

"מה שנראה לכאורה

כדברי דרש,

אינו אלא עומק פשוטו

של מקרא."

תורת חיים

טיפול זהות דתית ציונית לאור דמותה של

נחמה ליבוביץ ע"ה

כתיבה ועריכה: מיכל דה האן, טלי פולק, ללא מוריה וצוות הכתיבה של החמ"ד

הפקה: אתי אורלב, שרה תורג'מן - מנהל החינוך הדתי

עריכה לשונית: יערה פריד

עיצוב גרפי: סטודיו "שחר שושנה"

הוצאה לאור:

גף הפרסומים, משרד החינוך

התשפ"ב, 2022

התמונות באדיבות המשפחה, מתוך ספרה של חיותה דויטש "נחמה", ידיעות ספרים, 2008.

תוכן העניינים

שער א | פרקי מבוא

- קורות חיים | טלי פולק 8
- פרשיות הלכתיות בכתבי נחמה ליבוביץ | הרב יהודה זולדן 11
- בין מגמה פרשנית-דידקטית למגמה ערכית-חינוכית בעיוניה של נחמה ליבוביץ | אראלה נעה ידגר 15

שער ב | הכשרת הלבבות

- אספת הורים ראשונה לגן הילדים | נעמה קנטמן 34
- סדנה לחדרי מורים ומנהלים | נעמה קנטמן וצופית בן אבי 36
- מעמד זכר ל"הקהל" | הרב אביה אלבה ואלישבע דניאל 38
- סדנה לפתיחת אספת הורים ראשונה | ברכה עינת 43

שער ג | חינוך חברתי-ערכי

- נחמה ליבוביץ - מורה לחיים | שוש שפיגל ויעל קופרשטוק 46
- חינוך חברתי ערכי יסודי | הרב משה מלך ותהילה יצחקי 51

שער ד | דמותה של נחמה ליבוביץ בתחומי הדעת

54	תקשורת וקולנוע
56	היסטוריה
64	ספרות
72	תנ"ך יסודי
75	תנ"ך על-יסודי
80	מוזיקה
82	עברית
93	תושבע"פ
97	מחשבת ישראל
98	מתמטיקה
105	חינוך לחיים במשפחה
109	אנגלית

שער ה | דמותה של נחמה ליבוביץ לאוכלוסיות מיוחדות

116	חינוך מיוחד יפה ליברטי ויונית שלום
120	עולים חדשים חגית עובדיה

שער ו | דמותה של נחמה ליבוביץ לגני הילדים

127	מכתב מנחמה תמר זקס
128	גם אני לומד תורה בשיעור של נחמה רחל סלייטר

צוותי חינוך יקרים!

בהמשך למסורת הנפלאה של ההיכרות המתחדשת מדי שנה עם דמויות מופת של החמ"ד, אנו שמחים להגיש לכם חוברת עשירה בתכנים על דמותה המיוחדת של **נחמה ליבוביץ**, **דמות החמ"ד השנתית**.

נחמה הייתה פורצת דרך בלימוד ספר הספרים של העם היהודי - הוא התנ"ך, ושימשה במשך שנים רבות **מורה** לאלפי מורים, הממשיכים את דרכה המיוחדת עד היום.

את דרכה זו בלימוד התנ"ך ביטאה בשורות שלהלן:

רצוי שמבנה שיעורי התנ"ך ישתנה מפעם לפעם, בהתאם לחומר הנלמד, בהתאם לצורכי הכיתה.

אין ללמד כל פרק באותה דרך [...] אין לדבוק בדגם אחד, על המורה להציב לפני מתן השיעור את המטרות שאליהן הוא שואף להגיע.

והיא מוסיפה:

על מנת לקיים שיעור כהלכתו, שבו משתתפים כל תלמידי הכיתה, יש להציג בפניהם את הדעות השונות של הפרשנים המתייחסים לנאמר בכתוב ולשמוע את דעתם של התלמידים על הפרושים השונים.

כך תיווצר בכיתה אווירת לימוד פורה שלא תישכח.

נחמה גם ממליצה לכל המורים באשר הם את ההמלצה הבאה:

חכמינו אמרו בפרק השישי של מסכת אבות כי: "התורה נקנית בארבעים ושמונה דברים ואחד מהם הוא - שמיעת האוזן".

"שמיעת האוזן" היא רק דרך אחת, ואם המורה יסמוך רק על כך שהתלמיד ישמע את מה שהוא מוציא מפיו ולא ידאג שהדברים יקלטו ויופנמו, התועלת של הלימוד תאבד בחלוף הזמן.

מלבד העובדה ש**נחמה הייתה מורה גדולה**, הייתה אישיותה ודמותה דוגמה מופלאה לצניעות, לאהבת תורה, לענווה, לאהבת ארץ ישראל ואהבת כל אדם באשר הוא.

את גאונותה היא מסתירה ואיננה מתיימרת להראות בפירושה את עמדתה האישית. היא מבליטה בפנינו את גדולתם של פרשני התנ"ך, גדולי ישראל שבכל הדורות. במפעליה הגדולים חשפה בפנינו את גדולתם ואת עומק מחשבתם, ועל ידי הבנת יחסם למקרא בנתה בנו את היחס שצריך להיות גם לנו כלפי כל מילה הכתובה בתנ"ך.

נחמה ובעלה עלו לארץ ישראל מטעמי אמונה וציונות וקבעו את מקום מושבם בירושלים עיר הקודש, ועל אף הקשיים הגדולים נאחזו בה. גם בזמנים הקשים ביותר המשיכה נחמה ללמוד וללמד.

רצונה העז לתרום מיכולותיה לכל מי שרק יבקש הביא אותה לידי כך שהגיעה לכל מקום ומקום שאליו הוזמנה. היא חרשה את כל מרחבי ישראל ולימדה את כל גווי האוכלוסייה, דתיים ושאינם כאלה, מתוך אמונה בערך הגדול של **הפצת תורה ואהבתה**.

אנו שמחים להמשיך את המסורת החשובה בהגשת חוברת הכוללת לימוד על דמותה הגדולה של המורה נחמה, הכוללת מאמרים, מערכי שיעור והפעלות בכל תחומי הדעת.

תודה לצוות התכנים של החמ"ד בהובלת הגב' מיכל דה האן הסגנית הפדגוגית, תודה לכל הכותבים השותפים להפקה המקצועית של כל יחידות התוכן. אין ספק כי החוברת המשובחת תהיה לעזר רב בבתי החינוך שלנו ומתוכה ילמדו תלמידינו על דמותה המיוחדת של נחמה ליבוביץ ע"ה.

הלימוד במשך שנה זו על דמותה ופועלה יעניק לכולנו השראה לחיזוק ערכי לימוד תורה, עמל, מסירת התורה, דאגה לכלל ישראל ועוד.

נזכה כולנו לחזק ולהתחזק לאור דמות החמ"ד.

**בברכה רבה,
שושנה נגר**

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של **נחמה ליבוביץ** ע"ה

שער א' | פרקי מבוא

קורות חיים / טלי פולק

1

פרשיות הלכתיות בכתבי נחמה ליבוביץ / הרב יהודה זולדן

2

בין מגמה פרשנית-דידקטית למגמה ערכית-חינוכית בעיוניה של נחמה ליבוביץ / אראלה נעה ידגר

3

טלי פולק | צוות תכנים

ילדותה ובגרותה

נחמה ליבוביץ נולדה ב-ג' באלול התרס"ה (1905) בעיר ריגה שבלטביה, להוריה מרדכי ופריידה. הוריה גידלו את ילדיהם כשהם מדברים איתם בעברית כשפת אם. אביה, שלמד תנ"ך ורש"י מאביו, היה מלמד את ילדיו תנ"ך עם רש"י, ובכך גילה בפניו בתו עולמות וגרם לה לאהוב את המקורות בשפת הקודש ולהתחבר אליהם.

בגיל 14 עברה משפחתה של נחמה לברלין, שם למדה בגימנסיה ומאוחר יותר באוניברסיטה. במקביל ללימודיה באוניברסיטה למדה נחמה בבית המדרש ה"הוכשולה" כדי שלא תפסיק את לימודי הקודש.

נחמה, שתמיד אהבה להורות וללמד, עוד בהיותה סטודנטית בשנות העשרים שלה לימדה בבתי ספר שונים בברלין עברית ותנ"ך, והכול בעברית. כך גרמה לכל תלמידיה להתמודד עם השפה העברית וללמוד את מקצועות הקודש בשפת הקודש.

בזמן שהותה בברלין אשר בגרמניה נחשפה לתרבות ולמוזיקה קלאסית מקומית. הייתה יוצאת לראות הופעות מחול והצגות ולשמוע קונצרטים. בשנות לימודיה באוניברסיטה כתבה את עבודת המחקר שלה, שעסקה בין היתר בתרגומים יהודיים של כתבי התנ"ך לשפות זרות. משם כנראה למדה שישנן קריאות שונות והיבטים שונים לפירוש על המקרא. מאוחר יותר הדבר בא לידי ביטוי בגיליונותיה, בכך שעסקה בשאלה המפורסמת "מה קשה לרש"י?" ובהבדלי הפירושים בין רש"י לבין הפרשנים השונים.

בשנת 1930, בגיל 25, נישאה נחמה לדודה (אח של אביה) ליפמן ליבוביץ. לאחר שנישאו עלו בחודש כסלו תרצ"א על האונייה "אדריאה" והפליגו לארץ ישראל.

החיים בארץ

ליפמן ונחמה עלו לארץ והתיישבו בירושלים, בשכונת קריית משה. נחמה הייתה מורה בסמינר "המזרחי" לבנות. תלמידותיה מתארות מורה חכמה וקפדנית, שדרשה להגיע לשיעור בזמן ועם כל הציוד הנדרש. נחמה רצתה לתת הזדמנות שווה גם לבנות האיטיות יותר, לכן ביקשה מכולן לכתוב את תשובותיהן על גבי פתקים והייתה עוברת ביניהן לראות את התשובות, קוראת ומתקנת. הסיבה לכך הייתה רצונה שלא יגידו את התשובה בקול רם, ובכך ימנעו מהבנות האיטיות יותר את ההזדמנות לענות. נחמה לימדה אותן לדייק במילים. לפעמים ביקשה תשובה של כמה מילים בודדות או מילה בודדת אחת. היא דרשה שיגיעו להבנה מלאה, וכך יוכלו לדייק במילים בודדות בלבד. כך לימדה אותן לתת תשובה קצרה ונכונה, ולא אוסף של הרבה מילים אשר מכסה על אי הבנה. בדרך הלימוד של נחמה היא הייתה מלמדת את השיעור כך שניתן היה להרגיש כאילו היא שם עכשיו, בתוך הסיפור המקראי, שכן הייתה ממחיזה אותו בדרמטיות. היא האמינה שכדי שהתלמידות יהיו חלק מהשיעור צריך לגרום להן להיות אקטיביות ולא פסיביות, ולכן הפעילה אותן בשאלות במהלך השיעור.

מאז שעלתה נחמה לארץ לא יצאה ממנה, גם כשהתבקשה להעביר שיעורים ולהרצות בחו"ל. כשהייתה עורכת קניות תמיד וידאה שהיא קונה רק תוצרת הארץ. היא כעסה מאוד על כך שהיו סביבה אנשים שירדו מהארץ בשל מצבם הכלכלי הקשה, ואף לא הסכימה לדבר עם חברתה שעלתה איתה לארץ, ירדה לתקופה מסוימת ושבה לארץ. היא ראתה בה בוגדת. היא התנגדה לכך שבארץ הקודש ידברו אנגלית או שפה זרה אחרת. כשאמרו לה שגם ספריה תורגמו לאנגלית היא הסבירה שזה למי שאינו מדבר עברית, אבל מי שמדבר עברית - שישתמש בה. מבחינתה לא מספיק ללמוד תורה, צריך לחיות את התורה, ולחיות את התורה זה כאן בארץ הקודש.

שיטות ההוראה

נחמה פיתחה שיטות פדגוגיות מגוונות. מטרתה הייתה לערב את התלמיד בחוויה הלימודית. היא השתדלה שהתלמיד יבין את הכתוב בתורה, יהיה מסוגל להשוות בין פרשנים, להבין איך הם מסבירים את הטקסט ולהסביר בצורה קצרה ועניינית "מה מפריע לרש"י".

1 מתוך: "נחמה", סיפור חייה של נחמה ליבוביץ / חיותה דויטש; סיפורי נחמה: מעשים ומעשיות לדמותה של נחמה ליבוביץ / לאה אברמוביץ

כדי להחיות את השיעורים השתמשה נחמה בסיפורים מכל מיני סוגים: סיפורי עם, מדרשים, ספרות עולם ואפילו חוויות מחיי היום יום שלה. לעיתים אף השתמשה במבטא שונה. היא ניהלה שיחות עומק עם מי שפגשה, גם עם נהגי המוניות שלקחו אותה ממקום למקום, וכך אספה סיפורים חדשים. נחמה הייתה שחקנית בנשמתה, לכן סיפורה היו כל כך מרתקים עד כי השומע הרגיש שהוא חלק מהסיפור, וכך זכר את השיעור טוב יותר. אחד הסיפורים שנהגה לספר הוא מתקופת היותה מורה במעברות בימי קום המדינה, בשנת 1951. נחמה לימדה קבוצה של תלמידי כיתה ה' שעלו ארצה מתימן. היא לימדה אותם את סיפור פגישתם של רבקה ואליעזר בבאר. יחד חישה עימם כמה כדים של מים שאבה רבקה מהבאר כדי להשקות את הגמלים וכמה זמן נדרש להשלמת המשימה. התוצאה שהגיעו אליה הייתה 360 דקות - שש שעות! הילדים התרשמו מהמספר ואמרו: "אה, צדיקה רבקה אימנו". ילד אחד הצביע ושאל: "לפי הכתוב היא חזרה הביתה מאוחר מאוד, אבא שלה לא הרביץ לה?" נחמה לא ידעה מה לענות, ולכן שאלה את הכיתה. "מה עושה מורה שאינה יודעת את התשובה? שואלת את הילדים", וזה בדיוק מה שעשתה. אחד הילדים ענה את התשובה שכולם הכירו: "בדבר מצווה מותר" (כך שאם זה לשם מצווה, מותר להגיע מאוחר הביתה).

גיליונות נחמה

"קורס תנ"ך בהתכתבות מייסודה של אישה אחת ויחידה"

איך נולד מפעל החיים המיוחד הזה? נחמה עבדה בסמינריון של עליית הנוער שהתקיים בתחילת שנות ה-40 ב"בית צעירות מזרחי" שבירושלים. בסמינריונים הללו השתתפו בנות שרובן מהקיבוצים הדתיים. הסמינריון ארך כחמישה חודשים, ובסיום אחד הסבבים שאלו הבנות כיצד יוכלו לשמור על קשר עם מורתן האהובה. מכאן נולד הרעיון לשמור על קשר דרך כתיבת שאלות על פרשת השבוע, כך שילמדו את המפרשים השונים: רש"י, רמב"ן, ראב"ע, אברבנאל ועוד. את השאלות כתבה כאמור נחמה ושלחה להן בדואר. התלמידות ענו על השאלות בכתב ושלחו לה בדואר את תשובותיהן. מדי שבוע בדקה נחמה את התשובות והחזירה לתלמידות את עבודותיהן עם תיקונים. מטרתה של נחמה הייתה לעורר את סקרנותם של הלומדים על ידי שאילת שאלות שמובילות לחקר וללמידת עומק.

הגיליון הראשון לפרשת "בראשית" יצא בתש"ב ומאז המפעל הלך וגדל והתעצם לממדים עצומים. בכל דף היו שאלות ברמות קושי שונות אשר חיברו בין התורה לחיים של תושבי ארץ ישראל. בדורנו, כאשר אנו מתכתבים דרך דואר אלקטרוני או בווטסאפ, קשה לשער כמה זמן נדרש לצורך עבודתה המסורה. המפעל האדיר הזה נמשך כשלושים שנה.

הגיליונות הגיעו לכל קצוות הארץ, לכל עיר, קיבוץ וכפר, ללוחמים ולחקלאים. בחלק מהמקומות נערך בשבת לימוד קבוצתי לפרשת השבוע סביב הגיליונות. נחמה בדקה את התשובות וענתה במסירות לכל תלמיד, עד השעות המאוחרות של הלילה ותוך כדי נסיעה בכבישי הארץ כאשר הייתה נוסעת ללמד. את המפעל הייחודי הזה עשתה שלא על מנת לקבל פרס, מתוך שליחות ורצון להקניית כלים ללמידת התורה. הלימוד הגיע לצוותי ההוראה ומשם לכיתות במערכת החינוך. במשך שלושה עשורים למדה להכיר את התלמידים המסורים דרך התשובות והמכתבים אשר פתחו צוהר לעולמם. כך נחשפה נחמה למגוון של עם ישראל, מכל הקשת ההתיישבותית ולכל בעלי המקצוע. עולים חדשים וותיקים, יוצאי שואה וצברים, גילאים שונים. את כולם העריכה על כך שעצרו ממלאכת יומם כדי להקדיש זמן ללימוד התורה. בכך הקימה מפעל חסד של אישה אחת.

הדרישה לדפי הלימוד הלכה וגדלה משנה לשנה. בשנה השנייה היו חמישים איש שביקשו לקבלם ובשנה השלישית הגיע המספר לשלוש מאות. לטובת הצלחת המפעל היו רבים שסייעו בהפצה. בשנים הראשונות היו אלה בעלה ואביה. מספרים שאביה היה מקפל גיליונות וכותב כתובות אפילו ממיטת חוליו בשערי צדק. כשהיה בריא היה הוא השליח לתחנת הדואר באזור שוק מחנה יהודה. הדפים היו ממלאים את הבית כולו - על השולחנות, הכיסאות והמיטות. הגיליונות יצאו שבוע אחרי שבוע, גם בתקופות הקשות של המצור ובמלחמת השחרור. באחד הימים נפגע קיר בביתם בקריית משה מפצצה, אך זה לא הרתיע אותה. היא ביקשה סיוע לנקות ולסדר את ההריסות והמשיכה לעבוד על הגיליונות במרץ. לאורך כל שלושת העשורים החסירה נחמה רק שבעה עשר גיליונות - במשך המלחמה ובזמן שישה שבועה על אביה ועל בעלה.

ביום העצמאות השמיני של מדינת ישראל, בשנת תשט"ז (1956), קיבלה נחמה את פרס ישראל. בנימוקים לזכייה נכתב כך: "עבודתה בפרשנות המקרא המקרבת את ספר התנ"ך לאלפי קוראים, מחוגים שונים בארץ ובגולה, מהווה יצירה חינוכית מקורית אשר ערכה ישאר קיים. הגברת ד"ר נחמה ליבוביץ היא דמות מחנכת, המשמשת דוגמה במסירותה, בצניעותה, בנכונותה להיענות לכל אדם..."

באקדמיה

בשנות החמישים הוזמנה נחמה ללמד בכמה אוניברסיטאות: האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת תל אביב, כך שהיא נחשפה לכל הקהלים - דתיים וחילונים כאחד. היא לימדה מקרא ושיטות הוראה. כעבור כמה שנים, כשביקשה לפרוש, דאגה למצוא מקרב תלמידיה יורשים אשר יחליפו אותה. גם כשהייתה דרישה למורים בבתי ספר שקמו בארץ שכנעה תלמידים שלה להגיע וללמד בהם.

ברדיו

בשל החשיפה הארצית לגיליונות נחמה, מפעם לפעם ביקשו ממנה לתת שיעורי פרשת שבוע ב"קול ישראל". לאחר כמה תוכניות ביקשו ממנה להעביר שיעורים באופן קבוע, וכך בשנים 1963-1966 העבירה נחמה שיעור פרשת שבוע ברשת א' באופן קבוע. חלק מן השיעורים היו בשידור חי וחלקם הקלטות. גם בשידורי הרדיו פרסמה שאלות והמאזינים שלחו לה את תשובותיהם.

פרסומים וספרים

נחמה, שהדרך הפדגוגית שלה הייתה שהתלמיד יחקור ויגיע לתשובה לאחר שלמד והתאמץ, לא בקלות אישרה לפרסם את שיטת הלימוד כך שהשאלות והתשובות יהיו יחד. אולם לאחר בקשות רבות מצד חיים חמיאל שעבד בסוכנות היהודית הסכימה שחומרי הלימוד שלה יתפרסמו בחוברת שנקראה "עיונים", ובתנאי שתמיד יופיעו השאלות גם ללא תשובות. החוברות תורגמו לשפות שונות: אנגלית, צרפתית וספרדית, וכן התפרסמו חוברות הדרכה לצוותי הוראה. בהמשך, לאחר לחצים לא פשוטים, יצאו גם ספריה שבהם עיונים על חמשת חומשי התורה.

פרידה מנחמה

נחמה נפטרה ב-ה' בניסן תשנ"ז, והיא בת 92 שנה. ללוויה שלה הגיעו המונים מכל הזרמים והמגזרים. כולם באו לחלוק לה כבוד אחרון ולהיפרד מאישיות ענקית שהביאה הרבה אור וחדשנות בלימוד התורה. מאחר שנחמה ביקשה שלא יספידו אותה, ותאריך פטירתה הוא בחודש ניסן שאין אומרים בו הספד, הלוויה הייתה ללא דברי הספד ועל מצבתה נכתב בפשטות: נחמה ליבוביץ, מורה. לנחמה לא היו צאצאים שישבו עליה שבעה, אך היא השאירה הרבה צאצאים לומדי תורה שממשיכים את דרכה. לאחר מותה תלמידות רבות קראו לבנותיהן בשם נחמה.

נחמה ליבוביץ מקבלת את פרס רוטנברג באוניברסיטה העברית, 1986.

פרשיות הלכתיות בכתבי נחמה ליבוביץ

הרב יהודה זולדן | מפמ"ר להוראת תלמוד ותושבע"פ

בעיוניה על התורה עסקה נחמה ליבוביץ גם בפרשיות הלכתיות. היא ציטטה מדברי תנאים ואמוראים, מהרמב"ם, מספרי הלכה ועוד, ודנה בדבריהם. בין השורות או בהערות שוליים היא הייתה מוסיפה גם דברים משלה בנושא ההלכתי שבו עסקה, בפן הרעיוני או המוסרי. נעין בכמה דוגמאות.

א. עומר התנופה וביכורים

בזמן שבית המקדש היה קיים היו מביאים בט"ז בניסן את מנחת העומר משעורים, ומאז היה מותר לאכול מהתבואה החדשה. נחמה ליבוביץ (עומר התנופה, עיונים חדשים בספר ויקרא, עמ' 331-335) ציינה את דברי ספר החינוך (מצווה שב) שנימק את טעם המצווה:

כדי שנתבונן מתוך מעשה החסד הגדול שעושה השם ברוך הוא עם בריותיו לחדש להם שנה שנה תבואה למחיה, לכן ראוי לנו שנקריב לו ברוך הוא ממנה, למען נזכור חסדו וטובו הגדול טרם נהנה ממנה, ומתוך שנהיה ראויין לברכה בהכשר מעשינו לפניו תתברך תבואתנו ויושלם חפץ השם בנו, שחפץ מרוב טובו בברכת בריותיו.

עוד ציינה את דברי הרב יצחק עראמה (עקידת יצחק, שער ס"ז) שראה במצווה קביעה של סולם ערכים, חינוך לראות סיפוק כל צורכי האדם הטבעיים כאמצעים בלבד, שלא נהיה שיכורים מהשפע הניתן לנו, ולא נראה אותו כתכלית בפני עצמו.

לבסוף היא ציינה את דברי הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק (משך חכמה, ויקרא כג, י"א):

השכילה התורה לעטוף את העשייה הפשוטה הראשונית החומרית ביותר של האדם - הוצאת לחם מן האדמה, לעטוף אותה תחילתה, אמצעיתה [להשאיר את הלקט לעניים] וסופה [להשאיר פאה בשדה לעניים] במצווה, ולהעלותה לאמצעי השרשת החמלה והחסד לקרבת ה'.

לאחר ציטוט דברי ה'משך חכמה' כתבה נחמה ליבוביץ בהערות שוליים (שם עמ' 335) על טקסי הבאת העומר וטקסי הבאת הביכורים שהונהגו בהתיישבות החקלאית הלא דתית:

בימינו אחרי שובנו לארצנו, ארץ הקודש, לעבדה ולשומרה ולאכול מפריה, חשבו רבים שלא משומרי מצוות על פי התורה "להחיות" מצווה זו של קציר העומר ולהפכה ל"טקס" חקלאי. הכונה היא (כבמצוות אחרות, כגון בחג השבועות, בהבאת ביכורים וכד'), להבליט את אופיו החקלאי הטבעי של טקס זה. יש בזה - ביודעים ובלא יודעים - מגמה לטשטש את אופייה התורני של המצווה, להפכה לשמחה ביש החומרי, ללבות את יצר גאוות האדם בעמלו, בכוחו ובהונו (והלא עקרונית אין כל הבדל אם הון זה דגים מלוחים או קמח או שקלי זהב), בזה שיונף העומר לפני האדם - הפרטי, הציבורי - במקום שלפי המצווה יונף "לפני ה'". משליטים הם את הטבע, את החומר, מעל לרוח, מעמידים הם את הגאווה במקום הכרת התודה. קשה לראות בזה "רענון" מצוה עתיקה או "החייאתה". הלא אין בזה אלא העמדת הקמח - פשוטו כמשמעו - במקום התורה, ולא ראיית הקמח כאמצעי הכרחי לקיומה של התורה.

בדבריה הללו היא ציינה גם את טקסי הבאת הביכורים, והיא תקפה את העניין מזווית נוספת כשעסקה בחג השבועות ("חג השבועות", עיונים חדשים בספר ויקרא, עמ' 353-354):

הרוצים, כרבים בזמננו, להבליט את אופיו הטבעי של החג, ולראותו כחג קציר בלבד, דוגמת חגי קציר של אומות העולם מימי האלילות ועד ימינו, ולטשטש ולהשכיח דמותו של "זמן מתן תורתנו", אינם אלא משליטי טבע וחומר ויצר מעל לתורה ולרוח ולריסון עצמי. ועוד: הבלטת אופי חג השבועות לא כחג הודאה לה' על הקציר, אלא כחג הקציר, כשמחה על הקציר עצמו, והשכחת אופיו של החג כחג מתן תורה, אינה אלא כסגידה לקיבת האדם ותאבונה. מה עלוב ונקלה הוא המראה, שדור אחרון של עם הספר יראה משאת נפשו ביום חגו בקמח ולא בתורה.

כאמור, את העומר והביכורים היו מביאים למקדש, ומטרתם הודאה לה' על היבול הקומי, ועל השיבה לארץ ישראל, בניגוד לאותם טקסים שבהם המסר הוא העצמת ההצלחה האישית או החברתית, ההישגים החומריים.

רבנים ותלמידי חכמים נאבקו באותם טקסים בעיקר בשל העובדה שפעמים רבות הם התקיימו בשבת או בחג, והדבר היה כרוך בחילול שבת וחג המוני. יחד עם זה, היו שראו בחגיגות אלו מעין "זכר לביכורים", והעניקו ערך וחשיבות לטקסים אלו בשל העובדה שלאחר

שנות גלות ארוכות ארץ ישראל מאירה פנים למתיישיבים בה, ומוציאה יבול חקלאי יפה. נחמה ליבוביץ התעמקה במסרים החינוכיים שהופקו מטקסים אלו, וראתה בהם מסרים שהם ממש הפוכים מכוונת התורה, לכן שללה אותם.¹

ב. על היחס לגר

נחלקו התנאים בשאלה האם גר שמביא ביכורים קורא את מקרא ביכורים או לא. נחמה ליבוביץ ("הגר מביא וקורא", עיונים חדשים בחומש דברים, עמ' 247-249) כתבה שההלכה נפסקה כדעת ר' יהודה, שגר מביא וקורא (רמב"ם, הל' ביכורים ד, ג) וציינה את דברי הירושלמי (ביכורים א, ד), שם נאמר:

תני בשם רבי יהודה: גר עצמו מביא וקורא, מה טעם? "כי אב המון גוים נתתיך" (בראשית יז, ה). לשעבר היית אב לארם ועכשיו מכאן ואילך אתה אב לכל הגוים. רבי יהושע בן לוי אמר הלכה כרבי יהודה. אתא עובדא קומי דרבי אבהו והורי כרבי יהודה [בא מעשה לפני רבי אבהו והורה לעשות כרבי יהודה].

היא ציטטה באריכות רבה את תשובתו ההלכתית של הרמב"ם לר' עובדיה הגר, בשאלה שנוגעת לנוסח התפילה שלו, האם יכול לומר "אלוהינו ואלוהי אבותינו" בתפילה אישית, כשהוא חזן ועוד. זו תשובה ארוכה מאוד, שרק בסופה נזכרו דברי ר' יהודה בירושלמי בנוגע למקרא ביכורים. להלן חלק מהתשובה (שו"ת הרמב"ם סימן רצג):

יש לך לומר הכל כתקנם ואל תשנה דבר אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מישראל כך ראוי לך לברך ולהתפלל בין שהתפללת יחידי בין שהיית שליח צבור. ועיקר הדבר שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם והשכילם והודיעם דת האמת וייחודו של הקדוש ברוך הוא ובעט בעבודה זרה והפר עבודתה והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדם והורם וצוה בניו ובני ביתו אחריו לשמור דרך ה' כמו שכתוב בתורה "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט). לפיכך כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות וכל המיוחד שמו של הקדוש ברוך הוא כמו שהוא כתוב בתורה תלמידו של אברהם אבינו ע"ה ובניו הם כולם והוא החזיר אותם למוטב כשם שהחזיר את אנשי דורו בפיו ובלמודו כך החזיר כל העתידים להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו אחריו. נמצא אברהם אבינו ע"ה הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר. לפיכך יש לך לאמר "אלהינו ואלהי אבותינו" שאברהם עליו השלום הוא אביך, ויש לך לומר

"שהנחלת את אבותינו" שלאברהם נתנה הארץ, שנאמר: "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה" (בראשית יג, יז).

לאחר ציטוט התשובה של הרמב"ם כתבה נחמה ליבוביץ:

לפנינו כאן המחאה החריפה ביותר לכל תורה גזעית, להעמדת ערך האדם על מוצאו הביולוגי. הרמב"ם מעמיד את ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד.

אחר כך ציינה את הפסוק ממקרא ביכורים: "הגדתי היום לה' אלהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו" (דברים כו, ג), וכתבה: "שאברהם הוא אבינו, והארץ ניתנה לאברהם ולכל זרעו הכשרים ההולכים אחריו".

המעין בתשובת הרמב"ם יראה שעיקר התשובה הוא שאברהם אבינו "הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר". ההשלכה היא לא רק בנוגע לכך שהארץ ניתנה גם לגרים והם קוראים מקרא ביכורים, אלא הרמב"ם הורה לגר איך עליו להתפלל בכל התפילות. את ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד לא הדגיש הרמב"ם בתשובתו.

ג. אלו אוכלין מן התורה - פועלים בשעת עבודתם

נחמה ליבוביץ ("אלו אוכלין מן התורה", עיונים חדשים בחומש דברים, עמ' 219-223) ציטטה בפרשייה זו מקורות הלכתיים מובהקים ודנה בהם בהרחבה. בתורה (דברים כג, כה-כו) נאמר: "כי תבא בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן. כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילת בידך וחרמש לא תניף על קמת רעך". נחמה ליבוביץ ציינה את דברי הרמב"ם (הל' שכירות יב, א) שנימק:

הפועלים שהן עושין בדבר שגדולו מן הארץ ועדיין לא נגמרה מלאכתו בין בתלוש בין במחובר ויהיו מעשיהן גמירת המלאכה, הרי על בעל הבית מצוה שיניח אותן לאכול ממה שהן עושין בו, שנאמר: "כי תבא בכרם רעך..." וכתוב "כי תבא בקמת רעך..." מפי השמועה למדו שאין הכתוב מדבר אלא בשכיר. וכי אילו לא שכרו, מי התיר לו שיבא בכרם רעהו בקמה שלו שלא מדעתו? אלא כך הוא אומר "כי תבא" - לרשות בעלים, לעבודה - תאכל.

כאן מנומק פירושם של חז"ל בדרך הגיונית משפטית. הן לא תוכל הכוונה להיות שכל אדם יהא מותר באכילה בכרם רעהו בלי נטילת רשות, כי עצם ביאתו בכרם רעהו אף היא זקוקה לרשות בעלים.

1 בהרחבה בספרי: "חגיגות ביכורים לאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 507-526; הרב אברהם וסרמן ואיתם הנקין, "חילול שבת וחג בטקסי חג הביכורים", להכות שורש, עמ' 103-116.

נחמה ליבוביץ ציינה גם את המשנה (בבא מציעא ז, ה) שבה נאמר:

ר' אלעזר חסמא אומר: לא יאכל פועל יתר על שכרו, וחכמים מתירין. אבל מלמדין את האדם שלא יהא רעבתן ויהא סותם את הפתח בפניו.

היינו הריסון שיש להטיל כאן על הפועל אינו מצד החוק, אלא מצד המוסר והעצה הטובה. הביטוי "שלא יהא רעבתן" לא ניתן כאן כדי לשמור על בעל הבית שלא ינוצל, אלא כדי לשמור על הפועל קצר הרואי, הממלא סיפוקו הרגעי, שלא יגיע לידי נזק של חוסר עבודה במרוצת הזמן.

אבל לא רק בפני הגרגרנים והרעבתנים יש להגביל את ההיתר. ייתכן שבעל הבית ינוצל על ידי הפועל מנימוקים אחרים לגמרי. הנה נידונה שאלה זו בגמרא (בבא מציעא צב ע"א):

תא שמע: מנין לפועל שאמר תנו לאשתי ובני שאין שומעין לו? שנאמר "ואל כליך לא תתן" (דברים כג, כה).

בעל תורה תמימה (דברים שם) הסביר שהתורה אפשרה לפועל לאכול על מנת שיהיה חזק ורענן ופריון העבודה שלו יהיה גדול יותר. מאידך כתב הסמ"ע [ספר מאירת עינים] (שולחן ערוך, חושן משפט, סי' שלז, ספר מאירת עינים, אות לג):

והטעם, דהא דהפועל אוכל אין [אינו] מכח דהתורה זכתה לו מכח תוספת שכרו דפועל, דאז היה מותר ליתן את שלו למי שירצה, אלא מחמת חנינה וחסד כשאר מתנות עניים: לקט, שכחה ופיאה. זכתה התורה לפועל במתנה, ואמרינן דלא זכתה לו אלא בשעה שנתנו לפיו ללועסו.

מעניין אם כן לראות שדברי הרב יהושע וולק, אחד המפרשים החשובים על שולחן ערוך חושן משפט, הם חלק מפירוש הפסוקים בתורה! המסר הוא שהתורה אינה מתכוונת לנשיאת פנים לצד זה, ולא למתן זכויות יתר לצד זה. אין היא שומרת על זכויותיו של מעמד כלשהו, אלא על מהותו הפנימית של האדם, ואין היא רוצה שיעמידו בני אדם את כל חייהם על הצדק והדין והיושר בלבד, אלא שילמדו לעשות חסד זה עם זה.

ד. עושה וגזל

שלושה איסורים נאמרו בפסוק (ויקרא יט, יג): "לא תעשק את רעך, ולא תגזל, לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר". נתמקד באיסור השלישי: "לא תלין". נחמה ליבוביץ ("עושה וגזל", עיונים חדשים בחומש ויקרא, עמ' 240-244) עסקה בתחילה בהיבט הלשוני של המילה "תלין", ואחר כך עסקה בשאלה: מאיזו שעה נחשב בעל הבית לעובר על מצוות "בל תלין"? בפסוק שבו פתחנו נאמר: "עד בוקר", ובפסוק נוסף (דברים כד, יד) נאמר:

"ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואילו הוא נושא את נפשו". רש"י (ויקרא שם) פירש שמדובר בפסוקים על שני שכירים שעבדו בזמנים שונים. הפסוק בחומש ויקרא עוסק בשכיר יום שגמר מלאכתו בערב, ויש לשלם לו בטרם יחלפו שתי עשרה שעות מאז שגמר מלאכתו; ואילו הפסוק בחומש דברים עוסק בשכיר לילה, שלו יש לשלם עד שקיעת החמה ביום למחרת. הרמב"ן (דברים שם) כותב ששני הפסוקים מדברים בהווה. רוב בני אדם עובדים ביום, ובערב הם בביתם. הפסוק בחומש דברים מסביר ומרחיב עוד את האמור בפסוק בחומש ויקרא.

מכאן עוברת נחמה ליבוביץ להשוות את האמור בתורה לחוק הקיים במדינת ישראל (בשנת תשט"ז). היא כתבה שבמדינתנו אין הקפדה על כך, ולפי האמור בחוק אם מדובר על שבוע עבודה, אזי יש לשלם לפועל בכל יום חמישי לא יאוחר מהשעה 18:00, לכל שבוע עבודה או חלק ממנו המסתיים בו. וכך כתבה: "משמע שאם עבד הפועל רק ביום ראשון ושני בשבוע והפסיק, רשאי המעסיק לשלם שכר הפועל עד יום חמישי בשעה 18:00, וזה אינו לא לפי רש"י ולא לפי הרמב"ן.

הטענה של נחמה ליבוביץ שעל פי החוק "במדינתנו אין הקפדה גדולה כל כך" היא לא נכונה. נבחר את המושגים: "הלנת שכר" - כאמור לעיל, יש לשלם לפועל מיד עם סיום עבודתו. אם התשלום מתאחר במשך חצי יממה מאז שהעובד סיים את עבודתו, המעביד עובר על איסור "בל תלין". מכאן ואילך, כל עוד לא שילם לו הרי הוא עובר על איסור גזל!

כיום מקובל לשלם שכר חודשי ולא שבועי, וגם אם משלמים אחת לחודש ולא רק אחת לשבוע, אין זו הלנת שכר. זאת על פי האמור בגמרא (בבא מציעא קיא ע"א):

אמר רבה בר רב הונא: הני שוקאי דסורא לא עברי משום בל תלין. מידע ידיע דעל יומא דשוקא סמיכי, אבל משום בל תשהא - ודאי עובר.

לדברי רבה בר רב הונא אותם סוחרים בשוק של סורא [מקום בבבל], ששכרו פועלים ולא משלמים להם את השכר עד שירוויחו השוכרים מעות ביום השוק, אינם עוברים על איסור "בל תלין", משום שמלכתחילה הפועלים יודעים שהסוחרים - המעבידים שלהם, סומכים על הרווחים שיהיו להם ביום השוק. אז יהיה להם כסף, וכך ישלמו לפועלים את שכרם. אבל אם עבר יום השוק והם לא משלמים לפועלים את שכרם, למרות שהם אינם עוברים על איסור בל תלין, כי כבר עבר הלילה הראשון, בכל זאת הם עוברים משום בל תשהא. דברי רבה בר רב הונא הם הבסיס ההלכתי לכך שכל סיכום בין המעביד לעובד בנוגע למועד התשלום תקף על פי ההלכה, וכן כל סיכום המקובל במשק. שכר שבועי, שכר חודשי, ואף שכר פעם בשנה - הכול תקף על פי ההלכה.

ה. כרועה עדרו

פעמים מספר עסקה נחמה ליבוביץ בעיון בהפטרה של הפרשה. למשל בפרשת ואתחנן - הפטרת שבת נחמו ("כרועה עדרו ירעה", עיונים מחודשים בחומש דברים, עמ' 82-85) היא עסקה בנבואת הנביא ישעיהו "נחמו נחמו עמי" (ישעיהו מ), שם נזכרו הפסוקים:

(י) הִנֵּה אֲדֹנָי ה' בְּחֶזֶק יְבוֹא וְזָרְעוּ מִשְׁלָה לֹא הִנֵּה שָׂכְרוּ אֶתוֹ וּפָעַלְתּוּ לְפָנָיו: (יא) פָּרְעָה עֲדָרוֹ יִרְעָה בְּזָרְעוֹ יִקְבֹּץ טְלָאִים וּבְחִיקוֹ יִשָּׂא עֲלוֹת יִנְהַל.

על פסוקים אלו כתבה נחמה ליבוביץ שמהם נלמד לקח לדורות. כשם שהופיע ה' בשתי דמויות בגבורתו ובענוותנותו, כשר צבא אשר זרועו מושלה לו וכרועה המקבץ טלאים בזרועו, כן נדרש ממלך בשר ודם, ממנהיג האומה, לאחד בקרבו שתי תכונות אלה. כך מנוסחות שתי דרישות אלו בדברי הרמב"ם (הל' מלכים ב, א ו-ו):

א. כבוד גדול נוהגין במלך, ומשימין לו אימה ויראה בלב כל אדם, שנאמר "שום תשים" (דברים יז, טו) שתהא אימתו עליך.

ו. כדרך שחלק לו הכתוב הכבוד הגדול, וחייב הכל בכבודו, כך צוהו להיות לבו בקרבו שפל וחלל שנאמר "ולבי חלל בקרבי" (תהילים קט, כב), ולא ינהג גסות לב בישראל יתר מדאי, שנאמר "לבלתי רום לבבו מאחיו" (דברים יז, כ), ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים, ויצא ויבא בחפציהם ובטובתם, ויחוס על כבוד קטן שבקטנים, וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות, שנאמר "שמעוני אחי ועמי" (דברי הימים א' כח, ב). [...] לעולם יתנהג בענוה יתירה, אין לנו גדול ממשה רבינו והוא אומר "ונחנו מה לא עלינו תלונותיכם" (שמות טז, ח), ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם "כאשר ישא האומן את היונק" (במדבר יא, יב), רועה קראו הכתוב "לרעות ביעקב עמו" (תהילים עח, עא), ודרכו של רועה מפורש בקבלה "כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא..." (ישעיהו מ, יא).

הפן הרעיוני של דברי הנביא ישעיהו הובא בספר היד החזקה של הרמב"ם, ללמדנו שאין מדובר רק על השוואה של מלך מנהיג לרועה צאן, אלא על הוראה מחייבת שיש ללמוד ממנה.

נחמה ליבוביץ עם תלמידים.

בין מגמה פרשנית-דידקטית למגמה ערכית-חינוכית בעיוניה של נחמה ליבוביץ¹

אראלה נעה ידגר

א. דידקטיקה, פרשנות וחינוך

נחמה ליבוביץ הצהירה במפורש על מטרתה החינוכית - להדריך לקריאה מדויקת ורגישה בכתוב. במובן זה, מטרתה היא פרשנית-דידקטית. היא עיצבה דרכי פרשנות וניתוח של פרשני התנ"ך והכשירה את הלומד להשתמש בהן בעיונו הוא.

מטרה חינוכית זו מבוססת על גישה דידקטית מובנית ומנומקת,² הכוללת כמה מאפיינים: א. מטרתה היא לעסוק בכתוב עצמו, להגיע למשמעויות הנובעות ממנו בהכרח. ב. מטרתה להכשיר לומד עצמאי, שאינו תלוי במורה, אשר יכול להגיע להבנת הכתובים ולעיון שיטתי בהם. ג. לדעתה, הדרך לרכישת הבנה טובה ולאהבת הנושא היא פעילות של התלמיד עצמו ושילוב כלי חשיבה אינטלקטואליים בעיון.

כן הדגישה פעמים רבות שברצונה לחנך לאהבת תורה, לחבב אותה על לומדיה: "מטרתנו היא להרבות אהבת התורה שיהיו דברי תורה יקרים וחביבים על הלומד, שיראה את האור הגדול הנוגה מפרשניו ומזריח את הפסוקים, שיחם לב התלמידים לאורם".³ במובן זה, מטרתה היא חינוכית כוללת, המתמקדת בחינוך ליחס נכון אל הכתובים ולא בתכנים חינוכיים ספציפיים.

עם זאת, בפועל, נחמה התייחסה בכתביה לאמונות ודעות ולערכים חינוכיים. השאלה היא מהו, לדעתה, עקרונות, מקומו של החינוך למערכת של אמונות ודעות ביחס לניתוח הפרשני המובהק: האם חינוך זה הוא מטרה לעצמה או שהוא תוצר לוואי של העיון הפרשני בכתוב שתכניו הם ערכיים. במילים אחרות, השאלה היא אם מטרת העיסוק בתכנים ערכיים במהלך העיון בכתוב היא רק לחשוף אליהם את הקורא או גם להביאו לקבלת מחויבות כלפיהם.

בדרך כלל, נחמה בונה את כתביה כשילוב של ניתוח פרשני מדוקדק עם עיון בנושאים ערכיים - תיאולוגיים או מוסריים, אך הרושם העולה מהם באשר לשאלה זו אינו אחיד.

בחלק מכתביה - בגיליונות ובחוברות העיון בשיטתו של רש"י - נראה שהניתוח הפרשני-מתודולוגי הוא המטרה העיקרית, והתכנים ההגותיים והערכיים מובאים בהם רק כחלק מניתוח זה. אך בחלקם האחר - בעלוני ההדרכה ובעיונים - כמו גם בשיעוריה המבוססים על הגיליונות, נראה שהמסר הערכי-חינוכי הוא מטרה לעצמה: העיון בכתוב ובמפרשיו - אף שנעשה בצורה רצינית ושיטתית - מהווה בהם מכשיר להקניית עמדות ערכיות ותיאולוגיות.⁴

פרנקל מסבירה הבדל זה בקהלי יעד שונים ובמטרות שונות של כתביה. לדעתה, בכתבים הפונים ל"תלמיד" בעל הנטיות הדליברטיביות נחמה נותנת יתר משקל לממד הפרשני, בעוד שבכתבים הפונים אל ה"קורא" בעל הנטיות הנורמטיביות היא מדגישה את הפן הערכי-משמעותי.⁵

אך הסבר זה אינו מספק. הוא מסביר את המשקל השונה של מרכיבים אלה בכתביה, אך אינו עונה לשאלה האם הגישה הערכית-חינוכית בכתביה היא, עקרונית, מטרה לעצמה.

יתר על כן, בכתבים שנמנו לעיל נחמה עסקה בעיון בכתוב ובמפרשיו ולא בהבהרת גישתה העקרונית. כתבים אלו אכן פונים לקהלי יעד שונים, ובכך ניתן להסביר את המשקל השונה של מרכיבים אלו בתוכם. אך נחמה כתבה גם צרור מאמרים למורים וספר הדרכה לשימוש בפרשנים בכיתה - "לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם" - אשר בהם טענת קהלי היעד השונים, על כל המשתמע מכך, אינה תופסת. מטרתם של כתבים אלו היא דידקטית מוצהרת. נחמה חושפת בהם את ה"אני מאמין" האישי שלה, מציגה בהם את שיטתה ואת מטרותיה במפורש, ופונה לאותו קהל יעד. היה צפוי אפוא שכתבים אלו יציגו עמדה אחידה, אך גם בהם מצטיירות שתי התמונות המנוגדות.

4 דוגמאות מפורטות לכך מובאות במאמרי "אחריות אישית ובינאישית בכתביה של נחמה ליבוביץ - עיון בגישתה הערכית-חינוכית", שראה אור בפרקי נחמה, ספר זכרון לנחמה ליבוביץ, בעריכת פרופ' משה ארנד, ד"ר גבריאל חיים כהן וד"ר רות בן מאיר, הסוכנות היהודית לארץ ישראל המחלקה לחינוך יהודי ציוני, ספריית אלינר, ירושלים, תשס"א-2001, עמ' 377-406.

5 מרלה פרנקל, עיון והוראה - הנהרת שיטתה של נחמה ליבוביץ, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 7.

1 תודה לד"ר עלמות ברוקשטיין על הערותיה המאלפות ולגב' דינה אורדן על אוזנה הקשובה ועל עזרתה בארגון המאמר.

2 גישה זו מבוססת על תפיסות חינוכיות מודרניות, ראו: "מבראשית ועד לעיני כל ישראל" בתוך: עלונים, הקה"ד, תשרי תש"ג; "להוראת התנ"ך בכיתות הגבוהות", בתוך: ללמוד ולמד תנ"ך, עמ' 14.

3 לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תשל"ה, במבוא.

במספר מאמרים המיועדים למורים נחמה מציגה את גישתה הדידקטית, אגב הדגמתה בעיון בסוגיות ספציפיות: עקרונות דידיקטיים המנחים אותה בחיבוריה הכתובים ודידקטיקה של הוראת התנ"ך, בפועל, בכיתה. אך באף אחד מהם אינה דנה בדרכי הקניית השקפת עולם או בחינוך לערכים ואינה מצהירה שכוונתה היא חינוכית.

אומנם, בחלקים הפרשניים שבמאמרים אלו היא עוסקת, במהלך עיוניה, בשאלות תיאולוגיות וערכיות שונות. לעיתים היא מציגה דעות פילוסופיות שונות ללא נקיטת עמדה,⁶ ולעיתים היא מביעה במפורש את עמדתה המוסרית או הפילוסופית האישית בנושא הנידון.⁷ אך באף מאמר אינה מצהירה במפורש שיש לה מטרה ערכית-חינוכית.

בחלקים הדידקטיים שבמאמריה היא מצהירה שהיא מחייבת את העיסוק בשאלות של השקפת עולם במהלך לימוד התנ"ך כל עוד הן נובעות מהפסוקים עצמם. בהסבירה את מטרת הבאת הוגי הדעות היהודיים בגיליונות פרשת השבוע היא מציינת שהעיסוק בפרשנות המקרא נועד, בין השאר, להראות "שפסוק בהבנה מסוימת מהווה לבנה בבניין של (מה שנוהגים לקרוא) השקפת עולם יהודית - לשם זה הובאו גם קטעים מתוך ספרי המחקר וספרי מוסר הקשורים לפסוק: קטעים מן המורה, הכוזרי, העיקרים, העקדה, חובת הלבבות, החינוך וכדומה", ולהראות את ההיסטוריה של הפרשנות היהודית לפסוקי המקרא.⁸ במקום אחר היא מנמקת הבאת כמה פירושים לאותו פסוק: "...אין הערך שבלימוד שני פירושים רק בהתעוררות התלמידים, בזה שאנו מביאים אותם לידי ויכוח ודיון, אלא יש כאן משום הרחבת אופקם בכלל, משום הכנסתם, אגב לימוד פסוק אחד, לתוך עולם של אמונות ודעות".⁹

נחמה מעודדת התמודדות עם שאלות תיאולוגיות ומוסריות ("המקומות המפורסמים שיש בהם מאותן השאלות הנצחיות אשר מימי היות לומדי תורה ונביאים בישראל לא פסקו מלשאול עליהם") העולות מהמקראות השונים. לדעתה, על המורה לעורר את תלמידיו להעלות בעצמם את תמיהותיהם בנושאים מסוג זה. עליו לתת לכך לגיטימציה, הן על ידי הבאת שאלותיו של התלמיד בניסוחם של המפרשים המסורתיים, הן על ידי הבאת תשובותיהם של מפרשים שניסו לתרץ. תוך הסתמכות על דברי ר"י אברבנאל היא מציעה למורה להציג בפני תלמידיו מבוחר תשובות מנוגדות זו לזו "והבוחר יבחר - וכל דרך איש ישר

6 משמעות עליית שמואל בבית בעלת האוב - האם יש כוח מאגי בידי הקוסמים למיניהם, "להוראת התנ"ך בכיתות הגבוהות", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 22-23; פרשנות חששו של שמואל שמא יהרגו שאל בלכתו למשוח את דוד, שם, עמ' 26-28; משמעות הניסיון בפרשת העקדה, "להוראת פרשת העקדה", שם, עמ' 34-35.

7 כגון: תיאור התפתחות רגש האשמה של אחי יוסף, "כיצד לקרוא פרק בתנ"ך", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 10-13; הבחירה והתשובה, "הוראת הפטרת יום ב' של ראש השנה", שם, עמ' 87-89.

8 "מבראשית ועד לעיני כל ישראל".

9 "להוראת התנ"ך בכיתות הגבוהות", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 21.

בעיניו".¹⁰ כך יתקשר כל תלמיד לפירוש שהוא נוטה אליו "לפי אופיו, נטיותיו ומהלך רוחו. [...]" על ידי כך נוצר יחס אישי בין הפרק ובין הלומד, הפרק כולו מתחבב על הלומד ונעשה "שלו".

נראה אפוא שנחמה ממליצה בפני המורה לעסוק בנושאים ערכיים, לא מחמת חשיבותם העצמית, אלא ככלי לחיבוב הספר על הלומד והפיכתו למשמעותי עבורו. לכל היותר היא רוצה להרחיב את ההשכלה היהודית של התלמיד, אך אינה מנסה להביאו לידי התחייבות כלפי אותו עולם של אמונות ודעות שפגש בתהליך השכלתו. היא אינה "מתירה" למורה לכפות את דעותיו האישיות על התלמיד, אינה מורה להשתמש בתנ"ך לשם דיון ערכי, כמטרה לעצמה, ואינה מתארת דרכים לבחירת סוגיות הלימוד ודרכיו בצורה שתוביל למשמעות ערכית דווקא. המסקנה המתבקשת אפוא היא, שמגמתה של נחמה אינה חינוכית אלא לימודית-פרשנית בלבד.

אך בספרה "לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם" היא מציגה בפני המורים ערכים ספציפיים, שאותם יש להדגיש בהוראה בכיתה.

כל סוגיה בספר זה בנויה משני חלקים. בחלק הראשון ישנו דיון פרשני. נחמה מציבה בו שאלות על פסוק או יחידה לימודית, מציגה את דעותיהם של פרשנים שונים לשאלות אלו ומנתחת עמדות אלו בזיקתן לכתוב. בחלק השני ישנה הדרכה דידיקטית מנומקת: מה נכון לעשות בכיתה בסוגיה ספציפית זו, ומה מלמד הדבר על דרכי ההוראה של הפרשנים בבית הספר בדרך כלל.

והנה, ברבות מהדרכותיה הדידקטיות היא מנמקת את בחירתה הן מהבחינה הפרשנית-דידקטית, הן מהבחינה הערכית-חינוכית. לעיתים היא אף מביאה הצעות קונקרטיות כיצד להביא את המסר החינוכי בכיתה, בצורה שתבטיח את הפנמתו על ידי התלמידים. לרוב, לשונה של נחמה פסקנית לא רק במסקנתה הפרשנית, אלא גם בתביעתה החינוכית מן המורה. להלן כמה דוגמאות לכך:

בפרשת המבול מנסה נחמה לנמק את ההבדל בין פירושו של רש"י לשני פסוקים סמוכים:¹¹ מדוע בפירושו של רש"י לפסוק הראשון הוא טוען שדור המבול חטא הן בעבירות שבין אדם למקום הן בעבירות שבין אדם לחברו, ואילו בפסוק השני הוא מתעלם מן העבירות שבין אדם למקום ואומר: "לא נחתם דינם אלא על הגזל". בדיון הפרשני מראה נחמה כיצד בנויה פרשנותו זו על הבדלי הסגנון בין הפסוקים, ואילו בדיון הדידקטי היא מציינת מדוע חשוב להביא פירוש זה לתלמידים:

10 שם, עמ' 24-26.

11 לימוד פרשני התורה, עמ' 19-20.

חשיבות דברי רש"י אלה כפולה: מבחינת החינוך לקריאה מדויקת: חזרה על הכתוב בשינויים [...] יש לשים לב לה [...] מבחינת הרחבת הידיעות ביהדות: סולם הערכים גם בהלכה גם בספרי מוסר: עבירות שבין אדם לחברו הן החמורות ביותר. "לא נחתם דינם אלא על הגזל" פירושו כל זמן שלא עברו על הגזל לא היה צריך להענישם בעונש חמור ביותר, בקץ כל בשר. אבל החברה המיוסדת על הגזל אין לה עוד זכות קיום. [...] ויכול המורה - "אם אינו חס על הזמן" - לבקש מתלמידיו להביא מחזור ליום הכיפורים ולהראות להם בתפילת נעילה, שאחרי כל הוידויים בהם התוודינו מאלף עד תיו, קבעו לנו מסדרי התפילות לומר (ופעמיים) "למען נחל מעושך ידינו".

בתחילת הנחיה זו נראה שנחמה מצפה רק ל"הרחבת הידיעות ביהדות". בדומה לגישתה במאמריה הראשונים, היא נשארת, ומשאירה את הלומד, בנקודת מוצא מרוחקת ובלתי מתחייבת כלפי אותן "ידיעות ביהדות", המובאות כחלק מהחוויה הלימודית-פרשנית. אך בהמשך מסתבר שהיא רוצה להביא את תלמידיה לידי התחייבות כלפי ערך זה, החשוב לה ביותר. בשלב זה היא מתארת את הערך ככללי ועל-זמני: אין הוא מתואר כמאפיין של דור המבול בלבד אלא כתנאי לקיומה של כל חברה. כעת היא עוברת לגוף ראשון רבים. היא מציגה את הרעיון כחלק מתפילת יום הכיפורים, המשותפת לכולם ובאה בתביעה להתנהגות נורמטיבית. שוב אינה עוסקת בהנחיה מרוחקת למורים כיצד להדריך תלמידים, אלא מגדירה עצמה יחד עם כלל הלומדים כקהל הנמענים של הכתוב.

רעיון דומה מעלה נחמה בהדגמת הוראת בראשית פרק כד 10, לפסוק "ויקח העבד מגמלי אדוניו". רש"י מציין שהגמלים "היו ניכרים משאר הגמלים שהיו יוצאין זמומים מפני הגזל, שלא ירעו בשדות אחרים". בהדרכתה הדידקטית היא מנחה את המורה להציג בפני הכיתה ארבעה מקורות שבהם רש"י מציין את ההתרחקות מן הגזל: "בארבעת המקומות האלה דברי רש"י הובאו כאן לא בגלל המתודה הפרשנית אלא בגלל הרעיון שהם מביעים. ולכן במקרה זה על המורה להביאם בפני תלמידיו, לצרפם יחד ולתת להם לגלות את הקו המשותף שבהם. ערכם החינוכי רב.¹²

נחמה מנחה לחינוך לערכי מוסר גם בבראשית פרק ז 13, בהסתמכה על רש"י המנמק את ההבדל בין הכינוי שניתן לנח שלא בפניו: "צדיק תמים", לכינוי שנאמר לו בדיבור ישיר: "צדיק", באומרו: "מכאן שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו". בהסברה הדידקטית היא אומרת: "גם פה המטרה כפולה: א. חינוך לקריאה מדויקת [...] ב. חינוך לערכי מוסר: "נגד חנופה וחלוקת מחמאות, לריסון בדיבור עם הזולת, ולכבוד הראוי לו דווקא מאחורי גבו".

12 שם, עמ' 93-94.

13 לימוד פרשני התורה, עמ' 23.

שילוב בין העיון הפרשני והמטרה הערכית משתקף גם בסוגיית מכירת הבכורה בעבור הנזיד.¹⁴ בהדרכתה הפרשנית נחמה דנה בשאלות לשוניות ותוכניות. לכאורה, מטרתה היא להדריך בקריאת הפרשנים ויחסם לכתוב, ללא נקיטת עמדה ערכית לגביהם. אך, למעשה, מטרתה הסמויה היא ערכית. במהלך הדיון הפרשני היא מעדיפה את רש"י וההולכים בדרכו, המעלים את העמדה הערכית המקובלת עליה, אך שלא כדרכה, אינה מנמקת העדפה זו על סמך התאמתם ללשון הכתוב.

בהדרכתה הדידקטית היא חושפת במפורש את המטרה החינוכית שהייתה מובלעת במהלך הפרשנות. לדעתה, יש להדגיש בפני התלמידים "שמה שקנה יעקב מעשו היו חובות ולא זכויות. והחובות האלה מכרם עשו בנפש חפצה ולא בלחץ הרעב. והפסוק האחרון בפרקנו כל עיקרו בא להדגיש דבר זה".¹⁵

יתר על כן, במכתבה לפרופ' הוגו ברגמן נחמה מגדירה עצמה במפורש כמחנכת. במכתב זה היא חלוקה עליו באשר לתכנים חינוכיים ספציפיים שיש להקנות לציבור. במהלכו היא אומרת: "אני רואה כחובתי להבליט לעיני תלמידי את כל הקלקולים והשחיתויות של המקולקלים באומות העולם במדינתנו - ועם זאת לא יעלה על דעתי שאיני מחנכת לנאמנות ולאהבה את ישראל לארצו ולמדינתו ראשית גאולתנו". בהמשך היא מצהירה על כוונתה לחנך ליראת שמים ולאהבת ה', מתארת את הערצתה לחכמי התורה ופרשניה, ומסיימת: "ושוב תודה תודה לך על עזרתך והדרכתך ולואי ואוכל באמת ללמד תורה כפי שצריך ללמדה בדור הזה".¹⁶ מכאן, שנחמה ראתה את תפקידה לחנך לערכים תיאולוגיים ומוסריים המתאימים לדורה ולנורמות התנהגות המבוססות עליהם. נראה אפוא שמגמתה של נחמה היא, לכתחילה, ערכית-חינוכית. זאת בניגוד להנחיותיה במאמרים הקודמים.

השאלה המתבקשת היא כיצד הביעה נחמה עמדות כה סותרות בכתביה. ניתן לשער שהבדל זה הוא פרי שינוי שחל בתפיסתה במשך השנים,¹⁷ אך השוואת הספר הדידקטי המאוחר לגיליונות שיצאו במקביל למאמרים הראשונים מבטלת אפשרות זו: נושאים ערכיים אשר נידונו בספר המאוחר הופיעו ברמז, באמצעות שאלות מנחות, כבר בגיליונות אלו.¹⁸

14 שם, עמ' 108-115.

15 ראו דוגמאות נוספות בעמ' 55; 58; 61; 62; 68; 137-139; 162.

16 נכתב אור לנר ראשון של חנוכה תשי"ח (18.1957). פורסם במידע 12, 1998, עמ' 16-19.

17 המאמרים הדידקטיים העיקריים נכתבו בין השנים ת"ש ותש"ד, בעוד הספר "לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם" נכתב רק בתשל"ה.

18 כגון: הדיון "בפסוק והאדם ידע את חוה אשתו", הכלול ב"לימוד פרשני התורה", מופיע בגיליון תשט"ז; הדיון בפרשנות "הלא אם תיטיב שאת" מקביל לגיליון תש"ב; בגיליון נח תש"ו כלולה שאלה ערכית, בעקבות פירוש עקדת יצחק; מהו כיוון התפתחות האנושות לאחר החטא.

נראה שנחמה הניחה שהעיון בשאלות פרשניות בעלות השלכות ערכיות יביא בהכרח לדיון רחב ומעמיק במשמעותם של ערכים אלו. גם עלוני ההדרכה מעידים על מגמה זו.

ייתכן לשער שבספרה המאוחר התייחסה לערכים ספציפיים, שבהם ראתה מוקדי יסוד של החינוך אשר יש להשרישם בנפש החניך, בעוד שבמאמרים המוקדמים הציגה עמדה כללית, שעל פיה בדרך כלל אין לכפות עמדות על הלומד. להסבר זה יש מקום. אכן, לעיתים קרובות נחמה מדגישה את חשיבותם החינוכית של ערכים ספציפיים בתחומים הנוגעים ל"תיקונו של עולם", בעוד שבנושאים הקשורים לאמונות ודעות היא מציגה עמדות חלופיות ללא הכרעה.¹⁹ אך למעשה במקרים רבים היא מובילה לקראת מסקנה נחרצת גם בנושאים מהסוג השני.²⁰ לפיכך, הסבר זה אינו מספק לחלוטין.

גישתה הדידקטית של נחמה משקפת אפוא עמדה דו-מוקדית, אשר נחשפת לסירוגין בכתיבה. מצד אחד, מוקד פרשני מובהק: הנחיה לקראת דרך הוראה ולימוד הבנויה על קריאה צמודה מדוקדקת במקרא (קריאה פילולוגית וספרותית) והבנת הקשר בין הפרשנות לכתוב, תוך חשיפת המשמעויות האפשריות של הכתוב, כחלק מתהליך הפרשנות. מצד אחר, מוקד חינוכי-ערכי: הנחיה לבחירת נושאי הוראה ולימוד המקנים גישות חינוכיות החשובות ללומד ולחברה. זאת בתחושה שאף אחד ממוקדים אלו אינו עומד בפני עצמו. כל אחד מגביל את השני וניזון ממנו.

המוקד הראשון משקף חשש מפני שעבוד המקרא למטרותיו של המורה ושימוש בו כמכשיר הטפה, תוך השארת הלומד פסיבי וחסר כלי ביקורת אינטלקטואליים. מוקד זה נובע הן מתחושת האחריות של המורה-הפרשן כלפי הטקסט, הן מכבוד כלפי התלמיד-הקורא.

המוקד השני משקף חשש מפני לימוד מנוכר של המקרא ללא חיפוש משמעות ולקח, תוך השארת המורה-הפרשן פסיבי. מוקד זה נובע בעיקרו מתחושת האחריות של המורה כלפי החניך ומאמונתו בערכים שבהם הוא מעוניין לשכנע את הקורא.

נראה שנחמה חשה, לפחות שלא במודע, שניתן להגשים את שתי המגמות הסותרות

19 כגון: "ברית בין הבתרים", עיונים בספר בראשית, עמ' 106; "חטאו של משה", עיונים בספר במדבר, עמ' 246-256.

20 דוגמה מעניינת משתקפת בהנמקתה את הוראת פירושו השני של הרמב"ן: "הפירוש השני של הרמב"ן חשוב ביותר, מפני שיש להראות לתלמידים כיצד פותחת פרשתנו בפרטיקולאריות קיצונית: הפרידה מהכל: מארצו, ממולדתו, מבית אביו, עד שהוא לבדו - בודד מכל האנושות כולה... וסופה של פרשתנו 'אוניברסאליות משיחית'. ואין הראשון אלא שלב בסולם ההיסטוריה למען תגיעה האחרון". לימוד פרשני התורה, עמ' 29. וראו גם עמ' 33; וכן: "ועקדת יצחק לזרעו ברחמים תזכור", עיונים בספר בראשית, עמ' 141-144.

הללו כאחת, הן בתהליך הפרשני, הן בתהליך ההוראה, בדרך של הפריה הדדית והגבלת החסרונות של כל אחת מהן כשהיא עומדת בפני עצמה.

מכאן, שגם במאמרים הראשונים נחמה אינה שוללת את תפקידו של המורה כמחנך. נהפוך הוא: היא מניחה שתפקיד זה מובן למורה מאליו. אך מטרתה היא להדגיש בפניו שתפקידו הוא קודם כולל למד תנ"ך. המורה צריך לבסס את עמדתו על הכתובים באחריות מלאה. עליו לתת דין וחשבון בפני הלומד על גישתו העקרונית ועל דרכי הביסוס של עמדתו הספציפית. אך כל עוד אינו משעבד לרצונו את הכתוב ולא את התלמיד, הצגת עמדתו האישית החינוכית לגיטימית ואף חשובה.

ב. הבסיס ההגותי לתפיסה הפרשנית-חינוכית ומשמעות המעשית

השאלות המתבקשות הן מהו הבסיס התיאורטי שנחמה מציעה לעיסוקה בערכים חינוכיים במהלך פרשנותה, מהם היסודות ההגותיים למורכבות התפיסה הפרשנית שלה ועד כמה הייתה מודעת למתח הבלתי פתיר שבין כפל תפקידה.

נחמה לא ניסחה את תפיסת עולמה ההגותית וההרמנויטית בצורה מאורגנת ושיטתית, אך ניתן לחשוף אותן ממכלול התבטאויותיה במהלך הדרכתה הדידקטית ועיוניה במקרא.

בדיקת יצירתה מעלה שנחמה יוצאת בתפיסתה משלוש נקודות מוצא שונות זו מזו: נקודת מוצא ספרותית-דיאלוגית המתייחסת למשתמע מהמקרא כ"טקסט", נקודת מוצא אקדמית-מתודולוגית הדנה בדרכי הניתוח הלגיטימיות של טקסט זה ונקודת מוצא אמונית-סמכותית הנובעת מאמונתה במקורו הא-לוהי של המקרא, קדושתו וסמכותו.

לכל אחת מנקודות מוצא אלו השפעה שונה על דרכי העיון והפרשנות של נחמה וכל אחת מהן משקפת יחס אחר של נחמה לארבעה מוקדי יסוד: מעמד המקרא; מקומם של פרשני המקרא בעיון; מקומו של הלומד; מעמד המורה כמתווך בין המקרא והלומד. לפיכך, הזיקה והמתח שביניהן עשויים להסביר את מורכבות שיטתה הפרשנית והחינוכית.²¹

21 כפי שיתואר להלן, התפיסה הדתית מקדימה את השתיים האחרות ומגבילה את היקפן. אך שתי הראשונות נגלות לקורא באופן מידי בכתיבה של נחמה ומסבירות את הגישה הדידקטית המשתקפת במאמרים הראשונים, בעוד שהשלישית מובלעת בכלל יצירתה ומשתקפת במפורש רק בגישה הדידקטית שבספרה המאוחר. לכן יתוארו תחילה השתיים הראשונות ורק אחר כך השלישית.

הגישה הספרותית-דיאלוגית - המקרא כיצירה ספרותית

נחמה מתנצלת על שהיא מציעה לקורא דרך לקרוא פרק בתנ"ך, "שהרי ספק גדול אם יכול יחיד לקבוע לרבים דרך לקריאת הספר ואם אין כל אחד צריך לחתור לקריאת קריאתו שלו, לקריאה המתאימה לרוחו ולנפשו שהיא חד-פעמית בזה העולם, לא הייתה ולא תהיה שוב, ושמסוּם כך גם קריאתו את התנ"ך ושמיעתו את הנאמר בו צריכה להיות חד-פעמית, כולה שלו, לא מחקה את שכבר היה".²²

בשלב זה, הסברה של נחמה אינו בני על אופייה המקודש של התורה, אלא על היחס העקרוני בין הקורא לכל יצירה ספרותית. היא מסתמכת על לודוויג שטראוס (בניסוחו של רוטנשטרייך) הטוען ש"קריאה אמיתית היא השלמת היצירה, כאילו הוצאתה מן הכוח אל הפועל... אמנם קשור הקורא לאות שבספר, אך אין הוא סופג אותה לתוך נפשו בלבד, אלא הוגה אותה מתוך נפשו...". הפתרון מונח, לדעתה, ביחס בין צורה לחומר, או בין מפת האדריכל המחייבת את הבנאי לבין חומרי הבניין התלויים ברצונו. הצורה, לשון הכתוב, היא הנתון האובייקטיבי, המחייב את הקורא. המשמעות היא החומר הנוצק מאישיותו של הקורא הסובייקטיבי, החד פעמי. ובלשונו של רוטנשטרייך: "יחסן של תיבות ליצירה הוא כיחס תבנית האדריכל לבית הבנוי. הקורא נשמע בקריאתו לתבנית, אך הוא-הוא אשר בונה את בית היצירה הספרותית מחומרי קולו ונפשו". לפיכך אין אדם יכול ללמד את זולתו כיצד לקרוא. "התפקיד לבנות את הספר מחדש מוטל על הבנאים עצמם", אומרת נחמה. מצד אחד, עליהם לבנות "על פי הוראות הספר", אך מצד אחר, מטבע הדברים, הקוראים משתמשים ב"חומרי קולם ונפשם שלהם. והללו חומרי קולם ונפשם שונים זה מזה, כשם שפרצופיהם שונים זה מזה". לדבריה, "ההוראות הניתנות לבנאי - תבנית האדריכל - על פסוקיה, תיבותיה ואותיותיה הן-הן הדבר הנתון, הקיים, האובייקטיבי, המטיל מרות". בעקבות זאת מסבירה נחמה את תפקידה ואת הצדקת ניסיונה ללמד אחרים כיצד לקרוא פרק בתנ"ך: מטרתה היא ללמד את הקורא לקרוא נכון את מפת האדריכל: "להתבוננות בהן ולקבלת מרות זו אולי אפשר להוביל את הקורא". ומכאן ואילך יוכל הקורא לתת לכתוב את המשמעות על פי קולו ונפשו הוא.

לכן היא משתמשת במבחר פרשנים בני כל הדורות אשר להם דבר אחד משותף - התייחסותם אל הכתוב, על כל פרטיו, כאל תבנית אדריכל המטילה מרות:

הרצינות אשר בה הם מתייחסים למלה הכתובה, לכל מילה, לא רק למלה הגדולה הטעונה חמר נפץ דתי-רעיוני כמו "קדושה", "משפט", "חסד ואמת", "סגולה", אלא אף למלה הקטנה החיוורת, למלת-יחס, למלת קשר, לו"ו החבור; אותו יחס של רצינות,

²² "כיצד לקרוא פרק בתנ"ך", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 1.

אותו קשב מתוח לא רק לחמר המלים אלא אף לסדר המלים, למבנה המשפט, לחזרה על מלים, לכפל במלים שונות, לכל הנאמר - ולכל הבלתי נאמר.²³

נחמה מציינת ש"סדר המלים לעולם אינו דבר חיצוני, צורני בלבד, כשם שבכלל אי אפשר להפריד בין תוכן וצורה בתורה (ובכל ספרות גדולה); סדר המלים הוא ממהותו של העניין עצמו".²⁴ ואין להפריד בין תוכן הדברים לבין הצורה שבה נאמרו, כי בשנותך אף שינוי קל את לשון הדברים כבר שינית את הדברים עצמם, את תוכנם, את רוחם".²⁵ מכאן שהמובן המתבקש מהצורה הוא חלק מהתבנית המחייבת. נראה אפוא שנחמה מבחינה בין המובן הראשוני, האוטנטי, המתחייב בהכרח מן הכתוב בכפיפה לכללי השפה, משמעותה הסמנטית, הסגנון, ההקשר המידי ומכלול היצירה (meaning), לבין המשמעות האישית, הרלוונטית, שכל קורא עשוי, ואף חייב בהכרח, להפיק ממנה בעצמו, על פי חומרי קולו ונפשו (significance).²⁶

²³ וכן בהנמקתה לקבלת השיטה הפרשנית המתייחסת לדיוקים בשינויים בתיאור המקראי (כגון בכינויים של הדמות) והסתייגותה מהשיטה הפרשנית המתעלמת משינויים אלו: "ראשית - מפני, שכאמור לעיל, היא קרובה לפשוטו של מקרא. גם ביצירה אמנותית של חול בשירה או בפרוזה של אמן גדול אין בחירת התארים ושינוי התארים המיוחסים לאישיות מן האישים המופיעים בטקסט או לעצם מן העצמים דבר של מקרה ובאקראי, אלא הוא משמעותי להבנת העניין, ליחסים שבין האישים למצבי הרוח השוררים באותו קטע, לאסוציאציות שהתכוון המשורר לעורר בקורא. ורבות עשו מפרשי השירה בזמננו לגלות את המשמעויות הדקות הגנוזות בשינויים דקים אלה. כל שכן שעלינו ללכת בעקבות אותם מפרשנים הקדמונים שגילו לנו את הגנוז כאן בין קפלי התורה". לימוד פרשני התורה, עמ' 91.

²⁴ שם, עמ' 99.

²⁵ עלון הדרכה, חיי שרה, תשל"א. לכן נחמה מציינת ש"התלמיד הלומד שיטת הפרשנים המדייקים והמוצאים משמעות בכל תוספת של מילה יתרה (לכאורה), בהשמטת מילה, בשינוי שבחזרה, וכדומה, לומד לקרוא בעיון. לומד לא רק את אותו פרק שבו הוא עוסק בשיעור זה אלא לומד לפקוח עיניים, לשים לב, להיות קשוב לכל ניב, לכל צירוף מקרים, להאט במרוצתו בקריאה, בקיצור: לומד קריאה אמיתית מהי" (שם, עמ' 91).

²⁶ לא ברור מהו, לדעתה של נחמה, הגבול בין המובן המתחייב מהצורה, לבין המשמעות האישית הבנויה מחומרי קולו של הקורא. מצד אחד, כפי שנאמר בגוף המאמר, נחמה סבורה שלא ניתן להפריד בין תוכן לצורה. לפיכך, לא ניתן להקנות כלים לרגישות לצורה ללא עמידה על כוונתה המדויקת של צורה זו והתוכן המתחייב ממנה. מצד אחר, היא מביאה פרשנים החלוקים ביניהם גם לגבי המובן הראשוני של הכתוב. נראה שהיא מניחה שגם המובן הראשוני תלוי בקריאתו של הפרשן, המושפע מחומרי קולו ונפשו. יש אפוא זיקה הדדית בין המובן הראשוני לבין המשמעות הרלוונטית הנובעת ממנו. נחמה אינה מבהירה את כוונתה המדויקת בשאלות אלו. מטרתה היא לתת לגיטימציה למשמעות אישית של הקורא, אך בו בזמן לחנך את הלומד להתחייב כלפי תבנית האדריכל, כתנאי לבניית אותה משמעות. לפיכך היא מתעלמת מהבעייתיות של הגבול בין רמות ההבנה ואינה מגדירה עד תום את גבולות תפקיד המורה. נושא זה יידון, אי"ו, בהרחבה, במאמר נפרד.

עם זאת, בסוף עיונה בתבנית האדריכל מביאה נחמה את דברי הנצי"ב בפירושו 'העמק דבר', "שהיה אומנם רחוק מאד מדברי שירה מודרניים ומהתעסקות בספרות יפה, ואשר בכל זאת יש בדבריו משהו על קריאה אמיתית של דברי-שירה שהוא קרוב למה שלמדנו משטראוס", המתאר את התורה כשירה, אשר מצריכה, מעצם טיבה, פרשנות ופענוח.²⁷ בכך היא מעבירה את הדיון מתחום הגישה הספרותית לזו האמונית-סמכותית ומרמזת שהתורה אינה סתם יצירה ספרותית אלא ספרות קודש. לטענתה, לא זו בלבד שקריאה ספרותית במקרא מותרת על פי הגישה המסורתית, הסמכותית, אלא שקריאה זו מתבקשת כאקט של פרשנות דתית, מטיבו של המקרא כתורה.

נחמה מבחינה בין ניתוח אובייקטיבי של הכתוב על פי כללי שפה מחייבים, לבין הפקת המשמעות האישית, הסובייקטיבית, העשויה להיות מונחית על ידי עמדה דתית. אך בפועל אבחנה זו בלתי אפשרית. למעשה, אין באף טקסט מפה אובייקטיבית ומקובלת על הכול ואין הסכמה באשר לדרכי קבלת מרותה. לכל פרשן יש הנחות יסוד סמויות או גלויות באשר לשני מרכיבים אלו. לפיכך, לא ניתן להפריד בצורה כה חדה בין מרות האדריכל לבין המשמעות האישית הסובייקטיבית של מגדיר "המפה" ושל לומדה כאחד.

דברים אלו נכונים במיוחד לגבי המקרא, הנחשב כמקודש ומחייב. כל המלמד את הקורא כיצד לקרוא את "תבנית האדריכל" של המקרא, מלמד בהכרח את גישתו שלו למושג ה"מקרא" ואת הנחות היסוד הפרשניות שלו. הוא מכונן אותו למשמעויות הנמצאות בגבולות המותר, לשיטתו, ומונע ממנו, ביודעין ובלא יודעין, את האפשרות להגיע אל משמעויות הנמצאות מחוץ לגבולות אלה.

כך, עמדתה הדתית של נחמה מביאה אותה לעיצוב סובייקטיבי של גבולות המפה ושל דרכי קריאתה. דברים אלו אמורים הן לגבי המקרא עצמו²⁸ והן לגבי הקאנון הפרשני.²⁹ למעשה, הכוונתה למרות האדריכל כפי שהיא מגדירה אותה, היא כפיית עמדה ערכית הנובעת

27 "כיצד לקרוא פרק בתנ"ך", עמ' 2-3.

28 לעיתים היא מצמצמת את גבולות היחידה הספרותית הנידונה ואינה דנה בה בהקשרה המלא; היא דנה ביצירה כפי שהיא מתפרשת מתוכה ללא דיון ברקעה ההיסטורי וללא התייחסות לרבידה השונים; היא מגדירה את חובת השימוש בכללי הדקדוק ואת לגיטימיות השימוש בכלים ספרותיים, אך אינה עוסקת בהשוואה לשפות המרחב וליצירותיו הספרותיות.

29 נחמה מוציאה מכלל הדיון את הפרשנות האטומיסטית ומקבלת את זו המתאייסת למכלול. היא מוותרת על פרשנות יהודית מסורתית שאינה מתייחסת ברצינות לסדר, למילות יחס ול-ו' החיבור, מסתייגת מפרשנים המתעלמים מהבדלים סגנוניים, כגון: ראב"ע ואבן כספי (לימוד פרשני התורה עמ' 90-91: עלון הדרכה, ח"י שרה, תשל"א) ואינה מביאה, כמעט, פרשנות המצויה בדרשות חסידיות ובקבלה. לעומת זאת, היא מכניסה לקאנון היהודי המסורתי פרשנים כמו בובר, קאסוטו ובנו יעקב, התואמים את הגישה הספרותית והחשיבה הדיאלוגית. בו בזמן, אינה מביאה חוקרים הרואים במקרא עריכה של "מפות" שונות.

מגישתה האמונית, המכוונת את הלומד למפגש עם מבחר מוגבל של משמעויות.

עם זאת, החידוש בדבריה הוא עצם הטענה שעם היות התורה מקודשת יש להתייחס אליה בכלים של ניתוח ספרותי, בהיותה יצירה ספרותית גדולה.

הגישה האקדמית-מתודולוגית - המקרא ומפרשיו כתחום מחקר

נחמה היא תוצר של חינוך אקדמי.³⁰ מחינוך זה היא הביאה שלושה מוקדים עיקריים. האחד, גישה שיטתית אל הכתוב: גישה מחקרית מתודולוגית קפדנית ועמדה פילולוגית שיטתית, שמהן נובעים ניסוח מדויק וביסוס כל טענה בדרך רציונלית.

השני, גישה אובייקטיבית לכתוב: שאיפה לניתוח הכתוב מעמדת ריחוק, ללא דעות קדומות; תביעה לכיבוד הממצאים העולים מהעיון בו על פי הכללים המתודולוגיים הראויים, גם אם אינם עולים בקנה אחד עם העמדה התיאולוגית או הערכית של הלומד; עיון בכתוב ובמשמעותו ביושר אינטלקטואלי וביקורת עצמית.

השלישי, גישה כוללת לכתוב: חשיפת המהותי והכללי שבנלמד; ארגון וניסוח מבני-על ועקרונות כלליים; חקר השיטות של מושא הלימוד.

אומנם חשיבה שיטתית, ביקורתית ורציונלית אינה נחלת האקדמיה בלבד, היא מאפיינת גם רבים מההוגים היהודים המסורתיים, כגון הרמב"ם, אך התפיסה כמכלול היא תפיסה המאפיינת את החשיבה האקדמית ומיושמת בה בעקביות.

עם זאת, גם גישה זו מוגבלת על ידי גישתה הדתית של נחמה. היא אינה מאמצת את תפיסת המחקר לגבי מעמדו של המקרא, אלא את שיטת החשיבה האקדמית, בכללותה. נחמה מניחה שהתורה ניתנה מסיני, שהיא אחדותית ומקודשת. לכן היא אינה דנה בהתהוות המקרא וברקעו ההיסטורי. לכן היא גם מתווכחת עם חוקרי המקרא הכופרים באחדותה של התורה,³¹ אך לעיתים היא מביאה את דברי החוקרים המביאים את "אורה, גודלה וקדושתה של התורה ללומד", כאשר הם משרתים את מטרותיה הפרשניות.³² גישתה האקדמית אינה

30 נקודת מוצא זו לא נידונה על ידי נחמה במפורש, כחלק מ"האני המאמין" האיש, אך היא משתמעת מדבריה ומדרך עבודתה. חשיבותה לענייננו היא בכך שהיא יוצרת זיקה מובחנת בין הכתוב, המורה והתלמיד ומסבירה היבטים שונים ביצירתה של נחמה. לפיכך היא תתואר, אך לא יוקדש לה דיון נרחב.

31 להלן, הערה 41.

32 היא מצטטת חוקרי מקרא אשר נותנים לה מידע לשוני-דקדוקי ותופעות המאפיינות את הסגנון המקראי, הבנת הריאליה, או הגדרות תיאולוגיות חשובות: לעיתים בציון ההערה הממקמת או מעריכה את גישתם העקרונית למקרא. דיון מפורט ייערך א"ה במאמר עתידי. וראו גם הכהן אביעד, "שמע האמת ממי שאמרה" זה כלל גדול בתורת נחמה ליבוביץ. בתוך: עלון שבות לבוגרי ישיבת הר עציון יג (תשנ"ט) עמ' 71-92.

מתבטאת בפתיחות לכל מסקנה מחקרית ללא דעות קדומות, אלא בגישה מתודולוגית שיש בה היבטים אקדמיים, על בסיס עמדתה הדתית המוקדמת.

הגישה האמונית-סמכותית - המקרא כתורה

כאמור לעיל, במקביל לתפיסתה הספרותית והאקדמית של נחמה עומדת תפיסתה הדתית, הרואה את המקרא כתורה. לפי תפיסה זו נועד המקרא³³ להביא לאדם את דבר ה' וללמדו לקח.

על פי הגישה הראשונה והשנייה היחס אל המקרא הוא דוגמה פרטית של היחס בין כל אדם לכל יצירה ספרותית. זוהי גישה אוניברסלית, המניחה שכל אדם יכול למצוא במקרא משמעות אישית. אך על פי האחרונה, היחס אל המקרא הוא יחס מיוחד בין עם ישראל לתורת ישראל.

נחמה מציגה גישה זו בעיון העוסק בפסוק: "ובקשתם משם את ה' א-להיך ומצאת",³⁴ במהלך ניסיונה להצדיק, תיאורטית, קבלת פירוש אשר עמדתו הערכית משמעותית לאדם מסוים, בדור מסוים, למרות שאינו מכון לפשוטם של כתובים.

לטענתה, הבסיס לגיטימציה של הפרשנות בכללותה הוא האמונה שהזיקה בין העם היהודי לתורה מבוססת על ברית סיני. התורה פונה לכל אדם בכל דור, כיוון שכל יהודי עומד בברית: "לא את אבותינו כרת ה' את הברית הזאת כי את אשר ישנו פה עמנו עמד היום לפני ה' אלוהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום" (דברים כט, יד). "זוהי [אומרת נחמה] היסוד למה שאמרו רבותינו שכל אחד מאתנו מושבע ועומד מהר סיני הוא (יומא עג, עב ועוד)". מכאן נובעת העל-זמניות של ברית התורה: המסר שלה צריך להתאים את עצמו לכל דור. כך מפרש רש"י את הפסוק "והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך" (דברים ו, ו): "לא יהיו בעיניך כדיוטגמא [מצוות מלך הבאה במכתב] ישנה שאין אדם סופנה [שומרה] אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה". נחמה מרחיבה את משמעותם של דברים אלו ואומרת: "ולא רק החלק ההלכי שבתורה, המצוות, פונה אל כל אחד ואחד ישירות, אלא גם החלק הסיפורי שבתורה (שאף הוא תורה ולימוד ולקח) מכון לא רק לדור אחד, דור האבות, אלא אל כל דורות הבנים העתידים לבוא, ומעשה אבות סימן לבנים".

בדברי נחמה אלו נשמעות שלוש טענות: האחת, שהתורה היא מכתב השלוח לאדם מאת מלכו של עולם. כל יהודי מחויב לקבל את מרותה מתוקף עמידתו בברית סיני. היחס הראוי,

33 גישה זו מתייחסת אל המקרא כולו כאל דבר ה'. ואכן, נחמה פירשה גם קטעים נבחרים מהנביאים ומספר תהילים. אך עיקרה של הגישה הוא ביחס לתורה שהיא דבר ה' עצמו ולא ביד עבדיו הנביאים.

34 עיונים בספר דברים, עמ' 57-61.

לדעתה, בין הקורא לתורה הוא אפוא קריאה תוך קבלת מרות, כעבד הרץ לקבל את צו המלך. תפיסה זו מצמצמת את מעגל לומדי התורה לעם ישראל, קהל העומדים בברית.

השנייה, שהתורה במהותה, כולל החלק הסיפורי שבה, נועדה לכתחילה ללמד לקח. הלך כלול אפוא במובן המתחייב מ"מרות האדריכל". מכאן משמע שכל הקורא את התורה שלא מתוך הבנת הלך הצפון בה אינו מכון לרוחה וכוונתה.

השלישית, שהתורה היא רב משמעית ויש בה לקח רלוונטי לכל אחד בכל זמן. זאת לא רק כיוון ש"כל אחד מאתנו עומד ומושבע מהר סיני", אלא כיוון שהתורה, למרות נתינתה החד-פעמית בסיני, היא "כדיוטגמא חדשה", ש"הכל רצין לקראתה" כדי לשמוע את החידוש שבה.

הממד הראשון - העמידה בברית - דן במעמד האדם, משקף את חובת קבלת מרות התורה בכל דור. אך הוא לא מעיד בהכרח על התפתחות בפרשנות ולא דווקא על רב-משמעות בדברי התורה. מושג ה"נצחיות" יכול להתפרש על פי ממד זה כיכולתו של הפירוש הקבוע ועומד להתאים לכל אדם בכל תקופה (והחובה של כל אדם להתאים עצמו לפירוש הקבוע ועומד). אך תיאור התורה כדיוטגמא חדשה מוסיף ממד של התחדשות. הוא דן במהות התורה ולא בחובת האדם כלפיה. התורה נתפסת כהתגלות מתמדת. נצחיות התורה מתבטאת בפרשנות מתחדשת של הטקסט המקראי. בתורה עצמה יש אפוא פוטנציאל פרשני אין סופי, האמור להתגלות במשך השנים. תפקיד האדם אפוא אינו רק לקבל מרות אלא גם לרוץ לקראת הפירוש, לתת לו משמעות ולהיענות לו.

הטענה הראשונה מגדירה את הבסיס האמוני של פרשנותה. השנייה מסבירה את גישתה הפרשנית המובילה לקראת חשיפת לקחים על סמך הסבר לשוני של הכתוב. השלישית מסבירה את פרשנותה המובילה אל המהותי, העל-זמני והרלוונטי שבהלכה ובסיפור המקראי.

שתי הטענות הראשונות, הקשורות זו בזו, מופיעות בכמה מדיוניה. לדעתה, "הנחת פרשנינו היא שאין סיפורי התורה ביוגרפיות של אישים חשובים מתקופת העבר, ולא ספר תולדות האנושות או עם ישראל, אלא שכל דברי התורה וסיפוריה תורה הם, כלומר באו להושיענו לתורה ולתעודה, ללמדנו לקח, להדריכנו, לקרבנו לעבודת ה'".³⁵ וכן היא, עצמה, אומרת במפורש: "לא נכתב פרק בתורה כדי ללמדנו הלכות משא ומתן במזרח הקדום, בכנען העתיקה, ולא כדי ללמדנו פרק בתולדות התרבות - כל המטרות האלה ממנה והלאה, התורה לא ספרה לנו את הביוגרפיה של אברהם [...] ולכן יש לחפש בכל שבע ההתגלויות שנגלה ה' לאברהם ובכל אחד מן הספורים שבין התגלות להתגלות, מהו הלך המיוחד

35 לימוד פרשני התורה, עמ' 83.

שניתן להילמד ממנו.³⁶ במקום אחר מדגישה נחמה ש"התורה שומרת על מהותו הפנימית של האדם".³⁷ הלך התורני מכון אפוא את האדם להיטיב את מידותיו והתנהגותו, לקבל עליו אחריות למעשיו ולהשתית את חייו על הצדק ועל החסד. לפיכך, פרשנות אשר עוסקת בשפה, באירועים, בתרבות או במציאות המקראית, אך אינה דנה בלקח ואינה פונה אל האדם ומהותו, אינה מפרשת את התורה עצמה אלא את מסגרתה החיצונית בלבד.

בד בבד, השפה היא, לדעתה, הכלי אשר באמצעותו פונה התורה אל האדם. תהליך הפרשנות הלשונית הוא תהליך חשיפת ההתגלות המתמדת. רק על ידי קריאה מדוקדקת ניתן לחשוף את כוונתה של התורה. לכן לא ניתן להפריד בין פרשנות לשונית למסקנה ערכית: "לימודנו הרמב"ן כאן כיצד בהכרעת שאלה דקדוקית קטנה - נפעל גוף שלישי או קל ראשון רבים - כרוך לימוד גדול של מוסר. כי אין שאלת דקדוק לחוד ושאלת תוכן ורעיון לחוד - הכל תורה ולימוד היא צריכה".³⁸

הטענה השלישית מורחבת על ידי נחמה בסוף העיון, במדרש שהביאו לעניין זה חז"ל (ילק"ש יתרו רמז רפ"ו), שבו הם ממשלים את דבר ה' בשני משלים. במשל הראשון, בדברי ר' לוי, מושווה הקב"ה לאיקונין [פרצוף] רב כיווני המביט בו בזמן לכל המביטים בו. בדומה לכך, כל השומע את דבר ה' היה אומר "עמי הדיבור מדבר". במשל השני, בדברי ר' יוסי בר' חנינא, הוא מושווה למן שהיה יורד לישראל במדבר וכל אחד טעם בו לפי כוחו. "ומה אם המן כל אחד היה טועם בו לפי כוחו, הדבר [דבר ה' במתן תורה] על אחת כמה וכמה! אמר דוד: קול ה' בכח - בכוחו אין כתיב כאן אלא בכוח - בכוחו של כל אחד!"

המשל הראשון תולה את רב-המשמעות ואת הרלוונטיות שבתורה לכל אדם בתכונתה המיוחדת של התורה עצמה. דבר ה' הוא האיקונין המביט לכל אחד. האדם אינו אלא מביט פסיבי האומר: "עמי הדיבור מדבר". המשל השני תולה את רב-המשמעיות והרלוונטיות בשני גורמים. כמו במשל הראשון, הוא תולה זאת בתכונתה המיוחדת של התורה, המושווית למן שכל הטעמים צפונים בו. אך בתוספת לכך הוא תולה זאת באדם הטועם מהמן. האדם אקטיבי ומפעיל את חוש הטעם; טעימתו היא המוציאה מן הכוח אל הפועל את הטעם הגנוז במן, את פירושה של התורה; וכל אדם לומד את התורה לפי כוחו³⁹ - לפי רמתו האינטלקטואלית והדתית ולפי תכונותיו ונטיותיו האישיות.

הסימטות מתהילים מקנה לאדם עוצמה נוספת. הביטוי "כוחו" משתמע על פיה כיוזמתו של האדם, כיכולתו לקבוע את פרשנות התורה: האדם בכוחו הוא הנותן לקולו של ה' כוח.

36 עלון הדרכה לפרשת חיי שרה, תשכ"ב.

37 "אלו אוכלין מן התורה", עיונים בספר דברים, עמ' 223.

38 "ונתנה לך גם את זאת", עיונים בספר בראשית, עמ' 229.

39 למילה 'כוחו' שתי משמעויות: א. מידת יכולתו (בניגוד לחולשה). ב. כישרונו - הפוטנציאל שבו.

נראה אפוא שגם לפי תפיסתה הדתית, כמו על פי התפיסה הספרותית, הקשר בין האדם לתורה הוא קשר דיאלוגי, ולפי שתיהן בכתוב יש פוטנציאל שהאדם אמור להוציא אל הפועל. אך על פי התפיסה הראשונה הבסיס לכך הוא חוסר השלמות של הטקסט, המהווה "מפה" בלבד כל עוד לא נבנה על ידי אדם. לעומת זאת, על פי התפיסה השנייה הבסיס הוא ייחודו הדתי המקודש של ה"טקסט". התורה אינה מטילה מרות רק בצורתה החיצונית ובתוכן המתחייב מלשונה. בעצם מעמדה הסמכותי היא מטילה מרות לצו וללקח שבה ובאה אל האדם בדרישות נורמטיביות והגותיות. עם זאת, תכונתה המקורית, משעת נתינתה, היא היותה כוללת מראש את כל הפירושים האפשריים שיוקנו לה לאורך השנים, את ההקשבות של כל בני האדם בדורותיהם השונים. גם אופייה המקודש של התורה וגם קריאתו הייחודית של האדם יוצרים את המשמעות.

נחמה מגדירה אפוא בעיון זה את מעמד המקרא ואופיו ואת היחס בין הקורא למקרא על יסוד נקודת המוצא הדתית. אך מעבר לכך, היא מגדירה כאן מחדש את תפקידו של הפרשן. לדבריה, אין הוא רק מפרש את המובן המתחייב מהכתוב ללא "דעות קדומות", אלא מנהיג ציבורי, שתפקידו להנחות את דורו, לחנכו ולנחמו בצרותיו - "לתווך" בין התורה לבין האדם בכל דור. כך, לדעתה, נהגו המפרשים בכל דור, וכך נהג ר"י אברבנאל שאותו היא מסבירה בעיון:

גדולי המפרשים היו קוראים בתורה ושומעים אותה מדברת אליהם, פונה אליהם, דורשת מהם, מזהירה אותם ואת דורם מפני פיתויי הדור, מנחמת אותם ואת דורם בצרות הדור, עונה להם ולדורם לשאלותיהם ולמצוקותיהם.

[...] ידע האברבנאל שלא אל דור באי הארץ בלבד ידבר משה ותפנה התורה, אלא אל כל דור ודור. ידע האברבנאל לקרוא בתורה ולחוש שאליו תדבר, אל נגעי לבו, אל צרות דורו תכוין.

על פי תיאור זה הפרשן רואה עצמו, בראש ובראשונה, כנמען, כחלק מקהל העומדים בברית סיני. אליו התורה פונה, ממנו היא דורשת, אותו היא מנחמת ומזהירה. אך, מעבר לכך, הוא רואה עצמו כמנהיג, המביא את התורה אל בני דורו, מתווך שהוא כואב את כאבם וחש באחריות כלפיהם.⁴⁰

40 לכן היא מסבירה לעיתים את דברי הפרשנים על רקע זמנם וצורכי דורם. כגון: ביאור הרמב"ן, "ויאבק איש עמו", עיונים בספר בראשית, עמ' 257; ביאור העמק דבר, "מבוא", עיונים בספר שמות, עמ' 11-12.

נחמה מעמידה את פירוש הפסוק כפשוטו לעומת פירושו של האברבנאל, החורג מן הפשט, ומצדיקה עקרונית את דרכו זו של האברבנאל:

ראו כיצד סוטה הפרשן כאן מדרך הפשט מתוך רצונו לעודד את בן דורו מוקף האמימים בעולם הזה, המתנכר, מתוך רצונו למנוע ממנו ליפול ביאוש - עד שיחליף בפירושו את מובן הפסוק [...].

האם זה פשוטו של מקרא? בוודאי לא. אך האין קריאה זו בתורה ושמיעת דבריה כמופנים כולם אליו, אל זמנו, אל דורו - דרך ההקשבה האמיתית לדברי תורה?

ההקשבה האמיתית לדברי תורה - הנובעת מתפיסתה כמופנה אל האדם, אל זמנו ואל דורו - עומדת אפוא, בשעות משבר של הדור, מעל המחויבות ל"מרות האדריכל" של הכתוב.

נראה שבעיון זה הביאה נחמה את הבסיס לתפיסתה הפרשנית והחינוכית כאחת ואת שורשו של המתח בין מגמות אלו. אכן, לכאורה, גישתה היא גישה פרשנית-מתודולוגית ביסודה. אך המגמה הפנימית של גישה פרשנית זו היא להביא את התורה לליבו של כל אחד, עד שיוכל לומר "עמי הדיבור מדבר", שזוהי "דרך ההקשבה האמיתית לדברי תורה".

ודוק: דרך זו אינה דרך הפרשנות המועדפת אלא דרך ההקשבה האמיתית לתורה. הפרשנות המדוקדקת מהווה כלי בקרה המונע קריאה דרשנית רחוקה מכוונת התורה. אך יש ואחריות הפרשן לצורכי דורו או הזדהותו האישית עם משמעות כלשהי מצדיקה (במודע) או גורמת (שלא במודע) סטייה מדרך הפשט. נחמה יכולה לקבל זאת במידת ההכרח, בתנאי שהלומד מודע לכך, בהבינה שתהליך זה הוא בלתי נמנע.

השפעת נקודות המוצא על היחס בין המקרא, הפרשנות, המורה והתלמיד

כל אחת מנקודות המוצא מכתובה יחס שונה לארבעת מוקדי היסוד: מעמד המקרא, תפקידם של הפרשנים, מעמד המורה ומעמד התלמיד. אומנם דיון ביחסים אלו הובלע בפרק הקודם, אך עיון חוזר וממוקד בהם עשוי להבליט את נקודות המגע והמתח בין הגישות השונות.

א. לכל אחת מהגישות מבט אחר על מהות המקרא. על פי נקודת המוצא הספרותית-דיאלוגית, ניתן להתייחס אל המקרא כאל יצירה ספרותית גדולה ולהפעיל כלפיו כלים של ניתוח ספרותי. כל עוד מקבלים את מרות האדריכל - מרכיבי השפה, ניתן (ואף צריך) להגיע למשמעות אישית, רלוונטית, הנבנית על ידי הקורא, ללא מחויבות הכרחית כלפי הפרשנות המסורתית. המקרא עשוי להיות מקור למפגש בין הקורא לעצמו, אולי אף שלא על מנת להגיע למחויבות נורמטיבית כלפי תביעות הכתוב.

במקביל, בעקבות התפיסה האקדמית, המקרא נתפס ככתוב בשפה מובנית, בכפיות לכללי השפה. הווה אומר, יש משמעות לפשוטם של כתובים. ניתן לנסח את כללי הכתיבה הספרותית של המקרא. ניתן לעקוב אחרי האמונות והדעות במקרא (או בספרים בודדים בתוכו) ולנסחן באופן שיטתי. אך זאת כנושא למחקר וככלי להבנה וידע, לא דווקא מתוך מחויבות ללקח הנלמד ממנו.

אך על פי הגישה הדתית, המקרא הוא התגלות דבר האל לאדם, אשר ניתן בסיני כתורה שבכתב עם תורה שבע"פ. מכאן שכל פירושו צפונים בו. חשיפתם היא מאבק על שחזור מעמד הר סיני, בכל דור ודור. המקרא נועד ללמד לקח ובא אל האדם בדרישה הגותית ונורמטיבית.

ב. תפקיד הפרשנים ומעמדם ביצירתה של נחמה משתנה מתפיסה לתפיסה. בדונה בנקודת המוצא הספרותית, נחמה מציינת שהיא בוחרת במפרשים שיחסם אל הכתוב הוא יחס של רצינות וקשב. לכאורה, תפקידם של הפרשנים אינו ללמד לקח רוחני מחייב, אלא להבהיר את המשמעות הפוטנציאלית הצפונה בכל פרטי הכתוב.

לפי התפיסה האקדמית, הפרשנים נתפסים כאופציה פרשנית, שאינה חלק אינטגרלי של הכתוב, והם מובאים במידה שהם עונים על כללי הפרשנות המוסכמים מבחינה מתודולוגית. ניתן להביט אליהם מעמדת ריחוק וביקורת. הפרשנים או החוקרים עשויים להקנות תובנה באשר למבני-העל ושיטותיהם של המקרא, של פרשנות חז"ל ושל הפרשנים לאורך הדורות. ניתן ללמוד מכל חוקר ופרשן, בן ברית ושאינו בן ברית, אם הוא מומחה בתחומו או אם פירושו תואם את הכתוב, ויש להביא את האמת בשם אומרה.⁴¹ הפרשנים עצמם הם מושא מחקר. ניתן ללמוד את שיטותיהם של המפרשים ואת הקשר בין רקעם ההיסטורי לבין פירושיהם.

אך לפי התפיסה הדתית, הפרשנים הם ממשיכי ההתגלות המתמדת, החושפים את המשמעות הדתית של התורה לבני דורם, כפי שהיא משתקפת בלשון הכתוב. לפיכך, כל פרשן מהווה "מורה הוראה", בעל סמכות כלפי קוראיו. יתר על כן, הוא שואל את השאלות הקיומיות והתיאולוגיות העולות במפגש עם הכתוב, "את שאלות הנצח", המטרידות גם אותם. בכך הוא לא רק משיב לשאלות דורו, אלא גם נותן לגיטימציה

41 ראו מכתבה לרב יהודה אנסבכר, ו' בניסן תש"ם: "נכון שאני מביאה דברי אלה שאינם מקיימי מצוות - אם דבריהם טובים בעיני ויכולים להראות אורה של תורה ולהראות גודלה וקדושתה ללומד. לפי הכלל: קבל את האמת ממי שאמרה". כאן היא מסבירה מה למדה מבנו יעקב, מדוע ישנם דברים שלא תביא בשם קאסוטו ומה קיבלה מבובר למרות שחלקה על האדם ודעותיו (פרקי נחמה, עמ' 657-658).

לתהיותיהם בתוך המסגרת הדתית ההיסטורית.⁴² הפרשן הוא גם המתווך בין דברי התורה ובין המורה, המדריך באמצעותו את תלמידו ומביאו לדיון במשמעות הכתוב.

ג. כל אחת מהגישות מגדירה אחרת את מעמדו של המורה. על פי הגישה הספרותית המורה הוא 'מורה-מנחה' או 'מורה מתווך'. הוא אמור להנחות את הלומד עד לשלב שבו יוכל לבנות את המשמעות האישית שלו ללא ויתור על מרות האדריכל, או להדגים כיצד הגיע הוא למשמעות האישית הרלוונטית עבורו, אך אין לו זכות לכפות אותה על הלומד, כרב או כמתווך. אומנם המורה יוצר דיאלוג בינו ובין תלמידו תוך שהוא מטרידו ממנוחותו ומביאו לתובנה מחודשת של האני שלו, אך עליו להימנע, ככל האפשר, מלהתערב בתהליך הדיאלוגי העצמאי של 'קורא-טקסט'.

על פי הגישה האקדמית המורה הוא 'מורה-חוקר'. כמורה, הוא לא רק מנחה את התלמיד לקריאה מדויקת ורגישה, אלא מנסח כללים: הן את כללי הכתיבה של המקרא ואת שיטות הפרשנים, הן את כללי הלימוד מהמקרא ופרשניו. אחריותו לתלמיד מחייבת אותו להקנות לו גישה מתודולוגית וכלי חשיבה אקדמיים. מבחינה זו המורה הוא סמכותי, אך סמכותו נובעת מהידע שברשותו ומכליו המתודולוגיים, ולא מעמדתו כ"מורה הוראה". היא מתמקדת בהקניית כלי הפרשנות, ידע מקצועי ומבט כללי בלבד, אך לא בהקניית ערכים ותביעת מחויבות כלפיהם.

אך על פי הגישה האמונית המורה הוא 'מורה-פרשן', תוך שהוא מהווה, יחד עם תלמידו, נמנע של התורה. על פי נקודת מוצא זו המורה אינו 'שקוף' כלל ועיקר. לדברי רוזנצוויג, ההוראה מתחילה במקום שבו התוכן חדל להיות תוכן והופך לכוח פנימי.⁴³ המורה הוא מנהיג המדבר ממעמקי ליבו, רגשותיו ואמונתו. הוא פורש בפני קוראיו-תלמידיו את המשמעות האישית הרלוונטית עבורו, בהאמינו שהיא רלוונטית עבורם. זאת הן מתוך תחושת הזדהות עם מצבם, הן מתוך אמונה, שהוא, בתפקידו ובמעמדו, רשאי וחייב לעשות זאת. הוראתו היא אפוא שילוב של לימוד והטפה.⁴⁴ לכן הוא עשוי להשתמש באמצעים רטוריים הפונים אל אישיותו וניסיונו של הלומד, מרשימים אותו ומביאים אותו להפנמת הנלמד, או אף לתבוע ממנו מחויבות כלפי המשתמע מכך.

עם זאת, גם 'מורה ההוראה' הרוצה בקשר דיאלוגי שבו יפגוש את התלמיד כ"אחר" חייב לצמצם עצמו, להגביל את נימת המוחלטות במשמעות שהוא מעניק לכתוב, ולעודד את תלמידו להגיע למשמעות אישית, יצירתית.

42 "להוראת התנ"ך בכחות הגבוהות", עמ' 24-26; עלון הדרכה לפרשת זכור, תשי"ט.

43 Susan Handelman, The "Torah" of Criticism and the Criticism of Torah: Recuperating the Pedagogical Moment. In: Journal of Religion 74/3, 1994, pp. 360.

44 הנדלמן, שם.

ד. מצד התלמיד, היחס הבסיסי הוא תמיד 'תלמיד-מורה'. על פי הגישה הספרותית והאקדמית, התלמיד נדרש להגיע אל המשתמע בהכרח מכללי העיון, המונחים על ידי המורה. עם זאת, כאמור, התלמיד רשאי ומוזמן להעמיד לביקורת את מסקנותיו הפרשניות ואת כליו המתודולוגיים של המורה. ההבדל בין שתי הגישות הוא במידת הדיאלוג הנוצר בין אישיותו ועולמו הערכי של המורה לאלו של התלמיד. אך מעבר לכך, המורה והתלמיד עומדים בפני הכתוב בשווה.

אך הגישה האמונית היא היררכית. על פיה, התלמיד מתייחס בכבוד אל המורה ומקבלו לא רק כמומחה לכללי הלמידה או לתכניה, אלא כבר-סמכא ערכי-חינוכי. הוא לומד ממנו לא רק על מנת ללמוד וללמד אלא גם על מנת לשמור ולעשות.

ה. לסיכום, ניתן לנסח את היחס בין המורה, התלמיד והטקסט על פי שלוש נקודות המוצא, בשלוש צורות שונות.

על פי גישה הספרותית, נחמה רואה את הקשר הראשוני כיחס של 'קורא-טקסט'. המורה הוא מרכיב משני בקשר זה. ודוק: היחס בין הלומד למורה הוא 'תלמיד-מורה', אך בינו לבין הטקסט הוא 'קורא-טקסט', אשר אינו מתייחס, בהכרח, אל הטקסט כסמכותי ומחייב, אלא כמקור השראה, כמקום מפגש בין עולמו הפנימי לבין עולם שיש בו מן הדומה לו. מפגש זה מאפשר תובנות חדשות בשיח שבין האדם ועולמו הפנימי: אישיותו המיוחדת, החד-פעמית; התנסויותיו ושאלותיו הקיומיות; מערכת האמונות והדעות שלו, שאיתן הוא בא אל הכתוב ועל פיהן הוא מחפש בו משמעות.

על פי הגישה האקדמית, היחס הראשוני הוא 'חוקר טקסט'. המורה הוא 'מורה-חוקר' ולתלמיד מעמד משני. כחוקר, מחויבותו הראשונית היא לאמת הפרשנית. כמורה, עליו להקנות ללומד את הכלים המחייבים ואף את הפירוש המחייב. בהדרגה, הוא עשוי להכניס את הלומד לחברת החוקרים, להנחותו לשימוש עצמאי בכללים המתודולוגיים הראויים.

לעומת זאת, על פי נקודת המוצא האמונית-סמכותית, היחס הבסיסי אינו קשר זוגי אלא קשר משולש של 'מורה-תלמיד-טקסט'. היחס של 'תלמיד-טקסט' הוא יותר מיחס של 'קורא-טקסט'. אומנם, מצד אחד, ישנו יחס דיאלוגי בין התלמיד לטקסט, אך מצד אחר, הטקסט הוא טקסט מקודש המהווה סמכות עבור התלמיד ומורה לו את דרכו. המורה הוא 'מורה-פרשן', אך בו בזמן גם הוא 'תלמיד' של הטקסט ומייחס לו סמכות וקדושה, על סמך הברית שבה עמד בצוואת עם תלמידו. יתר על כן, גם המורה עצמו מהווה 'טקסט' לגבי התלמיד, המפרש את דבריו ומקבל אותו כ"מורה הוראה". בה בשעה, אף התלמיד מהווה, במידה מסוימת, 'טקסט' לגבי המורה, שהרי בתהליך

הדיאלוגי שביניהם, המורה מקשיב לתלמיד, מנסה להבינו ומשנה את עמדותיו הפרשניות לאור המפגש איתו.

שלוש נקודות מוצא אלו מופיעות בכתביה במשקל שונה, בהתאם לקהל היעד ולמטרתם של הכתבים. בגיליונות באה לביטוי, לצד גישתה הדידקטית המובהקת,⁴⁵ בעיקר הגישה הפרשנית, האקדמית-מתודולוגית, שממנה נובעות בצורה מובלעת שתי האחרות. כך גם בספר הלימוד של האוניברסיטה הפתוחה. במאמרים הראשונים באות לביטוי מובהק הגישה האקדמית והגישה הספרותית-דיאלוגית, בעוד שהגישה האמונית מובעת בזירות, בטון מינורי יחסית. אך בעלוני ההדרכה, ב"לימוד פרשני המקרא" ובעיקר בעיונים באות לביטוי מובהק כל שלוש נקודות המוצא, תוך הדגשת נקודת המוצא האמונית. עם זאת, בעיונים הגישה הספרותית מודגשת כחלק מהדיון הפרשני, אך מוצנע בה הגורם הדיאלוגי שבין התלמיד-הקורא לבין הכתוב. הדיאלוג הוא בין נחמה לכתוב בלבד, כחלק ממטרתה האמונית-סמכותית.

השלכת שלוש נקודות המוצא על דרכי העיון במקרא

נקודת המוצא הספרותית מסבירה שלושה מרכיבים מהותיים בשיטתה הפרשנית של נחמה: האחד, המשקל הרב שהיא נתנה להיבטים ספרותיים של המקרא, ובמיוחד למבנה, ככלי להבנת משמעות הכתוב.⁴⁶ תבנית האדריכל מציגה מבנה שלם. יכולתנו להתבונן בבת אחת, מלמעלה, על המבנה בכללותו, מאפשרת לנו להבין את תפקידו ומקומו של כל פרט בתוכו. כשם שאי אפשר לנתק אחד מפרטי המבנה משאר מרכיביו ללא שינוי בתפקידו, בפרופורציות שלו ובמשמעותו, כך לא ניתן להבין אחד מהפסוקים ללא ראייתו בתוך ההקשר הכולל - ההקשר התוכני והצורני כאחד. וכפי שיש "אמירה" בתבנית האדריכל השלמה, כך יש "אמירה" גם ביחידה המקראית, על מבנה המיוחד, משפטי המפתח והמילים המנחות שבה ולא רק בפרטיה. נחמה למדה עיקרה של שיטה זו מרוזנצוויץ, בובר, שטראוס ווייס.⁴⁷ אך בעוד שהם פנו אל המלומדים, היא הפכה זאת

45 לעיל עמ' 1.

46 כגון: "כיצד לקרוא פרק בתנ"ך", עמ' 3-13; "הוא הנחש הוא יצר הרע", עיונים בספר בראשית, עמ' 23-25; "מה יצא הדבר", שם עמ' 172, "מרד אדוניה", שם עמ' 178-179. אומנם מרבית הכתבים של נחמה עוסקים בדיון בפרשנים ולא בניתוח ספרותי, אך בכך היא ממשיכה את התפיסה המסורתית. היידווש בתפיסתה הוא עצם ראיית הדיון הספרותי כחלק שיטתי של הניתוח הפרשני, בעיון ובהוראה.

47 בעיקרה, גישת נחמה תואמת את גישתו של מאיר וייס "האינטרפרטציה הכוללית". תפיסה זו היא "הסבר המושתת על הבנתם של כל היסודות הצורניים השותפים בעיצוב דמותה האחידה של היצירה בפעילותם, בפעולתם המשותפת, היא מושתתת אפוא בעיקרה על תפיסת היצירה בטוטאליות שלה" (המקרא כדמותו, מוסד ביאליק, ירושלים, 1967, עמ' 22). נחמה סבורה, כמותו, שיש להבין את היצירה כפי שהיא מתבארת מתוכה, ללא התחשבות ברקעה ההיסטורי ובדרך התהוותה. כמותו היא מדגישה שאין להפריד בין תוכן

לכלי מקובל בלימוד השוטף ובהוראה לתלמידים.

מכאן נובע המרכיב השני - תפיסת מושג ה'פשט' בגישתה. נחמה נתנה משקל יתר למכלול היצירה כפי שהיא מתפרשת מתוכה, מכלול המתבטא בשפה, בצורה, בתוכן וברוחם של הדברים. "[...] [ש]דרישה ראשונה לפרשנות היא קריאה מתוך התאמה לרוח הפרק והשתדלות להבינו על דעתו הוא מתוך כוונותיו".⁴⁸ לפיכך היא ממיינת את הפרשנים שהיא מביאה לא רק על פי דרך הפרשנות הפילולוגית שלהם וגישתם התחברית, ואף לא על פי קריאתם את הפסוק בכללותו בהקשרו המידי, אלא על פי מידת התאמתם לפרטיו ולרוחו של הפרק כולו.⁴⁹ כך היא מצהירה בהשוואתה בין פירושיהם של רשב"ם ושל רש"י לשאלת משה "מי אנכי כי אלך אל פרעה".⁵⁰ "כלל גדול הוא בפרשנות: אין הפרט מתפרש אלא מתוך הכלל כולו, מתוך עניינו, מתוך סגנונו, מתוך סביבתו ומתוך האווירה השורה בפרק כולו".

ההיבט השלישי, שהוא תוצאתם של שני קודמיו, הוא שילובם של דברי חז"ל והפרשנים בתוך הניתוח הספרותי והפיכתם למקשה אחת.⁵¹ במקרים רבים הפרשנים דנים בפרטים הטעונים הסבר.⁵² הם מלמדים כיצד להבין אותם אל נכון ומעמיקים את הבנתנו באופציות המשמעות הטמונות בכל אחד מהם. תפקיד הניתוח הספרותי הוא לראות את התמונה הכוללת שבה אמורים להשתלב הפרטים הפרשניים ואת אופציות המשמעות הטמונות בה

לצורה ומפרשת את המכלול וכל פרטי הכתוב מבחינה פילולוגית וספרותית כאחת. אולם מכתביו של וייס נראה ששאף להגיע לפירוש אחד, המבטא בשלמות את שניתן להבין מהמקרא כדמותו, בעוד נחמה מכירה בכך שיכולות להיות אינטרפרטציות שונות של היחידה הספרותית, מעבר ל"מרות האדריכל".

48 "ויאבק איש עמו", עיונים בספר בראשית, עמ' 255.

49 דוגמה לכך מצויה בעיון "וישא יעקב רגליו וילך", עיונים בספר בראשית, עמ' 217, שבו היא מביאה שני מדרשים המפרשים ביטוי בלתי מובן שניתן לביאור בשני כיוונים. היא מקבלת את המדרש המתאים לפירוש המילים, לרצף ולמכלול; וכן, "האמנם דיבר משה שלא כהוגן", עיונים בספר שמות, עמ' 61. נחמה מעדיפה את פירוש הרמב"ם על פני הפירושים שצוטטו לפניו, מכיוון שהוא תואם את היחידה כולה בעוד שהם התאימו לחלק מהפרטים אך לא למכלול. אולם בסופו של הדיון היא מעדיפה את רש"י על פני הרמב"ם, כיוון שהרמב"ם, כשאר הפירושים שהובאו בעיון, יצא מעמדה מוקדמת חוץ מקראית - הרצון ללמד סגנונה על משה - בעוד שפירוש רש"י מתאים, לדעתה, למכלול, תוך שהוא מבין אותו כפי שהוא מתפרש מתוכו, "ללא דעה קדומה".

50 "מי אנכי כי אלך אל פרעה", עיונים בספר שמות 54-55.

51 ראו למשל "יפה שיחתן של עבדי אבות", עיונים בספר בראשית, עמ' 162-165; "התחלת המאבק", עיונים בספר שמות, עמ' 70-76; "אני ה'", שם, עמ' 85-96.

52 בחלק גדול של המקרים הפרשנים מתייחסים לפרטים שבהם מתעוררת שאלה כלשהי, כשיש מילה מיותרת או חסרה, או כשיש לפסוק מספר משמעויות סמנטיות ויש להכריע ביניהן, בעוד שהניתוח הספרותי מתייחס להיבטים של סגנון, סדר וצורה, גם לאלו שאין כלפיהם שאלה לשונית, תחברית או סמנטית. הניתוח הספרותי מפק משמעות מעצם הימצאותם של מרכיבים אלו במקומם וצורתם.

כמכלול. גם בסוגיות הלכתיות נחמה מתייחסת לממדים ההלכתיים, הפרשניים, ביחד עם המבניים-ספרותיים, כדי להבהיר את הסוגיה מכל היבטיה. זאת כדי ללמוד וללמד את לקחי הנצח של הכתוב.

נקודת המוצא האקדמית-מתודולוגית קובעת אף היא דרכים לעיון ופרשנות. ראשית, נחמה אינה מסתפקת בעיון בסיפור המקראי אלא מנסחת ומדגימה את כללי הכתיבה שלו, כבסיס לניתוח הספציפי.⁵³ בדיונה בלשון המקרא היא מנתחת את כללי השפה והסגנון⁵⁴ ומגדירה את מושגיה, בין השאר, על יסוד המחקר המודרני.⁵⁵ היא דנה בשיטות הפרשנות של חז"ל ושל פרשנים שונים,⁵⁶ במיוחד בשיטתו של רש"י,⁵⁷ ואף דנה בפרשני רש"י.⁵⁸ בניסוח הכללים היא מסתמכת על דברי חוקרים, מומחים בתחומם, לשם הצדקת שיטת הפרשנות, או כבסיס תיאורטי לדיון בדוגמה הקונקרטית.⁵⁹

נחמה מצטטת פרשנים וחוקרים, אף אם אינם שומרי מצוות, כראיה לדבריה. לעיתים נדירות היא אף מביאה (בעיקר בהערות השוליים) חוקרים מודרניים.⁶⁰ היא מתייחסת לתרגומי המקרא במהלך הדיון במובן המדויק של הכתוב,⁶¹ ולעיתים אף משתמשת בחוקי המרחב ובידע מחקרי על תרבות התקופה.⁶²

53 כגון: לימוד פרשני התורה, עמ' 95-96; "זה לי עשרים שנה בביתך", עיונים בספר בראשית, עמ' 236-239.

54 כגון: לימוד פרשני התורה, עמ' 43; שם, עמ' 46-47.

55 שם, עמ' 11, הערה 13; שם עמ' 79; שם עמ' 128.

56 ראו דיון בהבדל בין גישתם הפרשנית העקרונית של רש"י ורמב"ן, התייחסות לסגנונו של הרמב"ן, וכן דיון ביחסם של הפרשנים לחטאי האבות, שם, עמ' 33-34. וכן ניסוח ההבדל בין דרכו של רש"י ורמב"ן, שם, עמ' 173.

57 "דרכו של רש"י בהבאת מדרשים בפירושו לתורה", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 109-143; נחמה ליבוביץ ומשה ארנד, פירוש רש"י לתורה; עיונים בשיטתו, האוניברסיטה הפתוחה, 1990. וכן: לימוד פרשני התורה עמ' 54-55; שם, עמ' 81, עמ' 178; עמ' 181; ורבים אחרים, לאורך כל יצירתה.

58 לימוד פרשני התורה, עמ' 174; עמ' 181-182.

59 נחמה מצטטת את יצחק היינמן, לדוגמה: שם, עמ' 39. שם עמ' 54; שם עמ' 80; וכן: מרטין בובר, לדוגמה, שם, עמ' 142; שם, עמ' 153; עיונים בספר שמות, עמ' 15, הערה 1; ומאיר ויס, עיונים בספר בראשית, עמ' 330.

60 כגון: לימוד פרשני התורה, עמ' 1, הערה 1; עמ' 123, הערה 3; עמ' 46-47.

61 עם זאת, נחמה אינה מצטטת בדרך כלל חוקרים שאינם בני ברית המפרשים על פי עקרונות ביקורת המקרא. לעיתים, בהערות, היא מתווכחת עם גישתם של מבקרי המקרא. כגון: לימוד פרשני התורה, עמ' 5, הערה 5 בסופה; עמ' 37, הערה 1; עמ' 51, הערה 1, שבה היא אף משתמשת בדברי חוקר מקרא כדי לסתור דעה ביקורתית אחרת.

62 שם, עמ' 50. אגב הדיון היא מציעה כללים לשימוש בחוקים אלו. וכן: שם, עמ' 186.

דרכי החשיבה של נחמה מושפעות אף הן מגישתה האקדמית. היא עוסקת בהגדרת מושגים, מיון, ארגון וחלוקה לקבוצות, מציאת המשותף והשונה, הדרגה ויישום, כמו גם בביסוס רציונלי של העמדה על הכתוב והסקת מסקנות כלליות מהדוגמאות הקונקרטיות.

שאיפתה של נחמה לגשת לפרשנות ללא משוא פנים מתבטאת ביושר אינטלקטואלי, בהבחנה בין עמדתה הערכית כלפי הפירוש לבין תוקפו על פי כללי הפרשנות המקובלים, בחשיפת הגישה המתודולוגית ודרכי הפרשנות הספציפית בפני הקורא והעמדתם לביקורתו.

נקודת המוצא האמונית-סמכותית קובעת מרכיבים אחרים בפרשנותה של נחמה. ראשית, היא משלבת בעיונה תורה שבכתב עם תורה שבעל-פה. היא מביאה את חז"ל, הן כפרשני המקרא, הן כמעצבים את הדמויות המקראיות, הן כדרך להבהרת המשמעות התיאולוגית והפסיקה ההלכתית.

שנית, נחמה מעיינת במקרא באמצעות ניתוח מפרשי, לא רק כמבהירים את משמעות השינויים בפרטי הכתוב אלא גם כמבטאי המשמעויות התיאולוגיות והערכיות שלו.

שלישית, נחמה מעתיקה את דרך הלימוד התלמודי לזו המקראית: הן דרכי הלימוד של חכמי התלמוד, הן של פרשניו.⁶³ הלומד את דבריהם מתעמק בשיקוליהם, בדרך קריאתם את הפסוקים, אך יותר מכך - במשמעויות התיאולוגיות והערכיות שהם נתנו למקרא. כך שותף התלמיד לתהליך התפתחות הפרשנות לאורך הדורות. כאשר נחמה משווה בין כמה מן המפרשים היא יוצרת מעין דיאלוג ביניהם, נוסח הדיאלוג שבין חכמי התלמוד. זהו דיאלוג של מורים, של בתי מדרש ודרכי חיים, המלמד לקח לתלמידיהם, על מנת שיהפכו מורים לדורות שאחריהם.⁶⁴

יתר על כן, לעיתים היא משתמשת בסוגיות במקרא כדי לדון בשאלות תיאולוגיות עקרוניות, כגון: מהות הניסיון, ידיעה ובחירה, תכליתן של המצוות וכו', על ידי הבאת פרשני המקרא והוגי דעות העוסקים בשאלות אלו.⁶⁵

רביעית, הגיליונות כוללים שאלות. אף העיונים פותחים בשאלה. השאלות עשויות להיות טקסטואליות, מבניות, הלכתיות או קיומיות, אך תמיד הן מובילות במוצהר או במובלע

63 כהן ח"ג, "על דרכה של נחמה ליבוביץ בפרשנות התורה", בתוך: עמודים, סיוון תשנ"ז, עמ' 277.

64 הנדלמן, שם, עמ' 365.

65 לדוגמה: "לך לך מארץך", עיונים בספר בראשית, עמ' 79-80; "והאלהים ניסה את אברהם", שם, עמ' 133-136; "והיה לאות על ידך", עיונים בספר שמות, עמ' 164-168.

לדיון בשאלה תיאולוגית או ערכית.⁶⁶ התשובות, המתגבשות אגב הלימוד או כתוצאתו המפורשת, מובילות, לעיתים קרובות, להשלכות חינוכיות מובהקות. לעיתים נחמה בוחרת נושאים הנראים משניים בכתוב כדי לדון בערך הנראה לה מרכזי בחשיבה היהודית ורלוונטי לעולמו של הקורא. אומנם היא מציגה דעות שונות, באמצעות כמה מדרשים או פירושים, אך בחלק גדול מהמקרים היא מובילה למסקנה חד משמעית, שהיא דעתה האישית בנושא. היא דנה בדוגמה קונקרטית בכתוב, מכלילה אותה, מציגה את העיקרון המהותי העומד ברקע ומבהירה את משמעותה לאדם.⁶⁷ גם בסוגיות ההלכתיות נחמה עוסקת בדיון פרשני, הלכתי ולעיתים אף מבני, אך מטרתה היא לחשוף את הערכים העומדים ביסוד חוקי התורה ואת משמעותם ליחיד ולחברה.⁶⁸

עם זאת, נחמה מצמצמת עצמה, על מנת לתת מקום לקורא. בגיליונות היא עושה זאת על ידי השאלות שהיא מפנה אל התלמיד ועל ידי הצגת עצמה כמתווכת בין התלמיד לאופציות פרשניות שונות. אומנם בסופו של התהליך נחמה עצמה משיבה על השאלות, על ידי השיפוט של תשובות התלמיד ועל ידי צירוף תשובתה "המוסמכת" לגיליון התשובות, אך בשלב הראשון התלמיד משיב על השאלות בעצמו. חלק מהשאלות אף מצריך הבעת דעה אישית. לפיכך, על אף שגם בגיליונות נחמה מבליעה נקודת מוצא ערכית-חינוכית, היא שומרת על מידה רבה של ניטרליות. בעיונים היא מצמצמת עצמה הן על ידי הדיבור בשם המפרשים והבלעה מסוימת של דעתה האישית, הן על ידי חשיפת השיקולים הפרשניים והעמדתם לביקורת של הקורא, הן על ידי השאלות שבסוף העיונים. כך נחמה עצמה הופכת ל"טקסט" עבור הקורא, האמור לעיין בו ולבחור מתוכו את המשמעותי עבורו.

חמישית, בשלב הרחבת המשמעות נחמה מגדירה עצמה כנמענת של הכתוב, עם כלל שומעיה. לעיתים היא עוברת לגוף ראשון רבים,⁶⁹ לעיתים היא פונה אל הקורא בגוף שני.⁷⁰

66 חלק מהגיליונות עוסקים בשיטותיהם של הפרשנים ובמיוחד של רש"י. גיליונות אלו אינם רלוונטיים לטענתי. דברי מתייחסים לגיליונות הדנים בסוגיות במקרא עצמו באמצעות פרשניו.

67 ראו לדוגמה: עגלה ערופה, עיונים בספר דברים, עמ' 194-198.

68 ראו לדוגמה את סימנה לעיון: "לא תלך רכיל בעמך", עיונים בספר ויקרא, עמ' 279.

69 לדוגמה: בתיאור מאבק יעקב במלאך היא מנסחת את משמעות הדבר לימנו: "ואולם, לא זו בלבד שהכתוב מבטיחנו שנבוא שלם, ושלא יוכל היריב להכריענו". "ויאבק איש עמו", עיונים בספר בראשית, עמ' 258.

70 לדוגמה: נחמה מסיימת את הלקח שהאדם אינו יכול להימלט מאחריותו למעשיו בטענת היותו חלק מהחברה ובהיענותו לנורמות המקובלות בזמנו: "אתה אחראי למעשיך, לא הארגון ולא הציבור ולא מישהו מאחוריך ולא חלק אחר ממך המשתייך לאותו כלל הם האחראים אלא אתה כל כולך, אתה בעצמך ובכל ישותך, אתה במעשיך הטובים ואתה במעשיך הרעים". "ונתנה לך גם את זאת", עיונים בספר בראשית, עמ' 228-229.

היא אינה מציגה את עמדתה כהדגמה לניתוח הכתוב אלא כמסקנה ברורה שיש בה דרישה כלפי האדם. היא משתמשת באמצעים רטוריים כמו שימוש בסופרלטיבים ושפה מליצית,⁷¹ ברמזים לעולמו, באילוסטרציות מחז"ל ומהרמב"ם וכדומה, כדי לפנות אל רגשותיו⁷² של הקורא ולשכנעו בעמדתה.

שישית, בעקבות גישתה האמונית, נחמה ממשיכה את הגישה הפרשנית ההיסטורית ורואה עצמה כמנהיגה, בעלת שליחות לדורה. ראייה זו משתקפת בשני היבטים של פרשנותה.

א. כאמור לעיל, נחמה מצדיקה את התופעה של פרשנים, המגדירים עצמם כפשטנים, החורגים מן הפשט מתוך אחריות כלפי בני הקהילה אותם הם מנהיגים ומתוך הזדהות עם צורכיהם, שאלותיהם וכאביהם. והנה, לעיתים נראה בבירור שנחמה באה אל הכתוב כשהיא מחויבת לרעיון מסוים ומוצאת לו סימוכין בפרשנות. לפיכך, למרות גישתה האקדמית ואמונתה במחויבות ל"מרות האדריכל", נחמה עצמה מטה את הדיון, במודע או שלא במודע, לכיוון מטרתה החינוכית. נראה שלעיתים ההטיה נוצרת על ידי התעלמות מפירושים התואמים את לשון הכתוב אך מתנגשים במשמעות המועדפת,⁷³ לעיתים על ידי קביעת סדר הדיון בכתוב⁷⁴ או הדרגה בין מקורות פרשניים או הלכתיים,⁷⁵ אך לעיתים אף על ידי הוצאת

71 לדוגמה: בדיונה בביטוי "בצדק תשפט עמיתך" (עיונים בספר ויקרא, עמ' 269), מסיקה נחמה שהמצווה כוללת את חובת לימוד הזכות על כל אדם ומציית: "ולא נוכל להיפרד מצווה יקרה זו הבאה להלחם בתאוות האדם לחטט ולנקר באשפה כתרנגולת זו ולמצוא מומים בזולת"; וכן: "ולא תחללו את שם קדשי", עיונים בספר ויקרא, עמ' 326, 327.

72 נחמה אומרת במפורש שמטרת התורה היא חינוכית, ומשום כך היא פונה אל רגשותיו של האדם: "אין התורה - גם בחלק ההלכתי שבה - רק ספר חוקים בלבד, אלא ספר מחנך ומדריך, פונה ללבו של אדם ולרגשותיו ולא רק להבנתו ולמשמעותו" (עלון ההדרכה לפרשת כי תצא תשט"ז).

73 לדוגמה: בעיונה בפרשת בעלת האוב נחמה מביאה שלושה פירושים שונים המסבירים את "הצלחתה" להעלות את שמואל, לכאורה כדי לברר האם יש כוח מאגי בידי הקוסמים למיניהם. אולם למעשה, כל הפירושים בעיון מניחים שלבעלת האוב לא היה כוח מאגי. שאלתה של נחמה היא כיצד עלה שמואל למרות היעדר כוח זה. ("להוראת המקרא בכתות הגבוהות", בתוך: ללמוד וללמד תנ"ך, עמ' 22-23); בפרשת מקרא ביכורים נחמה מסבירה בהחלטיות את הרמב"ם הטוען שאין הבדל אונטולוגי בין ישראל לעמים, אך אינה מביאה את דעת ריה"ל ההפוכה ("הגר מביא וקורא", עיונים בספר דברים, עמ' 247-249).

74 לדוגמה: בפרשת עגלה ערופה נחמה מביאה פרשנים שונים המסבירים את משמעות הטקס ומסיימת באברבנאל, המשמש בסיס לדיונה במשמעות הרלוונטית של הפרשה (עיונים בספר דברים, עמ' 194-295).

75 דוגמה להדרגה היוצרת משמעות חדשה מובאת בעיון "ולפני עור לא תתן מכשל" (עמ' 255-256): לדבריה, חז"ל האשימו "את המסית לדבר עברה, את הדוחף לדבר עברה ואף את המאפשר עשיית עברה". היא מצטטת ומדרגת שלוש דוגמאות מהגמרא שבהן אדם המכשיל את זולתו בעברה עובר על "לפני עור לא תתן מכשל". לכאורה ההדרגה הגיונית ומתבקשת, אך למעשה, שלוש דוגמאות אלו מופיעות במנותק זו מזו, בהקשרים שונים, במקורות תלמודיים שונים. נחמה היא זו שיצרה את ההדרגה על ידי

דברי המפרשים ממשמעותם או הרחבתם מעבר לכוננתם. להלן כמה דוגמאות לכך:

בעיון "לפני עור לא תתן מכשל"⁷⁶ נחמה טוענת שמהות הקדושה היא אחריות לעולם כולו. אחריות זו מתבטאת בשותפות עם הבורא בשמירה על תפקודו התקין של העולם שהוא "טוב מאד", "בתיקונו של העולם, בשיפור עולמו של הזולת ובהטבתו". היא מביאה כסמכות לדעתה את דברי הרמב"ם (הל' תשובה פרק ג, הל' ד): "צריך כל אדם שיראה את עצמו [...] וכן כל העולם כולו חציו זכאי וחציו חייב. חטא חטא אחד, הרי הכריע את עצמו ואת כל העולם כולו לכף חובה וגרם לו השחתה. עשה מצווה אחת, הרי הכריע את עצמו ואת כל העולם כולו לכף זכות וגרם לו ולהם תשובה והצלה".

אך יש הבדל מהותי בין טיבה של האחריות הנדרשת על ידי נחמה לבין זו הנדרשת על ידי הרמב"ם. לפי דברי שניהם, יש לאדם אחריות לקיומו של העולם כולו. אך לפי הרמב"ם, האדם חייב לחזור בתשובה, תוך מודעות לכך שבתשובתו הוא קובע את גורל העולם. לפי נחמה האדם נדרש לעשות לשיפור העולם בפועל - לקבל אחריות מוסרית ומעשית לכך שהעולם עצמו יהיה טוב יותר, על ידי תיקון המכשלות והעוולות שסביבו. נחמה מביאה את הרמב"ם כסמכות הלכתית והגותית לערך החשוב לה, בשעה שבפועל הרמב"ם אומר במקום זה, כמותה, רק את חציו - עצם האחריות - אך לא את כולו - טיבה של האחריות.

דוגמה נוספת היא הרחבת גבולות החלות של מקור הלכתי מעבר לכוננתו המקורית. בהמשך העיון⁷⁷ נחמה מרחיבה את אחריות המכשיל עד כדי הטענה שגם אי עשייה - אם יש בידי האדם יכולת לפעול למניעת הכישלון - הרי היא כהכשלה. היא מסתמכת על הגמרא (מועד קטן דף ה ע"א): "רמז לציון קברות מניין? [...] אביי אמר מהכא: ולפני עור לא תתן מכשל". ממקור זה היא מסיקה שכל אדם היודע על קבר בלתי מסומן ואינו מסמנו, עובר על איסור הכשלת עיוור. אך, למעשה, משמעות הגמרא, בהקשרה, מצומצמת בהרבה. בסיסה במשנה הדנה בהיתרים ואיסורים בחול המועד. המשנה קובעת שבחול המועד מותר לבית הדין⁷⁸ לסמן מחדש קברים שנמחק ציונם, כדי למנוע היטמאות של כהן הנמצא בדרכו לבית המקדש. ההקשר לפסוק הנידון - איסור הכשלת עיוור - הוא אקראי. הוא אינו אלא אחד מן

בחירת סדר המובאות, ובאמצעותה הרחיבה את היקף הדין יותר ויותר: בפסוק כתוב "לא תתן מכשל". מכאן שרק גרימה אקטיבית ומודעת מהווה הכשלה. באמצעות ההדרגה מתקבלת תמונה ש על פיה גם התנהגות פסיבית, אשר מכשילה מבלי משים, עקב רשלנות או הקלת ראש, ואף כשכונתה לטובה, נכנסת להגדרה של "נתינת מכשל".

76 שם, עמ' 253.

77 שם, עמ' 256-257.

78 לפי המשנה לא ברור אם הדין חל על כל אדם או רק על בית הדין. אך הרמב"ם בהל' יום טוב, פר' ז מש' יא, מחיל זאת על בית הדין העוסק בצורכי הרבים: "ויוצאין שלוחי בית דין... ומצינים על הקברות שמיווה הגשמים את ציון כדי שיפרשו מהם הכהנים, שכל אלו צרכי רבים".

הניסיונות של הגמרא לבסס את המסורת המופיעה במשנה על פסוק כלשהו במקרא. אך נחמה רואה מקור זה כחובה תמידית המתייחסת לכל אדם, שנובעת במישרין מפסוק זה. היא מגיעה על פיו להגדרה של מהות איסור נתינת המכשול והיקפו, ומסיקה ממנו על מהות היחס הרצוי של האדם לעולם בדרך כלל.

בעיון "אחריות האדם כלפי העולם כולו - אדם ואדמה"⁷⁹ נחמה חותמת את הדיון באילוסטרציה מהמשנה (סנהדרין פר' ד מש' ה): "כל אחד ואחד חייב לומר: בשבילי נברא העולם". משנה זו מעידה, לדעתה, על חשיבות העולם ואחריות האדם כלפיו. אך במקומה מתפרשת אמירה זו כהבעת חשיבותו של היחיד ואחריותו לעצמו, על ידי השוואתו לעולם מלא. נחמה הסיקה מכך, שאם כל אחד ואחד חייב לומר 'העולם נברא בשבילי', הרי שכל אחד ואחד חייב לומר לעצמו 'אני אחראי לעולם זה'.⁸⁰

בכל הדוגמאות האלו נחמה מעלה ערכים החשובים בעיניה, תוך הסתמכות על מקורות קלאסיים, אך מרחיבה אותם מעבר להיקפם או למשמעותם, ואף נותנת להם אינטרפרטציה אישית החורגת מפשוטם. זאת מתוך אמונה בחשיבות וברלוונטיות של ערכים אלו לשומעיה ומתוך רצון לשכנעם להתחייב כלפיהם.

עם זאת, כל הדוגמאות לקוחות מקטעי הפתיח או הסיום לעיון, בשלב שבו היא מרחיבה את הדיון במשמעות הערכית הרלוונטית שהיא מפיקה מהכתוב. בשלב הפרשנות השיטתית של הכתובים נחמה מטה את הדיון על ידי בחירת הפרשנים או סדרם, אך לא על ידי ניתוח המוציא אותם מפשוטם.

יתר על כן, נחמה מביאה את העיקרון המופשט, המהותי, הכולל, העומד מאחורי הדוגמה הקונקרטית המובאת בכתוב המקראי. היא מקשרת מקורות מקראיים שונים המעלים רעיון דומה כדי לתת ביסוס ועוצמה לעמדותיה הערכיות, אך לעולם אינה מוציאה את הכתוב עצמו מפשוטו.

במילים אחרות, נחמה לא מרשה לעצמה את החופש הפרשני שנטלו האברבנאל ודומיו. היא מגדירה את היחס בינה לבין קודמיה בצורה היררכית: מה שעשו גדולי המפרשים למקרא,

79 עיונים בספר ויקרא, עמ' 308.

80 מובאה זו נמצאת במשנה הדנה בשאלה כיצד מאיימים על העדים. השאלה "מפני מה נברא אדם יחיד" דנה בחשיבותו של היחיד, כדי להסביר הן את חשיבות עדות האמת (וחומרת עברת עדות השקר), הן את חשיבות הצלת האדם שמעידים עבורו, "שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו כאילו קיים עולם מלא". הדיון מסתיים בהצהרה ש"מלך מלכי המלכים הקב"ה טבע כל אחד בחותמו של אדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחברו, לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם". כלומר: "חשוב אני כעולם מלא, לא אטרד עצמי מן העולם בעבירה אחת" (רש"י).

היא רשאית לעשות רק לחז"ל ולמפרשים עצמם. וגם זאת, רק במהלך הדיון בערכים החינוכיים, לא בשלב הניתוח האחראי של פירושיהם.

יוצא אפוא שיחסה אל הפרשנים הוא כפול. מצד אחד, תפיסתה היררכית. היא אינה מציגה עצמה כפרשנית, אלא כמורה המלמדת לקרוא את הפרשנים המקובלים. זאת גם כאשר היא מביעה דעות מקוריות. גדולי ההוגים מהווים עבורה סמכות, שאותה היא מביאה כדי לתת תוקף נורמטיבי וחברתי לדבריה, במיוחד כאשר היא מעלה רעיונות חדשניים או נתונים במחלוקת.⁸¹ מצד אחר, תפיסתה ביקורתית-יצירתית. תפיסה זו מתבטאת הן בניתוח הפרשנים והכרעה איזה מביניהם תואם את לשון הכתוב או את העמדות הערכיות הראויות, הן בנטילת החירות, בידעין ובלא יודעין, להרחיב את משמעותם עד כדי פירושם מעבר לגבולם.

ב. נחמה רואה עצמה בפועל כממשיכת התפיסה העקרונית של הפרשנות המסורתית. זאת בראייתה את עצמה כבעלת תפקיד ואחריות כלפי קוראיה, להביא אל ליבם את דברי התורה ולהופכה רלוונטית עבורם. כך היא אומרת בניתוח אחר של אברבנאל, שאותו היא מביאה בעיונה בברית, בפרשת ניצבים.⁸²

אלה הדברים כתבם אברבנאל בתקופת האינקוויזיציה, בעת רדיפת האנוסים, בזמן שהוכח שהברית שנכרתה לא על נקלה תופר, וכול ההשתדלות להפר אותה ולהידמות לגויי הארץ לא תועיל.

כך קרא אברבנאל את פסוקי התורה ואת פסוקי הנביאים, כמורים כולם באצבע אליו, אל דורו, אל המעשים הנעשים בקרב יהודי ספרד.

האם לא נלמד לקרוא את דברי התורה כמדברים אלינו ואל דורנו?

לכן היא בוחרת בנושאים העונים, לדעתה, על שאלות הנצח, אך הולמים במיוחד את דורה. דוגמה מאלפת לכך מצויה בעיונה בסתימת בארותיו של יצחק. נחמה מסתייגת מגישת הפרשנים המעדיפים לראות בפרשה זו רק סמל, ומסבירה אותה, כפשוטה, כמתארת את חשיבות "יישובו של עולם".⁸³

81 ראו למשל, "ותענה שרי ותברח מפניה", עיונים בספר בראשית, עמ' 109-112; "התחת אלהים אנכי", שם, עמ' 231-234; שבהם נתלית נחמה בחז"ל ובמפרשים כדי להביא עמדות השופטות את האבות על התנהגותם. וכן: "ולא אביתם לעלות", עיונים בספר דברים, עמ' 16-22, שם נחמה מסתמכת על גישתו העקרונית של הרב ד"צ הופמן כדי להביא פירוש שהוא כולו שלה.

82 "הברית", עיונים בספר דברים, עמ' 283.

83 "יישובו של עולם", עיונים בספר בראשית, עמ' 182.

ואולם דורנו אשר זכה לראות את הבנים מחזיקים במעשה אבות וחופרים שוב בארות בנגב ובכל האדמה שהובטחה לאבות, בארות כמשמען, אשר בהן מים חיים כמשמעם - אנו גם מבינים את גדולתם של האבות אשר יחד עם קריאתם בשם ה' והביאים ידיעתו לעולם, גם חפרו בארות מים ממש והרוו את האדמה והשקוה [...]. אנו גם יודעים את האמת המרה שלא רצו הפלשתים בבארותינו, וסיתמום. לא די שסיתמום אלא מילאום עפר, ולא תהיה הערבה כגן פורח ויישאר המדבר מדבר - ולא תחיה השממה.

[...] האם רוח זו באנוש הייתה רק רוחם של פלשתים שלפני כשלושת אלפים וחמש מאות שנה [...] או רוח היא באנוש בכל דור ודור עד ימינו, ימים של עולם ממוכן ומדע גרעיני?

כך גם בדיונה בשבטים המבקשים נחלה בעבר הירדן המזרחי היא אומרת: "שאלת הבחירה בין קריירה לבין שליחות המופנית לאזרחי המדינה מיום הקמתה ועד לימינו אלה הנקראים לשאת באחריותה, נדונה בפרשתנו בפרק ל"ב".⁸⁴

דומה שאת תמצית גישתה האמונית היא חושפת בדיון בפסוק "ותהי אשה לבן אדוןך כאשר דבר ה'",⁸⁵ בהסבירה את דברי הרמב"ן הטוען שה' דיבר בעצם התגלותו בעולם - במעשיו, בהשגחתו ובדרכיו: "הנה כי כן - כאן אין צורך לחפש את דברו [של ה'] בפסוקים מפורשים ואין צורך בבת קול אשר תדבר, כי היודע ומבין שומע במעשי יום יום ובאירועי הזמן, בגורל אדם ועמים, את דיבורו של ה'".

ג. דיון ומסקנות

שתי נקודות המוצא הראשונות מכתובות את הגישה הפרשנית הראשונה שהוצגה בתחילת המאמר. למעשה, שתי גישות אלו משלימות ותוחמות זו את זו. הגישה האקדמית מונעת גישה ספרותית חופשית בלתי מבוקרת. היא מגבילה את מקומו של הלומד ומכתיבה לו את כללי העיון הלגיטימיים. הגישה הספרותית, לעומתה, מונעת את הניכור כלפי הכתוב ומרחיבה את זכותו של הקורא לבנות לעצמו את המשמעות הרלוונטית, האישית, על סמך

84 ובהמשך: "שהיו עשירים וחבבו את ממונם וישבו להם חוץ מארץ ישראל", עיונים בספר במדבר, עמ' 355; וראו גם את חשבונה עם האדם הרואה עצמו כ"בורג במכונה הציבורית הגדולה - תהא זו המדינה אשר הוא רק אחד מפקידיה ומשרתיה, הצבא אשר הוא אחד מחיילי האלמונים, המפלגה שהוא בה חבר מן השורה", ונתנה לך גם את זאת", עיונים בספר בראשית, עמ' 228; וכן רמזיה לשואה בפרשת המילדות, עיונים בספר שמות, עמ' 33; ובפרשת עגלה ערופה, עיונים בספר דברים, עמ' 196; וראו מכתבה להוגו ברגמן, לעיל, עמ' 6.

85 "מה יצא הדבר", עיונים בספר בראשית, עמ' 174.

כללים אלו. אך לפי שתיהן המורה אמור להנחות את התלמיד לחשיפת המסרים הערכיים של הכתוב כחלק מן התהליך הפרשני. הוא אינו רשאי לשעבד את הכתוב לערכיו האישיים ולא לדרוש מהתלמיד מחויבות כלפי ערכים אלו.

הגישה האמונית-סמכותית מכתובה את הגישה השנייה שהוצגה במאמר, לפיה המורה אמור להוות סמכות חינוכית כלפי התלמיד. מטרתו היא לחנכו, באמצעות לימוד המקרא, לערכים, אמונות ודעות ולהביאו למחויבות כלפיהם ולהתנהגות נורמטיבית הנובעת מהם.

שילובן של עמדות אלו יוצר את המתח הבלתי פתיר בגישה הפרשנית של נחמה, אך גם את התחכום שבתפיסת עולמה - את העידון של כל אחת מהגישות והפרייטה על ידי הגישות האחרות.

המתח בין הגישות מאלץ את הכותבת להתפשר במישור המעשי ובמישור התיאורטי כאחד. במישור המעשי הוא גורם לחריגה מהמחויבות הפרשנית - "מתחת" דברי הפרשנים מעבר לכוונתם, או הטיית הדיון על ידי בחירת הפרשנים וסדרם. במישור העקרוני הוא מביא לחוסר עקביות בהגדרת מעמדם של המקרא והפרשנים, במידת השליטה בתהליך הלימוד ובקשר של 'תלמיד-מורה-טקסט'.

האיזון בין הגישות מביא את נחמה לאימוץ עמדה דתית דיאלוגית, התפתחותית ורציונלית, כמו גם להגבלת ההטפה לערכים על ידי הכפפתם לעיון האחראי בכתוב, עיון המוצג כמטרה הראשונית של יצירתה. בד בבד, הוא מביא את נחמה להוראה משמעותית שיש בה יותר מהנחיה ללימוד עצמי על פי כללים ראויים - הוראה שיש בה חינוך לאהבת תורה ולשאיפת דעת.

נחמה רואה עצמה כחוקרת וכמחנכת כאחד, אך למעשה ישנה סתירה מובנית בין שתי הדיסציפלינות. החוקר שואל מה הכתוב אמר בשעת כתיבתו. המחנך, הרואה עצמו נמען, שואל מה הכתוב אומר היום, לאדם. הגישה האקדמית מתיימרת להתבונן אל הכתוב מעמדת ריחוק, ללא הנחות יסוד ערכיות כלפיו. היא עשויה לדון בערכים המשתקפים ממנו ללא התמודדות אישית עם מסריו וללא מחויבות כלפיהם. לעומתה, הגישה החינוכית מתבוננת אל הכתוב מתוך מחויבות, יוצאת מעמדות ערכיות ומנהלת דיאלוג עם המסרים שבו. במובן זה נחמה היא קודם כל אשת חינוך, המנסה להתעלם, זמנית, מעמדה זו, במהלך הדיון האקדמי.

נמצא שהחידוש בשיטתה של נחמה אינו בבניית גישה חינוכית-ערכית על גבי גישה מחקרית-פרשנית. נהפוך הוא: ייחודה הוא בשילוב כלי החשיבה האקדמיים והגישה הדיאלוגית (שהיא עצמה תולדת מפגשה עם הגוים מודרניים) בגישה הפרשנית המסורתית שהיא המהווה את נקודת המוצא הראשונית בעמדתה. לכן היא פועלת מתוך

תחושת אחריות עמוקה לא רק כלפי הכתוב ולא רק כלפי עמיתיה החוקרים, אלא גם, ובעיקר, כלפי קהל הקוראים המצפים לתורתה.⁸⁶

נחמה עושה זאת על ידי הפרדה בין המתודה החיצונית, הפרשנית-מתודולוגית, לבין המטרה הפנימית, הערכית-חינוכית, שתכליתה להביא את הכתוב לליבו של אדם. המתודה משלבת את דרך הלימוד היהודית המסורתית עם גישה אקדמית, מודרנית ודיאלוגית. בו בזמן, תכניה הם ערכיים, תיאולוגיים ומוסריים, המדגישים את "הדתיות המובלעת" לצד "המשמעויות המפורשות, הנורמטיביות".⁸⁷ כך היא כוללת ממדים של אחריות, מחויבות ופתיחות במתודה ובתוכן כאחד.

לסיכום: תפיסתה של נחמה היא תפיסה דיאלקטית, מורכבת, הנובעת מן הזיקה והמתח בין החינוך היהודי שקיבלה בבית אבא, ההשכלה האקדמית שרכשה באוניברסיטה והגישה המודרנית שלמדה במפגשה עם הגוים יהודים בני זמננו וחוקרים אקדמיים כאחד. תפיסה זו הכתיבה גם את גישתה הדיקטית, שהיא עצמה שילוב של גישה יהודית מסורתית לעולם הלימוד, עם תפיסות חינוך מודרניות, שמקורן בקהילה האקדמית.

כך יכלה לחנך לערכים ראויים באותם תחומים הנראים לה תנאי ל"תיקונו של העולם" או בסיסה ההכרחי של הברית בין ישראל לקב"ה, אך בו בזמן להשאיר לדליברציה של התלמיד אותם תחומים, שבהם, לדעתה, יש מקום לפלורליזם דתי. במקביל, יכלה להציע דיון בנושאים אוניברסליים הפונים לכל קהל לומדים - דתיים וחילוניים, בני ברית ושאינם בני ברית. היא יכלה להביא מסרים משלה, אך להשאיר מקום למסרים רלוונטיים שהקוראים יבנו מחומרי נפשם. כך הצליחה לקרב את התלמיד אל ההשכלה היהודית, לחבב עליו את התנ"ך ולהופכו משמעותי עבורו, ובו בזמן, להכשיר קורא ביקורתי-עצמאי, המסוגל לאמץ את הערכים הנראים לו, בתהליך של שיקול דעת ובחירה.

נראה שבכך הבינה נחמה לאשורו את מעמדו של המחנך בכלל, של המחנך המודרני בפרט ושל המחנך המודרני הדתי על אחת כמה וכמה. החוקר או ההוגה חייב בעקביות ושיטתיות, אך המחנך אמור, לכתחילה, להיות אקלקטי, שהרי עליו לקחת בחשבון את מורכבות

86 ראו מאמרו של משה גרינברג, "הייתכן מדע בקורתי בעל אופי יהודי?", בתוך: דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, מקרא ולשון עברית, ירושלים, 1983, עמ' 95-98. למרות שנחמה שונה מגרינברג בהיקפה של מחויבותה האקדמית, היא הולמת להפליא את הגדרותיו בדבר מטרותיו, אחריותו ואישיותו של חוקר המקרא היהודי הרצוי.

87 פרנקל מביאה הגדרות אלו בעקבות רוזנק המבחין בין "משמעויות מפורשות, נורמטיביות" הבאות בדרישות דתיות פולחניות או הגותיות מחייבות לבין "דתיות מובלעת" המתייחסת לערכים כלליים, להשתמעויות לחיי הפרט והחברה - דברים המסורים לליבו של אדם. ראו פרנקל, הפניה בהערה 7, עמ' 1; עמ' 93-96; 201; וסיכומה בעמ' 211 ואילך.

המציאות וצורכי התלמיד.⁸⁸ עליו להיות מסוגל לשנות, בהתאם לצורך, את נקודות המבט על הכתוב,⁸⁹ את הדימוי העצמי שלו כמורה חוקר, פרשן או מתווך ואת מידת הסמכות שהוא מפעיל כלפי התלמיד בתהליך החינוכי. עליו לנסות להגדיר לעצמו את הקריטריונים לכך ולהעמיד לביקורת קריטריונים אלו, בדיעה שכל בחירה מחייבת פשרה בין מטרות הכרחיות המנוגדות זו לזו.

יוצא אפוא שמנקודת מוצא אקדמית, גישתה של נחמה לוקה בחסר. יש בה סתירות פנימיות המונעות יישום עקבי של כל אחד ממוקדי שיטתה. אך מנקודת מוצא חינוכית, גישתה, המתמודדת עם המטרות הסותרות, היא בחירה ראויה, לכתחילה. היא מציעה התייחסות למערכת ערכים מורכבת, בעולם מורכב. היא מאפשרת המשכיות וחדוש, עקביות וגמישות, מחויבות למסגרת הדתית והאקדמית כאחד, תוך פתיחות ויצירתיות.

כתוצאה מכך הפכה נחמה כתובת לכל קהלי הלומדים. התלמיד המסורתי, השמרן, נקשר אל הממד האמוני-סמכותי החינוכי שבכתיבתה, אך נחשף, בעל כורחו, לממדים האקדמיים והדיאלוגיים שבדבריה. הקורא המרוחק הזדהה עם הגישה הדיאלוגית המודרנית ויצר באמצעותה קשר עם הפרשנות המסורתית ועם ערכי היהדות, ללא תחושת הכפייתיות שעלולה הייתה להתלוות לכך. המשכיל או איש האקדמיה למד מחידושי המחקר שלה ומגישתה המתודולוגית הקפדנית אך בו בזמן נהנה מהמשמעות הרלוונטית שיכול היה להפיק ממנה. אלו ואלו נענו לפנייתה האישית של נחמה אליהם, לסגנונה המרשים ולאישיותה המיוחדת שהשתקפה בכל יצירתה. כך הקנתה גישה זו לנחמה את מקומה המיוחד בחברה היהודית ובקהילת הפרשנים כאחד.

Schwab, J.J., "The Practical: Arts of Eclactic", in: *Science, Curriculum and Liberal Education*, Chicago University Press, Chicago, 1978, pp. 322-364.

Copeland S., *From Outer Form to Inner Meaning And Back Again: The Metaphoric Imagination in Jewish Learning*. In: *Studies in Jewish Education*, 1989, pp. 83-110.

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של נחמה ליבוביץ ע"ה

שער ב' | הכשרת הלבבות

1 אספת הורים ראשונה לגן הילדים ברוח הגן העתידי

2 התבוננות על טעות - מערך פיתוח מיזמנויות sel, מודעות עצמית והכוונה עצמית, לאור דרכה של נחמה ליבוביץ

3 מעמד זכר ל"הקהל" עם פירושים מתורתה של נחמה ליבוביץ

4 סדנה לפתיחת אספת הורים ראשונה לעל-יסודי ברוח דמותה של נחמה ליבוביץ

אספת הורים ראשונה לגן הילדים ברוח הגן העתידי

4. משחק שכהורה אתה אוהב לשחק עם הילד, ומשחק שהילד אוהב שאתה משחק איתו
5. מקום בילוי שאתה הורה אוהב, ומקום בילוי שהילד שלך אוהב

המשגה

- הגגנת תאמר להורים:

אנחנו רואים סגנונות שונים בהעדפות שלנו, הן בלמידה ובכישות ידע והן בבחירות אחרות שלנו, בין כמבוגרים ובין בקרב הילדים. אין ספק שלכל אחד מתאים הסגנון שלו, ולרבים מאיתנו מתאימים סגנונות אחרים בכל סיטואציה - תלוי ביום, בשעה ובמצבנו. כך גם אצל הילדים בגן. בזמנים שונים יהיו ילדים שיעדיפו לערוך חקר, אחרים יעדיפו האזנה פסיבית במפגש, ואילו הנותרים יעדיפו ללמוד דרך בנייה, משחק או יצירה.

ברצוני כגגנת לחשוף אתכם ההורים למה שעומד "מאחורי הקלעים" בשיקולי הדעת בהתנסויות המגוונות בגן ובנתינת המרחב לדרך הלמידה המתאימה לילד.

לצורך כך, נפתח בקטע מתוך הגיליון האחרון שכתבה נחמה ליבוביץ למנויי הגיליונות השבועיים שלה, לסיכום המפעל החשוב של גיליונות השאלות והתשובות שהיא הוציאה בכל שבוע לקראת כל פרשה. נציין שנחמה הינה דמות החמ"ד לשנת התשפ"ג, ובמהלך השנה נעסוק עם ילדי הגן בתכונותיה ובהליכותיה:

לסיום שנתנו הראשונה בלימוד תורה ומפרשים, בדרך של מכתבים [...] שאלת ממני לכתוב לך, מה הביאני לבחור בצורה זו של לימוד? מה הייתה מגמתם המתודית של שאלוניי? ומה הושג בעבודה זו?

והנה תשובתי:

שתי הדרכים הנהוגות ביותר בלימודו של המבוגר בחוגים שלנו: **ההרצאה והשיעור**, עם כל הברכה הצפונה בהן, חסרונותיהן בצדן. חסרונן העיקרי הוא שהן עלולות להיות בשביל קהלנו בבחינת: "יקומו הנערים וישחקו לפנינו" ("הנערים" - קרי המרצים, המורים). הקהל (כלומר החברים הרוצים ללמוד) יושב ויקשיב, יהגה או ישתעמם, יקבל את שפע החכמה והמדע המושפע עליו - ויישאר פסיבי לגמרי. אין עם שמיעה זו עבודה רוחנית (של) ממש, התאמצות ויגיעה. [...]

נעמה קנטמן | מדריכת במ"ה, מחוז ירושלים

המטרה

- ✓ שיתוף ההורים בערכי הלמידה והעשייה במרחבי הגן, בהקבלה לשיטת הלימוד שהנהיגה נחמה ליבוביץ ע"ה

מבנה היחידה

- הגגנת תיתן לכל הורה פתקי ממו עם הספרות 1, 2, ותבקש להרים את הספרה המתאימה להם לכל היגד:

מה תעדיפו?

1. להאזין להרצאה או לחקור בעצמך סוגיה
2. שהילד יתנסה לבד בחיתוך סלט והכנת עוגה או להכין בשבילו ולהגיש לו מוכן
3. ללמוד לבד או ללמוד בחברותא
4. להגיש מטלה להשתלמות לבד או לעבוד בזוג או בקבוצה
5. להקריא לילד דף קשר מהגן או לשאול אותו שאלות ולחכות לתשובותיו
6. ללכת לרב בשאלה הלכתית או לפנות לרב גוגל מידית
7. בזמן בישול או גיהוץ - לדבר בטלפון או להאזין לשיחה או מוזיקה

הצעה לפעילות נוספת

- הגגנת תחלק פתקים וכלי כתיבה, ותבקש מההורים לרשום על הפתק כמה דברים לפי הנחיותיה. רצוי לשמוע כמה תשובות במליאה.

1. צבע אהוב על ההורה וצבע אהוב על הילד
2. מאכל אהוב על ההורה ומאכל אהוב על הילד
3. תחביב של ההורה ותחביב של הילד

5. [סרטון לעיון](#), ניתן לשתף בחלק ממנו.

6. רצוי לתת מקום לשותפות ההורים כחלק מקהילת הגן במהלך השנה, ולדבר על משמעות השותפות וחשיבותה. מומלץ לשמוע מההורים כיצד הם היו רוצים לקחת חלק פעיל בשותפות זו.

איסוף וסיכום

- יהיה מעניין לשאול את ההורים על תובנות, מחשבות או רגשות שעלו אצלם בעקבות המהלך שהוצג על הגן העתידי.
 - הגגנת תכין דף המסכם את אורח החיים בגן, כללים ונהלים ותעבור עליו בקצרה.
- חשוב להשאיר זמן לשאלות, בקשות ואמירות של ההורים.
- ניתן להכין צ'ופר להורים הכולל את מספרי הטלפון בתוספת שיר נחמד שמשקף את רוח האספה, כגון הבית הראשון בשיר "דע לך".

[קליפ של השיר להשמעה](#)

דַּע לָךְ
שָׁפֶל רוּעָה וְרוּעָה
יֵשׁ לוֹ נֶגוֹן מְיוֹחָד
מְשֻׁלֹּ
דַּע לָךְ
שָׁפֶל עֵשֶׁב וְעֵשֶׁב
יֵשׁ לוֹ שִׁירָה מְיוֹחָדָת
מְשֻׁלֹּ
וּמְשִׁירַת הָעֵשְׂבִים
נֶעֱשֶׂה נֶגוֹן
שֶׁל רוּעָה.

ואותה הפסיביות - מגרעתה העיקרית של שמיעת הרצאות - עלולה לאופף אף את הקורא בספר. יכול הוא לקבל את הנאמר בלי קושיות, בלי האבק והתנוכח עם הנאמר, בלי יגיעה רוחנית.

אם רוצים אנו בעבודה רוחנית פוריה - יש צורך (נוסף על ההרצאות) להביא את הלומד ישר אל הספר, להעמידו פנים אל פנים ממולו, להרגילו להתבודדות ולהתייחדות עם ספרו, מבלעדי המרצה העומד על גבו, "המשחק לפניו", כדי שיהפך החבר שהיה רק "קהל" מקשיב - ל"אחד היושב והוגה בתורה".

דרכה של נחמה בשאלת השאלות מזכירה מאוד את תפיסת עולמנו בגן העתידי.

בוגרי הגן העתידי הינם ילדים בעלי ידע, ערכים ומוימוניות רבות, הנרכשים בהתאם לתקופה של מציאות משתנה בעולם, באופן אקטואלי.

- הגגנת תראה להורים את מרחבי הגן השונים ותשתף ברציונל החינוכי העומד סביב העשייה במרחבים.

1. חשוב לשתף במשמעות של עבודה לאור ערכי הגן העתידי ולחבר את ההורים לעקרונות הבחירה של הילדים בגן. נתינת מקום לבחירה של הילד מאפשרת ביטוי לצורך של העולם הפנימי שלו באותו הרגע.

2. הלמידה בגן נעשית על ידי התנסויות חווייתיות. חלקן מתוכננות, אחרות מזדמנות - כאשר הצוות החינוכי מזהה אירועים בעלי פוטנציאל ללמידה בעת משחק או כל פעילות אחרת של הילדים.

3. הלמידה בגן נעשית בכל המסגרות השונות - בחצר הגן, במליאה ובמרכזי הגן השונים, בקבוצות קטנות ובעבודה יחידנית ובצורה אינטגרטיבית. עבודה באופן זה משלבת בין תחומי דעת שונים; בין פעילויות בסביבות שונות, הן בתוך הגן והן מחוצה לו; בין מגוון אמצעי הוראה; ובין תחומי ההתפתחות של הילדים. הלמידה בגן העתידי שמה במרכז את מעורבות הילדים בתהליכי הלמידה שלהם, מתבססת על נושאים הנובעים מתחומי העניין שלהם ומתמקדת בשאלות המעסיקות אותם.

4. בגן העתידי ישנו דגש על העשרת הידע בתחומים הקרובים לעולמם של הילדים, זאת בהתאם לתכנים שהם מעלים ושנובעים מתחומי העניין שלהם, לשאלות שהם מעלים ולאירועים מזדמנים המתרחשים בגן. מתוך כך מעודד צוות הגן את הלמידה מתוך חקר, סקרנות והתנסות בכל מה שניתן.

התבוננות על טעות - מערך פיתוח מיומנויות sel, מודעות עצמית והכוונה עצמית, לאור דרכה של נחמה ליבוביץ

להודות בטעות, להמשיך וללמוד הינה מידה נפלאה שמעודדת למידה, מחברת בין אדם לחברו ומחזקת את ערך קיום ההנהגות היומיומיות לפי דרך התורה הלכה למעשה.

התנסות וחוויה

שלב א - הצלחה / כישלון

- המנחה יכתוב על הלוח את המילה "הצלחה" וישאל את המורים: מה התחושה בגוף כשאומרים לך ש"הצלחת"?
- לאחר מכן יכתוב המנחה את המילה "כישלון" וישאל: מה התחושה בגוף כשאומרים לך ש"טעית, נכשלת"?
- מי מוכן לשתף בזיכרון של סיפור אישי שעולה אצלו כששומע את המילה "הצלחה"?
- מה הרגש שעולה אצלכם בעקבות המילים והתחושות?
- מה המילים הראשונות שעולות לי בראש כשאני שומע את המילה "טעות"? מה הרגש שעולה בעקבות המילים והתחושות? אפשר לשתף רק בתחושות.
- (לרוב התחושות נעות בין הרגשה נעימה של אושר, שביעות רצון וסיפוק לבין רגשות פחות נעימים כמו האשמה עצמית, בושה, עלבון, האשמה, מורכבות, תחושות שמביעות מבוכה או בלבול).
- איפה בתפקיד החינוכי שלנו אנחנו יכולים לפגוש טעויות של עצמנו?

נחמה ליבוביץ, המחנכת הדגולה והחשובה, הייתה נוהגת לציין את חולשותיה וטעויותיה:

הכול ידעו שדעותיה של נחמה חזקות ומגובשות. לרוב אי אפשר היה לשנות את אמונותיה והשקפותיה. אך חוש הביקורת העצמי שלה ויושרה הרב אפשרו לה לשנות את דעתה מיד כאשר נוכחה שטעתה או שקיימת אפשרות נוספת. למשל, היא הודתה שפעם חשבה שאנשים אשר שמים לב להופעתם החיצונית יתר על המידה, שמתאפרים או עונדים תכשיטים, אינם יכולים להיות אנשים רציניים. "היא הודתה לפניי", אומרת פרימה, "שהיא למדה לשנות את דעותיה בנקודה הזאת".

בהזדמנות אחרת טענה במרץ שאין ערך לטקס בר מצווה הנערך לילדים שאינם שומרי מצוות. אך רב צעיר מהנגב, שהיה פעם תלמידה, תיאר לה את ההשפעה

סדנה לחדרי מורים ומנהלים

נעמה קנטמן | מדריכת במ"ה, מחוז ירושלים
צופית בן אבי | מדריכת כישורי חיים בשפ"י

מטרות

- ✓ התמודדות עם כישלונות - ניהול עצמי
- ✓ הזדהות עם דמות החמ"ד המהווה מודל לדוגמה אישית במידות ובערכים, חיזוק היחס שבין אדם לחברו וחיזוק לימוד התורה

משך הזמן המומלץ

שעה

עזרים

סיפורים על נחמה ליבוביץ, בנספחים

"ונא נא אל יבושו המתחילים מפני הטעויות, כי לא הביישן למד..." (מדברי נחמה ז"ל)
פרימה גרנפינקל מספרת כי נחמה הרבתה לציין את טעויותיה וחולשותיה. למשל הייתה מספרת כי בהזדמנות שהייתה העליבה ללא כוונה תלמידה כאשר התעלמה ממנה והתייחסה לתלמידה אחרת שעמדה לידה. (מקורות, גיליון תשרי תשל"ב)

הקדמה

יחידה זו נבנתה על פי מודל מעגל הלמידה, והיא עוסקת במהות / תפיסה של התוכן ביחס לקהילת הזהות (בהתבסס על דרכה ותפיסתה של נחמה ז"ל).

נחמה ליבוביץ האמינה בפשטות, ודעותיה היו חזקות ומגובשות. יחד עם זאת, היושרה הפנימית שלה אפשרה לה לשנות את דעתה מיד כאשר נוכחה לדעת שטעתה. היכולת

הרבה שיש לטקס כזה, הן על הילד, שעודו צעיר ונתון להשפעה, והן על משפחתו. נחמה לא רק שינתה את דעתה על חגיגות בר המצווה לציבור החילוני, אלא אף הפכה להיות תומכת נלהבת של פרויקטים אלה.

ביקורת עצמית גבוהה

פרימה גרפינקל נזכרת כי נחמה הרבתה לציין את טעויותיה וחולשותיה. היא הייתה מספרת איך העליבה תלמידה או איך התעלמה ממישהו.

ברכה אשואל, שכנתה, מספרת סיפור ששמעה מנחמה: "פעם שתי תלמידות יצאו מבחינת הבגרות, וממבטן ראיתי שהן מתוחות מאוד. שאלתי אחת מהן: 'איך היה?' קשה מאוד? לא הכרתי את התלמידה השנייה כל כך טוב, ולכן לא פניתי אליה". כעבור שנים קיבלה נחמה מכתב מהתלמידה השנייה: "אינך זוכרת אותי, אך לפני שנים רבות, כשסיימתי את בחינת הבגרות שלי במתמטיקה, שאלת את החברה שלי איך היה, ואילו אליי התייחסת כאילו הייתי אוויר - התעלמת ממני לגמרי". נחמה הודעתה בצער: "זה דבר שלעולם לא אוכל לתקן", ונהגה לספר סיפור זה למורים ולהזהיר אותם מפני תופעה של העדפת תלמיד אחד על פני אחרים. פרימה לא בטוחה האם נחמה סיפרה סיפורים אלו כדי לעורר דיון ומחשבה או כדי להוכיח שאכן היא כמו כולם - ולא ראויה להערצה מיוחדת - שהלא גם היא שוגה כמו אחרים...

נחמה הייתה לועגת בקלות לחולשותיה, ובתוך כך הייתה צוחקת בטוב-לב גם על חולשות אנוש השכיחות אצל כל אחד.

המללה

- אילו מחשבות ותובנות עולות אצלכם בעקבות הסיפורים הללו? ניתן לציין כי לכל אחד יש טעויות, ונדרש אומץ לב על מנת לזהות את הטעות ולשתף בכך. אפשר לראות כי ערכה של נחמה אינו יורד בעקבות התייחסותה הכנה לטעויותיה אלא להפך, זה מייצר קרבה ותובנות.

הרחבת מושג הכישלון בחייו

צפו ב**סרטון של קרול דווק**, חוקרת "צורת מחשבה של גדילה", שמתארת את מקומן החשוב של טעויות בתהליך הלמידה וההתפתחות (כדאי להראות את שלוש הדקות הראשונות).

יש להבין שהכישלון או הטעות הם חלק ממסע ההתפתחות שלי בדרך להצלחה. רצוי שהאדם יאמר לעצמו "**עדיין** לא הצלחתי", "**כרגע** אני לא יודע". הלמידה מהטעות מתוך ה"עדיין" וה"כרגע" תוביל אותי בסוף להצלחה הרצויה בתחום. זה חלק מהותי וחשוב בתהליך וממנו אנחנו צומחים, גדלים ומתפתחים.

פעמים רבות חוויה של כישלון מקושרת לרגשות לא נעימים, להפחתת הערך העצמי או לפחד מאובדן של שייכות. תודעה של צמיחה מייצרת עבורנו הקשר אחר, של גדילה מתוך הטעות או הכישלון.

"הצלחה זה לעבור מכישלון לכישלון בלי לאבד התלהבות". (וינסטון צ'רצ'יל)

נקודות להתבוננות ולהעמקה

1. מתוך הכישלונות שאנו חווים בחיינו אנו לומדים, מתעצבים, משפרים, מתקדמים ומצליחים. לחלופין ייתכן כי ניכשל שוב ושוב. התהליך החיובי, הכולל בתוכו שיפור בהישגים שלנו, יכול להתקיים רק כאשר תחושת הכישלון אינה חריפה מדי, כלומר אינה חוסמת את היכולת שלנו להתמודד עם הכישלון וללמוד ממנו. תחושה קשה מדי עלולה לחסום אותנו.
2. חינוך להימנעות מכישלון עלול לגרום לילד לחוש שהוא מאכזב אותנו. התגובה שלו לכישלון עלולה להיות קשה וליצור הצפה רגשית - כזו שלא תאפשר לו לצמוח מתוך הכישלון, ללמוד מהשגיאות ולתקן. (רן שמשוני, פסיפס)
3. על מנת ללמוד מכישלון ומטעויות יש צורך ללמוד וללמד את התלמידים להתמודד עם רגשות קשים, כגון אשמה, בושה, אכזבה. לרבים מאיתנו יש חשש נורמטיבי מכישלון, מהשאלה: "מה יחשבו עליי?" יחד עם זאת, אנו יודעים שבדרכה של היהדות ניתן תמיד לשפר את מעשינו ומידותינו, לחזור בנו במידת הצורך. בחירה בדרך זו מעידה על גדולה ואנושיות.
4. אם מורה מרגיש רגשות קשים, כגון כאב וצער, נמליץ לו להביע זאת, לשתף, לחשוב ולחשב מסלול מחדש. יש ללמוד מכל מקרה, להתנצל במידת הצורך ולהתקדם הלאה.
5. להעשרה: [סרטון למידה מכישלון](#)

איסוף ויישום

- שאלת איסוף: מה אני לוקח איתי מהמפגש היום לחיים ולעבודה בכיתה?

שיר לסיום - "[מקום לטעויות](#)" / [משה פלד](#)

מעמד זכר ל"הקהל" עם פירוש מתורתה של נחמה ליבוביץ

אביה אלבה | רכז רבנים, מחוז דרום
אלישבע דניאל | מדריכת תנ"ך מחוזית (לשעבר)

מבוא

שנת התשפ"ג היא מוצאי שמיטה. כשנזכר בעז"ה לבניין בית המקדש נשתתף במעמד ה"הקהל" בחג הסוכות, כנאמר בחומש דברים פרק לא: **"כְּבֹא כָל יִשְׂרָאֵל לִרְאוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר תִּקְרָא אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם"**. מצווה זו, המתקיימת אחת לשבע שנים, מייקרת את התורה בעיני כל העם ומאחדת אותו סביבה.

בבתי החינוך שלנו אנו רוצים להדהד מצווה חשובה זו, כדי שתלמידינו יחושו את גודלה וחשיבותה של התורה. אנו מציעים כאן לערוך טקס זכר למעמד "הקהל", לאחר הכנה ולימוד בכיתות. בטקס נשלב מדבריה של נחמה ליבוביץ, שנבחרה להיות דמות החמ"ד השנה, ובחייה ובשיעוריה ידעה לייקר את התורה בעיני רבים.

לימוד מקדים

כדי שהתלמידים יבינו את חשיבותו של טקס זכר ל"הקהל", חשוב שבכל כיתה יתקיימו שיעורים בנושא, שבהם ילמדו את פרטי המצווה ומשמעותה, כל כיתה לפי רמתה. זאת מלבד ההכנה המעשית של התלמידים לטקס. ניתן למצוא הכוונה לכך בחוברת "קהל ה" (בהוצאת מינהל החינוך הדתי, תשע"ה) או באתר החמ"ד.

שילוב תלמידים בטקס

ההנחיה יכולה להיות של תלמידים. כמו כן ניתן לשלב את התלמידים בהקראת פסוקים, בהצגה - ילדים שעומדים לקבל את פני המלך¹. ניתן להוסיף שלב שבו הילדים מברכים זה את זה.

¹ לא זכינו שתהיה מלכות בישראל, לעת עתה. לדעתנו, לא מומלץ לתת לילד להציג את המלך, וגם לא למבוגר שיתחפש, אלא להסביר לילדים, עם תפילה להחזרת המלוכה, שנותנים למישהו לייצג את המלך (ראה **פאמרו של הרב זולן ומאמרו של הרב לבנון**). כגון: רב בית ספר, מנהל, רב העיר, רב שכונה, ראש העיר, ולהקריין שקופית של כתר. ניתן להכין ילדים שיסבירו למה המלך הוא זה שקורא את הקריאה במעמד "הקהל" - כיוון שמטרת המעמד היא לאחד את ישראל סביב התורה, והמלך הוא המנהיג של כל ישראל.

הכנות טכניות לטקס

- **מקום:** מומלץ לערוך את הטקס בבית כנסת גדול. אפשר גם באולם או ברחבת בית החמ"ד.
- **תפאורה:** יש להכין תפאורה מפוארת, כיאה לטקס שנערך פעם בשבע שנים - במה מרכזית מקושטת ובה שלט מרכזי, כגון: "כנס אחדות - מעמד הקהל" / "כאיש אחד בלב אחד" / "ברוב עם הדרת מלך".
- הצעות נוספות לשלטים: "ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת" / "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" / "ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל" / "והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצוותיך ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך".
- **תאריך מומלץ:** לאחר סוכות, לקראת סוף חודש תשרי, עדיפות לשני וחמישי כשיש קריאה בתורה (במיוחד בבתי ספר שיש בהם מניין).
- **מוזמנים:** כל תלמידי בית הספר, הצוות, רבנים חשובים. אפשר להזמין הורים, נציגי רשות ודמויות נוספות מהקהילה. מוצע להכין הזמנה מעוצבת מתאימה.
- **במכתב להורים:** יש להסביר את חשיבות הטקס, לומר לתלמידים לבוא בבגדים חגיגיים.
- **הכנת אביזרים:** תלבושות לתלמידים המציגים, חומש או ספר תורה, במה לקריאה, שופרות, רצוי חצוצרות, ברקו, מצגת מלווה.
- **באתר החמ"ד** תוכלו למצוא מצגת הכוללת שירים, סרטונים וקטעי הקראה. ניתן לשלב קרייקי, לשנות, למחוק ולהוסיף כראות עיניכם.

מהלך הפעילות

- בפתיחת הערב תוקרן **שקופית** מצגת: ברוכים הבאים למעמד זכר ל"הקהל" - חמ"ד
- **שיחת פתיחה:** מן הראוי שבפתיחת הערב תתקיים שיחה המבהירה את חשיבות הטקס ומתארת מה היה במעמד "הקהל" בעבר.
- **הצגת פתיחה:** תלמידים מציגים

- **תפקידים בהצגה:** משפחות - הורים, ילדים בגילים שונים. אפשר לשנות את מספר המשפחות וחלוקת התפקידים כרצונכם. כמו כן ניתן לבחור בחלק מהטקסט או להוסיף עליו.

המשפחה נכנסת במהירות.

ילד: אבא, למה אנחנו כל כך ממהרים?

אבא: מהר, שלא נאחר.

ילד: אימא, בסוכות מותר למהר כך?

אימא: כן, כן, אנחנו לא רוצים לאחר.

אבא (מסתכל לאחור וקורא לילד או ילדה שמתעכבים): בואי, רחל (או שם אחר), תזדרזי, אנחנו מחכים לך.

ילד: למה אנחנו ממהרים כל כך?

אמא: הסברנו לכם, שלא נאחר! עוד מעט המלך קורא בספר התורה.

ילד: המלך?!

ילד: אנחנו הולכים לבית הכנסת? אבל זו לא הדרך.

אבא: לא לבית הכנסת, לבית המקדש!

ילד: המלך יקרא בתורה בבית המקדש? אבל תמיד הכהנים עובדים בבית המקדש.

אמא: ילדים, לא להתעכב, אבא יסביר לכם בדרך.

אבא: נכון, את רוב העבודות במקדש עושים הכהנים. אבל לימוד התורה זו מצווה של כל עם ישראל, והמלך הוא הנציג של כל העם.

ילד: בואו, שלא נאחר (מזדרז).

◀ **מנחה 1:** ברוכים הבאים לטקס זכר למעמד "הקהל", שהיה מתקיים בבית המקדש מדי שבע שנים, עם צאת שנת השמיטה.

במעמד זה היו נקבצים כל העם יחד, מקבלים על עצמם עול מלכות שמים, שומעים מהמלך דברי חיזוק ויוצאים יחד - כאיש אחד בלב אחד - לשש שנות חקלאות ועבודת ה'.

שיר: [אשורר שירה](#) (בשיר זה ובכל השירים ניתן לשלב מקהלה)

◀ מנחה 2:

התכנסנו יחד, כל משפחת החמ"ד של.....
אני מזמין את..... (כגון: ראש הרשות) לברך את באי המעמד.
(ברכת הנציג המוזמן)

המשך ההצגה:

אבא: בואו הזדרזו, עוד מעט מעמד "הקהל". המלך יקרא בספר התורה.

אימא: מי משיג את אבא?

ילד 1: הנה משפחת שמעוני. תראו, גם הם באים.

ילד 2: גם אתם באים למעמד "הקהל"?

ילד ממשפחת שמעוני: בטח, הבאנו גם את אחי התינוק. הוא בטח לא יבין אף מילה.

אבא: נכון, אבל גם הוא חלק מעם ישראל. התורה שייכת לכולם.

אימא: "ברוב עם הדרת מלך" כולל גם ילדים קטנים.

ילד 1: תראו כמה אנשים באים, כל השכונה!

אבא: אף אחד לא רוצה להפסיד את מצוות "הקהל", שחלה פעם אחת בשבע שנים.

ילד 2: אני יודע, המורה הסביר שזו מצווה שחלה בסוכות אחרי שנת שמיטה.

ילד 3: מה קשור שנת שמיטה? שנת שמיטה כבר נגמרה.

ילד 2: נכון, אבל זה מיד אחרי שנת שמיטה.

ילד 3: אז מה?

ילד 2: אם שנת שמיטה מתקיימת אחת לשבע שנים, אז גם אחרי שנת שמיטה זה פעם בשבע שנים.

ילד 3: מה, שבע שנים לא נקרא בתורה?

אבא: חס וחלילה! נקרא בתורה כל הזמן, ופעם בשבע שנים יש מצוות "הקהל", שבה המלך קורא בתורה לפני כל העם. שיהיה לנו כוח לשמור את התורה וללמוד אותה גם בשנים הבאות.

אימא: דני, אחרי השמיטה הקודמת היית בן שלוש. אתה זוכר את מצוות הקהל? הלכנו איתך ועם מרים שהייתה תינוקת.

דני: בטח! בעצם לא כל כך... נו, כן, קצת... בעצם לא, לא זוכר. אבל הפעם בטח אזכור.

ילד קטן: אני זוכר!

(המשפחה צוחקת).

אימא: אתה בן חמש. לפני שבע שנים עוד לא נולדת...

ילד גדול: תראו, עוד מעט מגיעים.

ילד: אימא, תראי כמה אנשים באים. כל הילדים מהכיתה שלי כאן.

אמא: ב"ה, עם ישראל אוהב את המצוות.

ילד: איך נשמע את המלך קורא בתורה?

אבא: נהיה בשקט, ואם נתרכז נצליח לשמוע.

תחילת הטקס:

- כיתה א' קוראת בקול רם (כל הכיתה קוראת ביחד):

שִׁיר לַמַּעֲלוֹת: אֵשָׁא עֵינֵי אֵל הַהָרִים, מֵאֵין יְבֵא עֲזָרִי. עֲזָרִי מֵעַם ה' עֲשֵׂה שְׁמִים
וְאָרֶץ. אֵל יִתֵּן לְמוֹט רִגְלִי; אֵל יָנוּם שְׁמִרָה. הִנֵּה לֹא יָנוּם וְלֹא יִישָׁן שׁוֹמֵר יִשְׂרָאֵל.
ה' שְׁמִרָה, ה' צִלָּה עַל יַד יְמִינִה. יוֹמָם הַשֶּׁמֶשׁ לֹא יַכְכָּה וְלַיְלָה ה' יִשְׁמְרֶה
מִכָּל רָע, יִשְׁמֹר אֶת נַפְשָׁה. ה' יִשְׁמֹר צִאֲתָהּ וּבֹאֶה מַעֲתָהּ וְעַד עוֹלָם.

(תהילים קכא)

- מבוגר קורא:

וַיֵּצֵא מֹשֶׁה אוֹתָם לֵאמֹר מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים בְּמַעַד שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה בְּחַג הַסִּפּוֹת. בָּבוֹא
כָּל יִשְׂרָאֵל לִרְאוֹת אֶת פָּנֵי ה' אֶל-לִקְיָהּ בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר תִּקְרָא אֶת הַתּוֹרָה
הַזֹּאת נֶגֶד כָּל יִשְׂרָאֵל בְּאָזְנֵיהֶם. תִּקְהַל אֶת הָעָם הָאֲנָשִׁים וְהַנָּשִׁים וְהַטָּף וְגֵרְךָ
אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וְלִמְעַן יִלְמְדוּ וַיֵּרְאוּ אֶת ה' אֶל-לִקְיָהּ וְשָׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת
אֶת כָּל דְּבַרֵּי הַתּוֹרָה הַזֹּאת. וּבְנִיָּהֶם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ יִשְׁמְעוּ וְלִמְדוּ לִירְאָה אֶת ה'
אֶל-לִקְיָהּ כָּל הַיָּמִים אֲשֶׁר אַתֶּם חַיִּים עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן
שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.

(דברים לא י-יג)

- ◀ **מנחה 3:** במצוות "הקהל" התכנסו כל עם ישראל, אנשים, נשים וילדים. נחמה ליבוביץ, שהייתה מורה דגולה ונערצת ותלמידה חכמה שרבנים ורבניות למדו מפיה איך ללמד תנ"ך, התייחסה לכך.

- מורה / תלמידה מקריאה מדבריה של נחמה:

הגשמתה המלאה של התורה תלויה בקבלתה בכל שדרות העם על רבדיו החברתיים, שבטי, מקצועותיו, צעיר וזקן, ואין היחיד ויהיה אף גדול הצדיקים יכול להגשימה במלואה ביחידות.²

- ◀ **מנחה 1:** בחייה ובאישיותה דאגה נחמה ליבוביץ להפיץ את התורה בעם, ללמד תורה לרבים. את דבריה שמעו וקראו רבים בכל הארץ, עוד לפני עידן האינטרנט. היא העבירה שיעורים שבהם השתתף כל מי שחפץ, כתבה גיליונות שהופצו בכל הארץ וענתה לשאלות פרשנות בהתכתבות אישית.

- ◀ **מנחה 2:** עיקרו של מעמד "הקהל" היה קריאה בתורה מפי המלך. כזכר לכך נקרא גם אנו בספר התורה. בואו נקבל בעמידה ובשירה את ספר התורה.

- הכנסת ספר תורה לאולם³

שיר: [שאו שערים](#)

- ◀ **מנחה 1:** במשנה במסכת סוטה כתוב שהיו מגישים את ספר התורה מחזן הכנסת לסגן, הסגן העביר את ספר התורה לכהן הגדול והכהן הגדול העביר את הספר למלך. כל זה כדי להגדיל את כבוד התורה, שכל כך הרבה אנשים חשובים רוצים להיות שותפים במצווה זו.

- מעבירים את ספר התורה מאחד לשני:⁴

- **תרועת כבוד** (בחצוצרה או [בקישור](#))

² "יושם לב לכך שהפרשה פונה אל ישראל בגילים שונים, במצבים שונים, בהתעסקויות שונות. היא פונה אליך בהיותך כוהן המקריב, בהיותך שופט שלפניו עומדים בעלי דין, אל הבן אשר הוריו עודם בחיים, אל צעיר שמזדמן על דרכו זקן, אל האיכר בשעת זריעה, בשעת קציר ובציר ואל החנווני השוקל ללקוחותיו. הווה אומר, הגשמתה המלאה של התורה תלויה בקבלתה בכל שדרות העם על רבדיו החברתיים, שבטי, מקצועותיו, צעיר וזקן, ואין היחיד, ויהיה אף גדול הצדיקים, יכול להגשימה במלואה ביחידות; ולכן נאמרה פרשה זו בהקהל, כי רק העם בשלמותו, 'כל עדת ישראל', יוכל להגשימה". (עיונים חדשים בספר ויקרא, פרשת קדושים)

³ אפשר לקרוא מתוך ספר תורה, עפ"י פסק הלכה של הרב יעקב אריאל שליט"א

<https://www.toraland.org.il/24504>

⁴ אם מחליטים שעושים טקס העברת ספר תורה בין התלמידים, כדאי לקחת קופסה של ספר תורה או חומש, ולא ספר תורה אמיתי.

◀ **מנחה 2:** אני מתכבד להזמין את כבוד הרב _____ לקרוא מספר התורה מתוך מה שהיו קוראים ב"הקהל", זכר לקריאה שקרא המלך בספר התורה.

"וְזֹאת הַמִּצְוָה, הַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶל-לְקִיכֶם לְלַמֵּד אֶתְכֶם לַעֲשׂוֹת בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ. לִמְעַן תִּירָא אֶת-ה' אֶל-לְקִיךָ, לְשֹׁמֵר אֶת כָּל חֻקֹּתָיו וּמִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה, אֹתָהּ וּבְנֶה וּבִן-בְּנֶה, כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ וּלְמַעַן יֵאָרְכּוּ יָמֶיךָ. וְשָׁמַעְתָּ יִשְׂרָאֵל, וְשִׁמְרַתָּ לַעֲשׂוֹת, אֲשֶׁר יִיטָב לָךְ וְאֲשֶׁר תִּרְבּוּן מְאֹד בְּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֶל-לְקִי אֲבֹתֶיךָ לָךְ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ."

(דברים ו, א)

• שיר: [מה אהבתי תורתך](#) (0:44)

◀ **מנחה 3:** אוהבים אנו את התורה ואת מצוותיה. מצוות הקהל חִיזְקָה את אהבת התורה וגדולתה בעיני כל העם.

על התורה נאמר: "לא בשמים היא", "ולא מעבר לים היא". בעיוניה כותבת נחמה ליבוביץ על פסוק זה:

• תלמידה מקריאה:

"[...] באו הפסוקים להגיד גדולה ותפארתה של התורה וכמה מצווים אנו לחבבה, להתגעגע אליה ולהימשך אחריה, שאילו היתה בשמים היינו צריכים לעלות אחריה".
עיונים חדשים בספר דברים, פרשת ניצבים ל, יב

◀ **מנחה 3:** נקרא עוד מדברי התורה שהמלך היה קורא ב"הקהל":

• כיתה ב' קוראת בקול רם:

שְׁמַע, יִשְׂרָאֵל: ה' אֶל-לְקִינוּ, ה' אֶחָד. וְאַהֲבַת אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְכָּךְ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מַאֲדֶךָ. וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה חַיִּים עַל לִבְכָּךְ. וְשָׁנַנְתָּם לְבְנֶיךָ וְדַבַּרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ וּבְקוּמָה. וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל יָדְךָ וְהָיוּ לְמִטְפָּת בֵּין עֵינֶיךָ. וְכִתַּבְתָּם עַל מְזוֹזֹת בֵּיתְךָ וּבִשְׁעֶיךָ.

• כיתה ג' קוראת בקול רם:

וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ תִשְׁמָעוּ אֶל מִצְוֹתֵי אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֵת ה' אֶל-לְקִיכֶם וּלְעֲבֹדוֹ בְּכָל לִבְכֶּם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם. וְנָתַתִּי מִטֶּר אֲרֻצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ וְאֶסְפַּת דֶּגָּנָה וְתִירְשָׁה וְיִצְהָרָה. וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדֶךָ לְבִהְמֹתֶךָ וְאֶכְלָת וּשְׂבַעְתָּ. הִשְׁמָרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסָרְתֶם וַעֲבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף ה' בְּכֶם וַעֲצַר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מִטֶּר וְהִאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ וַאֲבַדְתֶּם מִחֶרֶץ מַעַל הָאָרֶץ הַטְּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם. וְשָׁמַתֶּם אֶת דְּבָרֵי אֱלֹהֵי עַל לְבַבְכֶם וְעַל נַפְשְׁכֶם וּקְשַׁרְתֶּם אֹתָם לְאוֹת עַל יְדֵיכֶם וְהָיוּ לְמִטְפָּת בֵּין עֵינֵיכֶם. וְלִמְדַתֶּם אֹתָם בְּגִיכֶם לְדַבֵּר בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ וּבְקוּמָה. וְכִתַּבְתֶּם עַל מְזוֹזוֹת בֵּיתְךָ וּבִשְׁעֶיךָ. לִמְעַן יִרְבּוּ יָמֶיכֶם וְיָמֵי בְנֵיכֶם עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָשַׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לֵאמֹר לָהֶם בְּיָמֵי הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ.

• שיר: [אשר בחר בנו](#)

◀ **מנחה 2:** כל מילה בתורה, כל אות, חשובות ויקרות מזהב. כפי שלומדה המורה נחמה ליבוביץ.

• תלמידה מקריאה מדברי נחמה:

הנאמר לנו כאן קרוב לסיימה של התורה כולה הוא חשיבותו של כל פרט ופרט, אין התורה - תורה ברעיונותיה הכלליים, אלא אפילו כל סיפור מסיפוריה, כל פרט מפרטיה, כל קמט שבסגנון דבריה - תורה הם.⁵

◀ **מנחה 1:** במעמד "הקהל" קרא המלך בתורה גם את הברכות מפרשת כי תבוא.

• כיתה ד' קוראת בקול רם (אפשר להגיד לילדים לענות אמן בסוף כל פסוק, בקול רם ביחד):

וּבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַבְּרָכוֹת הָאֵלֶּה וְהַשִּׁיגָה בִּי תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ.

בְּרוּךְ אַתָּה בָּעִיר וּבְרוּךְ אַתָּה בְּשָׂדֶה.

בְּרוּךְ פְּרִי הַבִּטָּה וּפְרִי אֲדָמָתְךָ וּפְרִי בְּהֶמְתְּךָ שֹׁגֵר אֶלְפִּיךָ וְעִשְׂתֶּרֶת צֹאנְךָ.

בְּרוּךְ מְנַאֵה וּמְשַׁאֲרֶתְךָ.

בְּרוּךְ אַתָּה בְּבֹאֶךָ וּבְרוּךְ אַתָּה בְּצֵאתְךָ.

5 עיונים חדשים בספר דברים, פרשת האזינו לב, מז.

◀ **מנחה 2:** המשנה במסכת סוטה (ז, ט) אומרת שישנן שמונה ברכות שמברכים במעמד זה.

- תלמידים נבחרים מכיתות ה'ו' קוראים את הברכות בקול רם (לא לענות אמן):

1. על התורה: אשר נתן לנו תורת אמת וחי עולם נטע בתוכנו, וחותרם בה: נתן התורה.
2. ועל העבודה: רצה ה' א-להינו.
3. ועל ההודיה: מודים אנחנו לך.
4. ועל המועדות: אתה בחרתנו.
5. ועל המקדש, שתשרה שכינה בבית המקדש, וחותרם בה ברוך אתה ה' שוכן בציון.
6. ועל ישראל, שלא יסלק ה' שכינתו בישראל, וחותרם בה: הבוחר בישראל.
7. ועל הכהנים, שיקובל הכהנים - קרבנותיהם ברצון. וחותרם בה מקדש הכהנים.
8. ועל שאר התפלה, שיהו ישראל נושעין מאויביהם. וחותרם בה עמך ישראל צריכים ישועה ברוך אתה ה' שומע תפלה.

◀ **מנחה 3:** אנו מתכבדים להזמין את כבוד הרב לקיים איתנו יחד קבלת עול מלכות שמיים.

- ברקע: **ה' מלך - גד אלבז**
- תקיעת שופר / שופרות

שמע ישראל

ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלוך לעולם ועד
ה' הוא האלוקים

- תקיעת שופר

◀ **מנחה 1:** לקראת הגאולה השלמה, זכינו לצמיחתה בהקמת המדינה. הקהל מתבקש לעמוד בעת התפילה לשלום המדינה.

- כל הקהל יחד, בליווי מורה / זמר ברקע + חזן:

תפילה לשלום המדינה

אבינו שפשמם, צור ישראל וגואלו,
ברך את מדינת ישראל, ראשית צמיחת גאולתנו.
הגן עליה באברת חסדך, ופרש עליה סבת שלומך,
ושלח אוֹרֶךְ ואמתך לראשיה, שריה ויועציה,
ותקנם בעצה טובה מלפניה.
חזק את ידי מגני ארץ קדשנו,
והנחילם אליהנו ישועה ונצחון תעשרם,

ונתת שלום בארץ, ושמחת עולם ליושביה.

ואת אחינו כל בית ישראל, פקד נא בכל ארצות פזוניהם,
ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולירושלים משכן שמך,
בכתוב בתורת משה עבדך (דברים לז, ו):
"אם יהיה נדחה בקצה השמים, משם יקבצך ה' א-להיך ומשם יקחה.
והביאך ה' א-להיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה,
והיטבה והרבה מאבתיה.
ומל ה' א-להיך את לבבך ואת לבב זרעך,
לאהבה את ה' א-להיך בכל לבבך ובכל נפשך, למען חיה."
וניחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך,
ולשמר את כל דברי תורתך,
ושלח לנו מהרה בן דוד משיח צדקך, לפדות מחבי קץ ישועתך.
הופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצה,
ויאמר כל אשר נשמה באפו:
"ה' א-להי ישראל מלך, ומלכותו בכל משלה!"
אמן סלה.

- כל המורים ביחד:

תפילה לשלום חיילי צה"ל

מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב,
הוא יברך את חילי צבא ההגנה לישראל ואנשי פחות הבטחון,
העומדים על משמר ארצנו וערי א-הינו,
מגבול תלננו ועד מדבר מצרים, ומן הים הגדול עד לבוא הערבה,
בינשם באויר ובנים.
ימן ה' את אויבינו הקמים עלינו נגפים לפניהם!
הקדוש ברוך הוא ישמר וינצל את חילינו מפל צרה וצוקה, ומפל נגע ומחלה,
וישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם.
ידבר שונאינו תחיתיהם, ויעשרם בכתר ישועה ובעטרת נצחון.
ויקים בהם הכתוב (דברים כ, ד): "כי ה' א-היכם ההלך עמכם, להלחם לכם עם
אויביכם להושיע אתכם". ונאמר: "אמן"

- לסיים בתפילת "מי שבירך" לקהל. להרגיל את תלמידים לענות אמן ביחד, כמנהג הספרדים, גם באמצע הברכה.

• **אני מאמין**

- סיום

סדנה לפתיחת אספת הורים ראשונה לעל-יסודי

ברוח דמותה של נחמה ליבוביץ

מהלך הסדנה

- יום לפני אספת ההורים המורה יביא לכיתה דפים ומעטפות ויבקש מהתלמידים לכתוב מכתב להורים. הנושא יכול להיות -
 - משהו שאני רוצה להודות להורים עליו
 - ציפיות שלי מהשנה הזו, ובמה אני מבקש מההורים שיעזרו לי
 - משהו בפרשת השבוע שהמורה למד עם התלמידים, וכעת התלמידים יכתבו עליו להורים, בתוספת נימה אישית שלהם וכו'.
- המורה ייקח את הדפים ויכניס כל אחד למעטפה עם שם התלמיד עליה - עבור אבא / אימא של...
- בערב האספה עצמה המחנך מתאר מעט את קורות חייה של נחמה ובתוכם מספר על "גיליונות נחמה", שאותם שלחה נחמה במכתבים ללומדים שלה ברחבי הארץ וגם בחו"ל. אחר כך המחנך יקריא את הקטע שלהלן, מתוך מכתב שכתבה נחמה:

"תחילה היו הלומדים חברים ותיקים - קרובים שנרחקו - מאלה שעוד נשתייר בפיהם טעמו הטוב של לימוד פרשת השבוע עם רש"י ואף עם אור החיים מימי ילדותם ורצו להזכיר לעצמם נשכחות.

אחר כך פנו גם מבני הדור החדש, מאלה שלא למדו בבית ספר תורה עם רש"י ואין צריך לומר שמימיהם לא נגה עליהם אורו הגדול של הרמב"ן - והיה להם הדבר להווייה.

ונתוספו אנשים מבני כל השכבות והמקצועות. והנה אחד תל-אביבי הכותב דברים של טעם במשך שנה ויותר ולשאלה הסקרנית של עורכת הגיליונות למקצועו עונה הוא בפשטות: מנקה רחובות עירוני.

והנה הבחורה הכותבת בהבנה ובשיגאות כתיב ושואלת בעקשנות כל דבר הקשה לה ואינה מדלגת על שום פרשה והיא מלצרית בבית קפה.

והנה הרופא מהולנד והוא בקיא גדול בענייני דקדוק ומסורת ומקשה על פרשניו

ברכה עינת | מדריכת במ"ה, מחוז חיפה

מבוא

מדי שנה נבחרת דמות אחרת ל"דמות החמ"ד", שעליה אנו מדברים עם התלמידים וכן במפגשים עם ההורים. השאלה המעניינת היא - מה נוכל לקחת מדמותה של נחמה ז"ל, ולהפוך אותו לרלוונטי ומשמעותי עבורנו כיום.

נחמה העדיפה שיקראו לה "נחמה", ולא "פרופ' ליבוביץ", ועל מצבתה כתוב בפשטות, לפי בקשתה - "מורה".

מטרות

- ✓ לספר על קורות חייה של נחמה.
- ✓ להשתמש בדבריה ובמעשיה כמודל לחיקוי עבורנו ועבור תלמידינו.

משך הזמן

10-15 דקות

קהל היעד

הורים באספה הראשונה בחטיבת הביניים / בחטיבה העליונה

לשמה!) כיום מכתבים הם מצרך נדיר, וממש קשה לדמיין את הפעולה הזו של שליחת מכתבים לאנשים רבים כל כך.

הגיליונות נכתבו מתוך עומק של למדנות, מתוך שאילת שאלות ועמידה על השאלה - מה הפריע כאן לפרשן, שבגללו הוא מצא לנכון לפרש עניין זה. נחמה כמו מלמדת אותנו מהו הדנ"א של הלומד הטוב -

✓ חריצות

✓ התמדה

✓ למדנות

✓ השקעה

✓ חוכמה

✓ אכפתיות

במהלך הקורונה התלמידים שלנו הרבה פעמים איבדו את הרצון שלהם ללמידה, את המוטיבציה להשקיע ולהתמיד ואת האכפתיות שלהם כלפי בית הספר. לעיתים חלה התרחקות גם מחבריהם. מתוך דבריה ומעשיה של נחמה נוכל ללמוד על מוטיבציה, התמדה והשקעה, שבכוחן להפוך עולמות.

הלואי שנזכר כולנו להיות לומדים ומלמדים כמוה!

בסיום הפעילות ייתן המחנך להורים את המכתבים מילדיהם.

מטעמי המקרא. והנה מנהלת הפנקסים של בית ספר גדול והיא חניכת בית הספר בארץ ותשובותיה מפליאות בנימוקן הבהיר ובעומק תפישתה.

והנה המורה-המנהל של ביה"ס בשדה יעקב, הלומד ומלמד על פי הגיליונות 13 שנה. והעובדת הסוציאלית מגרמניה, בעלת ההשכלה הכללית הגבוהה, והנה הפיזיקאי באוניברסיטה המתווכח ומתפלפל בחריפות והוא חניך ישיבה בארצות הברית.

ועקרות הבית אשר אחרי יום של עבודה מטרידה במטבח ועמידה בתור בשוק ובחנות מקדישות שעה שעתיים לעיון מעמיק וכתבת תשובות, וזוגות צעירים בפרדס חנה ופתח-תקוה, בחיפה ובכפר-סבא, המזמינים שכנים ללימוד משותף בחורף לביל שבת ובקיץ בשבת אחרי הצהרים.

וחוגים גדולים של שלוש עד ארבעים איש מבני המשמרת הצעירה של הפועל המזרחי בערים ובמושבות הגדולות המחלקים את הגיליונות בין כל המשתתפים, שואלים ועונים מתוך פלפול חברים.

ובשנות מלחמת העולם חדר הלימוד גם אל הצבא, והיתה פלוגה במשמרת החוף בארצנו אשר למדה בשבתות ושלחה תשובות ושאלות 'בשם הפלוגה'. וחדר הלימוד אל 'הבריגדה' ונתקבלו מכתבים נוגעים עד הלב ממדבר לוב מאחד נהג המחזיק בתוך אוטו המשא שלו חומש מקראות גדולות בצדו של התיק הקטן והמשניות בכרך אחד.

והכותב בתנאי האפלה בשבתו על רצפת האוטו והספר והגיליון על ברכיו. והגיע פתאום מכתב מאיטליה לאחר כניסתם של חילות צבא-הברית, שלא יוכל להמשיך בלימודו כי החומש שלו מונח על קרקע הים התיכון".

- לאחר ההקראה ישאל המחנך את ההורים: מה אפשר ללמוד מהדברים לגבינו? לחיינו ולחיי תלמידינו היום?

"גיליונות נחמה" היו גיליונות שנחמה שלחה מדי שבוע לאנשים בארץ וגם בחו"ל, החל מ-1942 כשהייתה בת 37. הגיליונות הלכו ותפסו תאוצה במשך 30 השנים שבהן נשלחו.

מדובר כאן על מפעל של אישה אחת, שבמו ידיה יצרה אותם, שלחה אותם, ובכתב ידה ממש גם תיקנה אותם ושלחה בחזרה לאנשים שכתבו לה. היא עשתה זאת באכפתיות מדהימה, עד שלעיתים נוצרו ממש קשרים בין-אישיים עם הכותבים אליה.

מדהים עד כמה אדם אחד, בכוחותיו שלו ובאמצעים פשוטים, ללא כל עזרה ושימוש ברשתות, יכול ליצור מהפך של ממש, ובענייני רוח! (לא אופנה, לא מזון, לא ריאליטי... תורה

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של **נחמה ליבוביץ** ע"ה

שער א' | חינוך חברתי ערכי

נחמה ליבוביץ - מורה לחיים

1

חינוך חברתי ערכי יסודי

2

נחמה ליבוביץ - מורה לחיים // הופכים ערך לדרך

שושי שפיגל | מפקחת ארצית חח"ק ח"ן חמ"ד יעל קופרשטוק | מנהלת מה"ד חמ"ד

חלק ב: נחמה ליבוביץ - מורה לחיים

- קראו על [חייה ופועלה של נחמה ליבוביץ](#).
- * במקום קטע הקריאה, או בנוסף לו, אפשר להשתמש בסרטונים האלה:

[רש"י ונחמה ליבוביץ](#) (2:59 דקות) מרכז ללימודי רוח, הספרייה הלאומית

[נחמה ליבוביץ / סיון רהב מאיר](#) (1:58 דקות)

- כיצד התרשמתם מדמותה של נחמה ליבוביץ?
- מה הרשים אתכם במיוחד?
- האם משהו שקראתם עליה הפתיע אתכם? מדוע?
- מהם לדעתכם הערכים שהובילו אותה בחייה? הסבירו.

- הכרנו מעט את דמותה של נחמה ליבוביץ ואת הערכים שהובילו אותה וראינו כיצד היא הביאה אותם לידי מימוש וביטוי מעשי בחייה. קראו את הציטוט מדבריה:

"ויזכור המורה תמיד: אין עיקר מטרתנו בביה"ס להרבות מידע, אלא להרבות אהבת התורה, שיהיו דברי תורה יקרים וחביבים על הלומד, שיראה את האור הגדול הנוגה מפרשניו ומזריח את הפסוקים".

- מהו הערך המרכזי שהנחה את נחמה ליבוביץ ועולה מדבריה אלו?
- כיצד לדעתכם מתחברים דבריה אלו לשיר שהאזנו לו בתחילת הפעילות?

חלק ג: מה הכי חשוב לך?

- בחלק זה נברר מהם הערכים החשובים לנו ומה מקומם בחיינו.
- למנחה:** בחר/י אחד מהכלים שבנספח ("כלים ומתודות לבירור ערכי") לעריכת בירור ערכי-אישי עם המשתתפים ולקיום דיון על אודות הערכים החשובים להם.

נחמה ליבוביץ הייתה אישה של תורה. את כל חייה הקדישה להוראת התנ"ך במסגרות שונות, לקהלים שונים ובאמצעות פלטפורמות מגוונות ופורצות דרך. היא שאפה לסייע ככל שביכולתה לכל מי שחשקה נפשו להעמיק וללמוד את פרשת השבוע ביסודיות, להנחיל לרבים את אהבת התנ"ך ולהרגיל את הלומדים לעיון בפרשנים ולחשיבה ביקורתית מעמיקה ([על נחמה ליבוביץ, מתוך גיליונות נחמה](#)).

בפעילות זו נלמד מדמותה של המורה נחמה כיצד לברר ולזהות את הערכים החשובים לנו, אלה אשר מובילים אותנו בחיים, וכיצד להתקדם ממחשבה לפעולה על מנת להוציא את הערכים החשובים לנו מן הכוח אל הפועל ולתת להם ביטוי מעשי בחיינו.

חלק א: מתיקות ועריבות טוב התורה

האזינו לשיר [מתיקות התורה](#) בביצוע ישיבת שומריה, שנכתב למילותיו של האור החיים הקדוש: **"אם היו בני אדם מרגישים במתיקות ועריבות טוב התורה, היו משתגעים ומתלהטים אחריה. ולא ייחשב בעיניהם מלוא עולם כסף וזהב למאומה. כי התורה כוללת כל הטובות שבעולם"** (פירוש האור החיים הקדוש לדברים כו, יא).

- אילו מחשבות ותחושות מתעוררות בכם בהאזנה לשיר?
- מה לדעתכם יכול לסייע לאנשים להרגיש "במתיקות ועריבות טוב התורה", להכיר בערך ובמשמעות שהיא נושאת עבורם?
- מה מונע מאנשים להרגיש זאת ולהכיר בכך?
- ספרו על רגע או חוויה שחיברו אתכם במיוחד לתחושות אלה.

חלק ד: מערך לדרך - ערכים הופכים לדרך חיים

נחמה ליבוביץ עסקה כל ימיה בהוראת התנ"ך ובמציאת דרכים שונות להביא את לימוד התנ"ך ואת אהבת התורה לקהלים שונים ומגוונים. היא מצאה דרכים רבות לממש את הערכים שהובילו אותה ולהביא אותם לידי ביטוי משמעותי בחייה.

נשתמש בחוכמת ההמון - אתם מוזמנים להציע זה לזה דרכים מעשיות למימוש הערכים החשובים לכם, על מנת להפוך אותם מרשימת ערכים לדרך חיים.

- כל משתתף יכתוב במרכז דף גדול מהו הערך החשוב לו ביותר. כל המשתתפים יתלו את הדפים שעליהם כתובים הערכים שלהם על קירות החדר. המשתתפים יסתובבו בחדר, יתבוננו בערכים הכתובים על הדפים ויכתבו על הדפים רעיונות למימושם (יש לכתוב את הרעיון בקצרה). רצוי שהמציעים יכתבו את שמם כדי שבעל הערך יוכל לפנות אליהם להבהרת הרעיון ו/או לחשיבה נוספת משותפת.

***חלופה מקוונת -** ניתן להשתמש בכלי המקוון [TRICIDER](#) (הסבר על הכלי המקוון).

שאלות לסיכום

- שתפו ברעיון שקיבלתם ואהבתם.
- האם הציעו לכם רעיון שלא חשבתם עליו? מהו?
- מהי לדעתכם חשיבותם של הרעיונות למימוש הערכים החשובים לנו בחיים?
- במה לדעתכם תלויה היכולת להביא את הערכים שלנו לידי ביטוי?
- למה זה חשוב?

נספח - כלים ומתודות לבירור ערכי

מתוך קובץ פרקטיקות להוראה איכותית - פרקטיקות מינהל חברה ונוער לחינוך החברתי

מטרת הכלי היא לאפשר לתלמידים לערוך בירור פנימי עם עצמם ועם חבריהם לכיתה על סולם הערכים הפנימי המוביל אותם, תוך הקשבה לחברים, יכולת קיום דיון והגעה להסכמות. זאת כדי לתת להם כלים לחיים בחברה מרובת דעות ועמדות שבה מתעוררות לעיתים דילמות בין יחידים וקבוצות המצדדים בערכים שונים.

1. כתיבת ערכים

- עבור חלק זה יש להצטייד מראש בפתקיות ובטושים.
- ננחה את התלמידים לכתוב על הפתקיות מספר רב של ערכים ושל מרכיבים משמעותיים להם בחיי היום-יום, מרכיב או ערך אחד על כל פתקית. לדוגמה: משפחה, חברים, פלאפון, ללכת לסרט, חגים, מורשת, טיולים, שמירה על הטבע, איכות הסביבה, כבוד לאחר, מראה, איפור, ווטסאפ, לקנות בגדים, טיקטוק, נתינה, צדקה, ספרים, הצגות, תרבות, בית יפה, חדר משלי, חשמל, אוכל, ספורט, כסף, מדינה, מחשב, לאכול במסעדות, דת, אמונה, אוכל טוב, חיות מחמד, חופש בבית מלון, ים, בריכה, צדק, בתי משפט, משטרה, ידע, שוויון, בריאות, שפה, עזרה הדדית, אופטימיות, חוש הומור, בחירה, מקלחת חמה, תחביבים.
- טיפ: כדי לעודד את התלמידים לכתוב כמות רבה של ערכים, אפשר להכריז כי 5-7 הדקות הקרובות הן תחרות - מי כותב את הכמות הגדולה ביותר של פתקים.

2. עבודה בקבוצות

- נחלק לכל קבוצת תלמידים מספר זהה של כרטיסיות (המלצה: 7-8 כרטיסיות של ערכים, 7-8 כרטיסיות של מרכיבים מחיי היומיום). על חברי הקבוצה לקרוא את כל הכרטיסיות שהם קיבלו.
- בשלב הראשון (10 דק') על הקבוצה לקיים דיון פנימי ולקבל החלטה משותפת על אילו שלוש כרטיסיות הם מוכנים לוותר. כרטיס אחד לפחות מבין השלושה צריך להיות כרטיס של ערך. לפני סיום הזמן עליהם לכתוב לעצמם על דף על אילו ערכים החליטו לוותר ומדוע.
- נחזור על ההנחיה בשני סבבים נוספים (כלומר, בסך הכול הקבוצה תוותר על תשע

כרטיסיות, שלוש בכל סבב).

- בשלב השני נבקש מכל קבוצה לסדר את הערכים שנותרו, אלו שלא ויתרו עליהם, בסולם עולה - למעלה הערך החשוב ביותר וכך הלאה.
- בשלב השלישי תידרש כל קבוצה להציג את סולם הערכים שלה ולנמק את הבחירה שלה, תוך הסבר של שיקולי הדעת בנוגע לערכים שהם החליטו לוותר עליהם.

3. סיכום במליאה

- נקיים דיון כיתתי רפלקטיבי בנוגע לתהליכי קבלת ההחלטות בקבוצה. שאלות אפשריות:
 - סביב מה היה לנו קל להסכים כקבוצה? על אילו ערכים ומרכיבים היה קשה יותר להסכים?
 - איך התקבלה ההחלטה הסופית?
 - מה מידת הקשר בין הערכים שבחרה הקבוצה שלי ובין הערכים שאני מביא מהבית?

בירור ערכי אישי ומקצועי

מתוך החוברת "ערכים בלב החינוך"

- מטרת הבירור הערכי היא לכוון להתמודדות בהתאם לערכים המובילים את האדם. הוא אינו מתערב בבחירת הערכים ובתוכנם ואינו בוחן את מידת היותם ראויים, אלא מאפשר ליחיד להתמודד בהתאם להעדפותיו, לבחירותיו ולעמדותיו האישיות והמקצועיות. בירור ערכי מתקיים בין אדם לעצמו, אך השיח על אודות הערכים מתקיים בקבוצה מכמה טעמים:
- א. דיבור על ערך מסייע בהמשגתו, שכן לעיתים פירוש ערך מסוים משתנה בהקשרים שונים ואצל אנשים שונים.
 - ב. השיח הקבוצתי מייצר הצהרה גלויה על ערך, ויש לכך משמעות אישית רפלקטיבית.
 - ג. קבוצת עמיתים יכולה לתת משוב לבחירות הערכיות, לתמוך בהן, לחזק מוטיבציה ולשאול שאלות מבהירות.
 - ד. חשיבות נוספת לשיח הקבוצתי היא פיתוח סובלנות למגוון של תפיסות ועמדות,

בירור ערכי באמצעות קלפים

בפעילות זו יש להיעזר ב"קלפי ערכים": חפיסת קלפים שעל כל קלף בה כתוב ערך. יש סוגים שונים של קלפים כאלו. היתרון הבולט של פעילות זו הוא הבחירה וההעדפה בין ערכים, שכן ערך נבחן בחשיבותו בעיקר בהתנגשותו בערך אחר. לכן, במהלך המשחק, המשתתפים נאלצים להכריע כל פעם בחשיבות ערך ביחס לערכים אחרים. בחירה זו גורמת תסכול, אך גם מעוררת בירור אישי וקבוצתי מפרה ומעניין.

מהלך הפעילות

- מחלקים את המליאה לקבוצות בנות 4-5 משתתפים, כל קבוצה מקבלת חפיסת קלפים.
- כל משתתף מקבל חמישה קלפים בחלוקה אקראית ופותח אותם. באמצע מונחת ערמת הקלפים הנותרת (קופה).
- על כל משתתף להגיע בסיום המשחק למצב שבידו חמישה קלפי ערכים שאיתם הוא מזדהה במיוחד.
- כל משתתף מרים בתורו קלף מהקופה ומחליט אם לזרוק אותו או לקחת אותו ולזרוק את אחד מהקלפים שבידיו.
- במהלך המשחק אפשר לעבור למשחק פתוח, שבו חושפים את הקלפים ואת ההתלבטויות.
- כל משתתף מדרג את חמשת הקלפים שנשארו בידיו בסוף לפי סדר חשיבות.
- מבקשים מכל אחד לזרוק לקופה את שני הקלפים פחותי הערך בעיניו (בקבוצה של ארבעה משתתפים) או את שלושת הקלפים פחותי הערך (בקבוצה של חמישה משתתפים).
- משימה קבוצתית: על הקבוצה לבחור חמישה ערכים שנראים בעיניה חשובים ביותר ולדרגם לפי סדר חשיבות.
- **במליאה:** כל קבוצה מציגה את הערכים שבהם בחרה.

אגב בדיקת המשמעות שלהן לפרטים אחרים, לקבוצה ולחברה (א"א גוטליב וד' שמרון, 1982)

הצעות לפעילויות לבירור ערכי

◀ **שאלה פתוחה:** בירור ערכי יכול להתחיל בשאלה אישית שכל אחד מתבקש להרהר בה, ובדיון הקבוצתי המנחה שואל שאלות מבהירות. לדוגמה: חשבו על ערך שרכשתם בבית ההורים. רשמו את הערך.

המנחה מקצה זמן נינוח למשתתפים לרשום לעצמם את הערכים.

כל משתתף בתורו משתף את הקבוצה בערך שבחר והמנחה שואל שאלות מבהירות, למשל:

- כיצד קיבלתם את הערך? (התנהגות ההורים, סיפורים משפחתיים, שכר ועונש)
- מה משמעות הערך הזה בחייכם האישיים?
- כיצד ערך זה בא לידי ביטוי ביומיום שלכם?
- האם חשוב לכם להעביר את הערך גם לילדיכם או לתלמידיכם? מדוע? כיצד תעבירו את הערך?
- באילו קשיים אתם נתקלים בהתמודדות על הערך?
- האם ערך זה רלוונטי עבורכם תמיד?

שאלות לדיון

- איך הערכים הנבחרים באים לידי ביטוי בעבודה ובחיים האישיים?
- האם היו התלבטויות במהלך המשחק? הדגימו. האם היו חילוקי דעות? פרטו.
- האם הייתם מופתעים מבחירתכם ומבחירת חבריכם?
- האם הערכים שנבחרו הם ערכים המתאימים לכם בעבודה? כאנשי משפחה? לחייכם האישיים?
- האם נבחר בערכים שונים במעגלים שונים בחיינו?
- האם הייתם מוכנים לחקוק על דגל העבודה שלכם את חמשת הערכים הנבחרים? מדוע?
- האם בית הספר שבו אתם עובדים מזוהה עם הערכים שבחרתם? פרטו.
- האם יש לפעמים התנגשות בין ערכי בית הספר לערכים שבהם בחרתם? פרטו.
- איזה ערך הייתם רוצים להוסיף? להוריד?

סיכום

אם הפעילות נערכה בחדר מורים או בקבוצה בעלת מטרות משותפות אפשר לרשום את הערכים הנבחרים ולהמשיך בדיון על ערכי הארגון הראויים והרצויים. במקרים אחרים (למשל בהשתלמות מחוזית או בסדנה ייעודית) אפשר לשאול: האם הייתם עורכים פעילות כזו בבית הספר או בארגון שבו אתם עובדים? במה לדעתכם היא הייתה שונה?

שיעורי מפתח הלב מתוך אמונה, לדמותה של נחמה ליבוביץ ע"ה

הרב משה מלך, תהילה יצחקי | צוות תכנים בחמ"ד

1. [לאורה נלך](#)

ערכים ומידות הנלמדים מסיפור חייה של נחמה ליבוביץ נלמד מי הייתה נחמה, נעיין בכתביה ומשם נלמד אילו ערכים ומידות היא השאירה לנו.

2. ["מורה ל\(תורת\) חיים"](#)

מאירים את דרכנו בהשראתה של תורת החיים העולה מדרכה הפרשנית / לימודית של נחמה.

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של **נחמה ליבוביץ** ע"ה

שער ד | דמותה של נחמה ליבוביץ בתחומי הדעת

תקשורת וקולנוע	1	תושבע"פ	8
היסטוריה	2	מחשבת ישראל	9
ספרות	3	מתמטיקה	10
תנ"ך יסודי	4	מדעים	11
תנ"ך על-יסודי	5	חינוך לחיים במשפחה	12
מוזיקה	6	אנגלית	13
עברית	7		

מפמ"ר: רויטל שטרן | מפקחת ארצית על לימודי תקשורת ואומנויות

כתיבה: עינת קאפח | מדריכה ארצית לקולנוע ותסריטאות

קהל היעד

כיתות י"א-י"ב (מומלץ לחינוך הבנות)

משך הזמן המומלץ

שעה וחצי

אביזרים נלווים

אמצעי הקרנה ודפי מקורות, ניתן ללמד את היחידה גם בזום.

מטרת היחידה בתחום התוכן

✓ היכרות עם דמותה של נחמה ליבוביץ כמלמדת תורה לקהלים רבים, כולל בחורי ישיבות, ועם תפיסת עולמה המעודדת לימוד תורה לנשים

מטרת היחידה בתחום טיפוח זהות

✓ טיפוח זהות דתית-לאומית המבוססת על ידיעת תורה ואהבת תורה

מבוא

✓ דמותה של נחמה ז"ל משמשת מודל לנשים מכל הגילים שלומדות תורה ומלמדות תורה ולימודי קודש בקהלים רבים.

מהלך השיעור

"סבתי, שלא הכרתיה, היתה יודעת ללמוד יפה דף גמרא, ורבני ליטא מגדולי הדור, היו משתעשעים איתה בדברי תורה ואף מקבלים דבריה - אם היא צדקה". (מתוך הספר "נחמה", חיונה דויטש, עמ' 268)

- מה הייתה גישתה של נחמה ז"ל בנוגע ללימוד תורה לנשים?

להלן הדעות המופיעות במשנה מסכת ביחס ללימוד תורה לנשים:

"אמר בן עזאי מכאן שחייב אדם ללמד בתו תורה, שאם תשתה, תדע שהזכות תולא לה" (פרק ג, משנה ד).

המשנה מתארת את הקורה לסוטה שנטמאה - כשהיא שותה את המים, מיד היא מתחילה תהליך שעשוי להביא למותה. אבל יש מי ששתתה את המים ונשארה בחיים, למרות שנטמאה והייתה אמורה למות.

"רבי אליעזר אומר, כל המלמד בתו תורה כאלו למדה תפלות" (פרק ג, משנה ד). תפלות על פי הרמב"ם היא "השוא ודברי ההבל" (פירוש המשנה לרמב"ם, שם).

- במה חלוקים בן עזאי ורבי אליעזר?

- על מי מגן בן עזאי בדבריו ועל מי מגן רבי אליעזר?

צפו בסצנה "הבת של רש"י" מתוך הסדרה "השבאבניקים" (אלירן מלכה, 2017, עונה 1, פרק 3). הסצנה מתארת דייט בין גדליה, המתמיד של הישיבה, לדבורה, בחורה תלמידת חכמים.

[הבת של רש"י / השבאבניקים \(2 דקות\)](#)

- גדליה מוסיף לוויכוח את דעת רבי אבהו המופיעה בהמשך המשנה: "אמר רבי אבהו, כיוון שנכנסה חוכמה באדם נכנסה עמו ערמוניות" (פרק כא, משנה ב). מדוע לדעתך הוא מוסיף זאת?
- מה לדעתך הוא לב הוויכוח בין גדליה לדבורה?
- כיצד בחר הבמאי לסיים את הדיון, ומדוע לדעתך בחר באופן הזה?
- שימו לב לשמות הגיבורים. מה הם מייצגים לדעתכם?
- בהמשך לשאלה הקודמת: על דבורה הנביאה נאמר "והיא יושבת תחת תומר דבורה בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים, ויעלו אליה בני ישראל למשפט" (שופטים ד, ה). "דבורה ישבה בצלו של דקל מלמדת תורה לרבים" (ילקוט שמעוני שופטים רמז מב). האם הפסוק והמדרש מכוונים לדעתכם?

שבע שנים לימדה נחמה בכולל של ישיבת מר"ץ במבשרת ציון (בית מדרש להכשרת מורים תלמידי חכמים), ובמהלך קיבלה פניות נוספות מכוללים ומישיבות של העולם הציוני שביקשו ממנה לבוא וללמד בהם. על כך היא כתבה לאחד הרבנים בכולל:

"...וכל האוירה של לימוד תורה לשמה על ידי אנשים שאין תורתם אומנותם נעמה לי מאוד, ובייחוד מאור הפנים שנתקבלתי בו על ידך וגם על ידי הרבנים האחרים אצלכם. הנעימו לי כל יום ה' שחייתי לו כל השבוע, לא אוכל להודות לך על שנתת לעם הארץ כמוני להסתופף באווירה של למדנים ולומדי תורה ומרביצי תורה - והנה גם אני בתוכם ותלמידים מקשיבים ללקחי! תודה תודה לך על אפשרות זו."
(מתוך הספר "נחמה", חיותה דויטש, עמ' 276)

- מה לדעתך ההבדל בין נקודת המבט של נחמה לבין זו של דבורה מ"השבאבניקים" לגבי לימוד תורה?
- בין נחמה לבין דבורה ישנו פער של קרוב למאה שנים. אילו תחומים השתנו מאז, על פי הידוע לך, בנוגע ללימוד תורה לנשים?

בשנת 2000 הופק הסרט התייעודי "שעשני אישה" (יעקב פרידלנד) העוסק במהפכה הנשית בנוגע ללימוד תורה וגמרא לנשים בתוך העולם הדתי.
הסרט "שעשני אישה"
צפו בקטע הנמצא בדקות: 2:47-15:36 (13 דקות)

- מה לדעתך כוונת האמירה ש"המדרשה פוסעת על הגבול הדק שבין מהפכנות לשמרנות"?
- מי מהנשים המתראיינות (בנות משפחת רוס, אפרת רוזנברג, ד"ר ורד נעם והרבנית נעמי שחור) מייצגת את גישתה של נחמה לדעתך?

צפו בקטע הבא: 28:00-28:30 (חצי דקה)

- מה תפקידו של הסיפור על נחמה שמספר הרב יעקב אריאל?
- מהי עמדתו של יוצר הסרט בנוגע ללימוד תורה אצל נשים?
- מה לדעתך על שם הסרט?

(הערה למורים: הסרט "שעשני אישה" עוסק גם בנושאים נוספים, כגון טוענות רבניות ונשות הכותל, העלולים להסיט את הדיון מדמותה של נחמה ליבוביץ. לשיקולכם האם להקרין את כל הסרט או להתייחס לסצנות המוצעות).

בסרטון הפותח את אירוע סיום הש"ס לנשים בבנייני האומה (2020) טבעה אחת הנשים את המושג: "מועדון הקריאה הגדול בעולם" - כיצד מוכיח הסרטון כי המושג מתאים לאירוע?

[הדרך - סרט פותח אירוע סיום הש"ס לנשים בבנייני האומה](#)

צפו בדבריה של הרבנית פנינה נויבירט, שופטת בית משפט השלום, על אודות הלימוד:

[סיום הש"ס לנשים הדרך](#)

בדקות 21:20-26:00 (כ-4 דקות) היא מדברת על ההשתקקות לתורה בתוך שגרת החיים.

- אילו הייתה נחמה מוזמנת לנאום באירוע סיום הש"ס, מה לדעתכם הייתה אומרת?

סיכום

דמותה של נחמה ליבוביץ מייצגת את השינוי שחל בדורות האחרונים ביחס ללימוד תורה לנשים ועל ידי נשים. מהפכה זו זוכה להתייחסויות שונות בבית המדרש וגם על מסך הטלוויזיה.

- אילו מהדמויות שפגשת ביחידה זו מעוררות אצלך הזדהות ומדוע?
- מהו הערך המרכזי הנלמד מדמותה של נחמה ליבוביץ על פי יחידה זו?

מפת"ר: בלהה גליקסברג
כתיבה: בקי ינאי, פזית גנז, הילה שכטר, מיכל לוי, מעין דידי |
מדריכות היסטוריה בחמ"ד

קהל היעד

כיתות ח'–י"א

משך הזמן

90 דקות (שני שיעורים)

מבנה היחידה

1. חלק א: חיי נחמה - תולדות חייה של נחמה ליבוביץ
2. חלק ב: תפיסת ההוראה של נחמה ליבוביץ וגישתה ההיסטורית
3. חלק ג: פועלה של נחמה ליבוביץ לאור השינויים החברתיים והרעיוניים שחלו בחברה הישראלית

מושגים מרכזיים שיילמדו בשיעור

- מעשה אבות סימן לבנים
- חברותא
- גישה היסטורית
- גישה פרגמטית
- דרכי הוראת תנ"ך

מקורות מידע מקוונים

- [סרטון של תנועת עזרא](#) (דמות מופת בתנועה) על חייה, שיטת הלימוד שלה וערכים הנלמדים מדמותה
- [גיליונות נחמה](#)
- [ריאיון עם ד"ר חיותה דויטש על דמותה של נחמה ליבוביץ](#)
- [להכיר את נחמה ליבוביץ מהסיפורים](#) - כתבה על ספר המאגד בתוכו סיפורים על חייה והוראתה של נחמה ליבוביץ
- [מהפכת התנ"ך של נחמה ליבוביץ](#) - כתבה בערוץ 7 על תרומתה ללימוד התנ"ך

מטרות בתחום הידע

- ✓ התלמידים יכירו את דמותה של נחמה ליבוביץ ואת ערכיה.
- ✓ התלמידים יבינו את המורכבות וההצלחה של נחמה ליבוביץ בראי הזמן והתקופה.
- ✓ התלמידים יכירו את השפעתה הרבה של נחמה ליבוביץ על שדה המחקר המקראי ועל לימוד התנ"ך והוראתו בארץ ובעולם.

מטרות בתחום המיומנויות

- ✓ התלמידים יבנו ציר זמן בהתבסס על מקור טקסטואלי.
- ✓ התלמידים ינתחו מקורות ראשוניים.
- ✓ התלמידים יסיקו מסקנות על סמך מיזוג מידע ממקורות שונים.
- ✓ התלמידים יבחנו את תפיסתה ההיסטורית של נחמה ליבוביץ.

מטרות בתחום הערכים

- ✓ התלמידים יפנימו את ערך הלמידה העצמית.
- ✓ התלמידים יכירו את המורכבות של ההתמודדות האמונית עם עולם החול.
- ✓ התלמידים יבינו את המורכבות של יישום ערך השוויון.

מבוא

פרופ' נחמה ליבוביץ ביקשה לחקוק על מצבתה מילה אחת בלבד: "מורה". נחמה הייתה אישה בעלת השכלה תורנית וכללית, אשר הקדישה את חייה להוראת התנ"ך. אופייה ופועלה עיצבו את תפיסת לימוד התנ"ך בציבור הישראלי בארץ וברחבי העולם. כאישה, נחמה ליבוביץ הייתה דמות ייחודית בנוף הלומדים. רבים השתתפו בשיעוריה וביקשו להבין את שיטת הלימוד שלה. נחמה ליבוביץ זכתה בפרסים רבים על פועלה. שיטות ההוראה שלה - שהתבססו על אהבת תורה, בקיאות בתנ"ך ובפרשנות מסורתית ומודרנית, חשיבה ביקורתית, שאלת שאלות וקשר בין המורה ללומד - מהוות בסיס לתפיסת הלימוד וההוראה גם כיום.

מהלך היחידה

חלק א: חיי נחמה

- כהכנה לקראת השיעור יתבקשו התלמידים לקרוא את תולדות חייה ופועלה של נחמה ליבוביץ ולהתבונן בתמונותיה.
- אפשר להיעזר [בקישור הזה](#) או בכל קישור מהימן אחר ברשת.

מהלך השיעור

- המורה יחלק את תלמידי הכיתה לקבוצות בנות 3-5 תלמידים. כל קבוצה תבחר שש תחנות חיים משמעותיות בדרכה של נחמה ותתבקש להסביר ולנמק מדוע נבחרו דווקא תחנות אלה (למשל: לידתה, השכלתה, קבלת פרס ישראל, פרסום מאמריה הראשונים וכדו').
- בדיון כיתתי יוחלט על שש התחנות המשמעותיות המקובלות על כל תלמידי הכיתה.

- המורה יבנה עם התלמידים **ציר זמן** משותף של חייה של נחמה, המבוסס על שש התחנות המשמעותיות שהוחלט עליהן. להלן אפשרויות לבחירת המורה לבניית ציר הזמן:

← ציר אינטראקטיבי (ניתן להיעזר [במדריך למורה של אפרת מעטוף](#)).

← ציר זמן אנושי (כל תלמיד מחזיק כרטיס ועליו כתובה אחת מתחנות חיים. על התלמידים לעמוד לפי סדר כרונולוגי).

← ציר זמן ויזואלי (על הלוח - לכתוב או להדביק אירועים מכוננים, והתלמידים יוסיפו ידע על כל נקודה שסומנה בציר, בכתיבה על הלוח או בפתק).

חלק ב: תפיסת ההוראה של נחמה ליבוביץ וגישתה ההיסטורית

לימוד מאמר ודיון - ע"פ דף שאלות

- להלן שלושה מאמרים. שניים מהם מותאמים לכיתות החטיבה העליונה ואחד לכיתות חטיבת הביניים. על המורה לבחור במקורות המתאימים לכיתתו.
- ניתן לחלק את תלמידי הכיתה לזוגות או לקבוצות קטנות ללימוד משותף ולדיון בשאלות המתאימות לכל מאמר. ניתן לקיים דיון במליאת הכיתה, לפי החלטת המורה.

מקור I - לחטיבה העליונה

עיבוד מתוך: שואה ותקומה בכתיבה של נחמה ליבוביץ / אראלה ידגר, מכללת אפרתה

כדי להבין את גישתה ההיסטורית של ליבוביץ, יש להבין קודם שתי גישות ביחס לפרשנות המקרא: הגישה ההיסטורית והגישה הפרגמטית (התבניתית).

על פי הגישה ההיסטורית, המקרא החשיב את הזיכרון ופיתח חשיבה היסטורית. המקרא כולל ספרים היסטוריים, אך מתקופת התלמוד איבדה היהדות את העניין בהיסטוריה, אולי בגלל המעבר לגלות. על פי הגישה ההיסטורית, ההיסטוריה פועלת לפי תוכנית-על אלוהית, המובילה מבחירת ישראל וישיבתו בארצו, דרך החורבן והגלות אל הגאולה השלמה. לפי גישה זו יש לבחון כל אירוע על פי נתונים ועובדות ולחקור מה היו הגורמים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים שהובילו להתרחשותו, ואין לייחס לאירועים כל משמעות דתית. גישה זו מאפיינת את היהודי המודרני.

לעומת זאת, הגישה הפרגמטית אומרת כי חז"ל ראו בתורה, ובמיוחד בתורה שבכתב, תבניות המאפשרות לנו להתמודד עם כל אירוע, בלי שום קשר לאופיו המיוחד. גישה זו מכניסה את האירועים ההיסטוריים לתבנית בעלת משמעות ומתארת עולם שבו דבר אינו אקראי, אלא יש סדר. גישה זו מאפיינת את היהודי המסורתי.

גישתה של ליבוביץ נמצאת בתפר שבין הגישה ההיסטורית לבין הגישה הפרגמטית. עקב חינוכה האקדמי ותודעתה המודרנית היה צפוי שהיא תנקוט גישה היסטורית, אך היא אינה רואה בעצמה מהפכנית, אלא ממשיכת השלשלת של הספרות התורנית לדורותיה, ומטרתה בכתיבה היא חינוכית-נורמטיבית. אולי בשל כך בולטת בכתיבתה החשיבה התבניתית, ועל פיה היא מבארת את טעמם של המאורעות ואת משמעותם לדורות.

דוגמה לגישתה נוכל לראות בפירושה לספר שמות. ליבוביץ נוקטת את גישת חז"ל ודנה בטעמי גלות מצרים כאב־טיפוס לגלויות. היא מבחינה בין "סיבה", שעניינה הגורמים ההיסטוריים-האנושיים, לבין "טעם", שעניינו המשמעות הדתית, דהיינו הנימוק האלוהי למעשה. לתפיסתה, התורה אינה ספר היסטוריה או ביוגרפיה, אלא ספר שנועד ללמד לקח, וכך צריך להבין את תיאוריה ההיסטוריים.

שאלות לדיון

1. ציין והצג את שתי הגישות השונות לפרשנות אירועי המקרא.
2. איזו גישה אוהזת ליבוביץ בפירושה?
3. הסבר: מדוע ליבוביץ אוהזת בתפר שבין שתי הגישות?
4. הדגם את גישתה של ליבוביץ על פי פירושה לספר שמות.

מקור II - לחטיבה העליונה

עיבוד מתוך: שואה ותקומה בכתיבה של נחמה ליבוביץ / אראלה ידגר, מכללת אפרתה

ליבוביץ מנסחת כלל, שהוא ספק פרדיגמטי ספק היסטורי, המשליך על תולדות ישראל כולן: "כל תולדות ישראל רצופים גירושים. גירוש מארצם, גירוש מארץ גלות, גלות, מעיר לעיר, מעיר לכפר, מכפרים לערים, ממרכזי הערים לפרברים. גם בזה מעשה אבות סימן לבנים - גירוש ראשון לפנינו". גירושו הראשון של יצחק מגרר הוא אפוא חלק ממודל זה. הוא מתחבר אל כל הגירושים בהיסטוריה, עד לניסיונות הגירוש של היהודים מארצם כיום. המאבק הציוני כולו כתוב בספר בראשית: מעשה אבות סימן לבנים. נראה שיש בכך הד לפולמוס על צדקת דרכה של הציונות, שהחל כבר אז. בפולמוס זה ליבוביץ מבססת את טענת הזכות על הארץ על התפיסה הדתית, זו המאמינה בהתגשמות הנבואה ובתוכנית האלוהית, הפרדיגמטית. עם זאת, נראה שהיא מכירה בחלקיות הטענה הדתית וחשה צורך להצדיק את הזכות על הארץ גם בטיעונים היסטוריים ומוסריים.

ליבוביץ אינה מוותרת גם על הפרדיגמה השנייה - ראיית עבדות מצרים ויציאת מצרים כאב־טיפוס לשואה ולתקומה. כאמור לעיל, פרדיגמה זאת מובלעת בתיאור הפיוטי של הסתר הפנים במצרים והתגלות ה' בגאולה. לצד זאת, בעקבות תפיסת מצרים כאב־טיפוס לגלות בכללותה, ליבוביץ רואה בהתנהגות ישראל במדבר דגם לסירובם של אנשי הגלות לעלות ארצה בעת החדשה. כן מובלעת הפרדיגמה הזאת במבנה הספר "שיעורים בפרקי נחמה וגאולה", העוסק ברובו בפרקי הנחמה בישעיהו.

שאלות לדיון

1. הסבר את הביטוי "מעשה אבות סימן לבנים" ע"פ תפיסתה של ליבוביץ. הדגם כיצד ביטוי זה בא לידי ביטוי בגלויות ישראל.
2. הדגם את הביטוי שלעיל גם בהקשר של המאבק הציוני.
3. הסבר כיצד עבדות מצרים הינה אב טיפוס לשואה ולתקומה.

חלק ג - פועלה של נחמה ליבוביץ לאור השינויים החברתיים והרעיוניים שחלו בחברה הישראלית

בניית מרכז למידה שבו מגוון סיפורים וסרטונים על נחמה ליבוביץ

התלמידים יסתובבו בכיתה ויוכלו לעיין בסיפורים או לצפות באחד הסרטונים ולבחור אחד מתוכם.

לצד כל מקור יש שאלות למיקוד. בסוף חלק זה המורה יאסוף את התלמידים לדיון על פי שאלות הסיכום שלצד המקורות.

מקור III - לחסיבת הביניים

עיבוד מתוך: שואה ותקומה בכתביה של נחמה ליבוביץ / אראלה ידגר, מכללת אפרתה

פרופ' נחמה ליבוביץ קיבלה חינוך אקדמי, ומתוך כך היינו מצפים כי בפירושה את התנ"ך תנקוט גישה היסטורית, המחפשת לכל אירוע סיבות ומשמעות. אך ליבוביץ אינה מחזיקה בגישה זו. היא אינה רואה עצמה מהפכנית. מבחינתה התנ"ך אינו ספר היסטוריה או ביוגרפיה, אלא ספר שנועד ללמד לקח, ועל פי גישה זו יש להבין את תיאוריה ההיסטוריים. ליבוביץ תחפש גם את הסיבות לאירוע, אך גם את הלקח האלוקי העולה ממנו. דוגמה לכך נמצא בפירושה לחומש שמות, שם היא עושה הבחנה בין "טעם", כלומר, המשמעות הדתית של הדברים, לבין "סיבה", כלומר הגורמים ההיסטוריים והאנושיים.

שאלות לדיון

1. הצג מהי הגישה ההיסטורית לפירוש אירועי התנ"ך.
2. הסבר כיצד רואה ליבוביץ את ספר התנ"ך.
3. הצג את גישתה של ליבוביץ לפירוש אירועי התנ"ך.
4. הדגם את גישתה של ליבוביץ על פי פירושה לחומש שמות.

קטע א'

מה ניתן ללמוד על אישיותה של נחמה ליבוביץ מסיפור זה?

כיצד מתבטא בסיפור זה יחסה של נחמה לגלי העלייה לארץ?

פרופסור נחמה ליבוביץ שלחה גיליונות בנושא לימוד תנ"ך. הגיליונות נשלחו לתלמידים, סטודנטים, מורים ומחנכים בארץ ובעולם כשהם מסומנים על פי דרגות קושי. הלומדים כתבו לה את תשובותיהם והיא מצידה השיבה לכל אחד ואחד מהם והעירה את הערותיה. נערה מתל אביב שלחה תשובות לגיליונות של נחמה ליבוביץ ותשובותיה הראו כי איננה יורדת לעומקם של דברים, ששפת העברית שבה היא מתבטאת לקויה והיא אינה מצליחה לענות כראוי. נחמה ליבוביץ קיבלה את התשובות וסברה כי נכון להגיד לה לאותה נערה שתחדל לעסוק בתנ"ך, שכן חבל על הזמן של שתיהן בכתיבת ובדיקת התשובות. עם זאת חשבה נחמה שאמירה חריפה שכזו נכון לה שלא תכתב בכתב אלא תיאמר בעל פה, ולכן שאלה את הנערה אם תהיה מוכנה להיפגש איתה. הנערה השיבה בהתלהבות על הזכות שנפלה בחלקה לארח את המורה הדגולה, מסרה את כתובתה ונחמה אכן הגיעה אל המקום, שם התברר לה כי הנערה היא עולה חדשה שעבדה במלצרות באחד מבתי הקפה שבתל אביב. בפגישה סיפרה הנערה כי זה מקרוב עלתה ארצה והעברית אינה שגורה בפה ואף על פי שהיא מודעת היטב לקשיי הכתיבה שלה, גיליונותיה של נחמה מהווים עבורה אור למשך השבוע כולו. כאשר שמעה נחמה את הדברים החליטה שלא ניתן לאכזב נערה שכזו ולא ניתן לבשר לה על מטרתו המקורית של ביקורה אצלה. נחמה ישבה עם אותה נערה בתום יום העבודה והשתיים ענו יחדיו לשאלות שבגיליון, ולמעשה מיום זה ואילך קבעו 'חברותא' שבה למדו מדי שבוע והשיבו על השאלות לאחר שזו סיימה את עבודתה בבית הקפה ונחמה סיימה את הרצאתה השבועית באוניברסיטת תל אביב. לימים הפכה אותה נערה מתקשה למורה לתנ"ך בעצמה.

מתוך סיפורי נחמה: מעשים ומעשיות לדמותה של נחמה ליבוביץ / לאה אברמוביץ

קטע ב'

מה ניתן ללמוד על נחמה ליבוביץ מסיפור זה?

כיצד מתבטא בקטע זה ערך הסולידריות הישראלית, שותפות הגורל?

בחול המועד פסח תשל"ד, י"ט בניסן (11/4/1974), חדרה חוליית מחבלים לאחד הבתים בקריית שמונה והתבצרה באחת הדירות. בהתקפה נהרגו שמונה עשר אזרחים וחיללים. התקפה זו סימנה עליית מדרגה במצב של יישובי הצפון, שלא אחת היו נתונים למטחי קטיושות ולחדירות מחבלים... נחמה, שבאותה שנה מלאו לה 69, התנדבה ללמד בסמסטר הבא (קיץ) במכללת תל חי שהייתה באותם הימים שלוחה של אוניברסיטת חיפה.

"מדוע את מיטלטלת בנסיעה ארוכה לצפון הרחוק?" שאל אותה אחד מתלמידיה בסיום אחד השיעורים. תשובתה הייתה פשוטה: "כמו כל תושבי ישראל אני מזועזעת מהאסון וסדרת השיעורים היא דרכי לתרום את חלקי לעידוד רוחם של אלה החיים בצל החרדה והחששות הבטחוניים היומיומיים".

על פי "נחמה", סיפור חייה של נחמה ליבוביץ / חיותה דויטש, עמ' 301-302

קטע ג'

מה ניתן ללמוד מסיפור זה על לימוד התורה בשיטתה?

מה הייתה השפעתה של נחמה ליבוביץ בלימוד?

מהו יחסה של נחמה אל יהודי התפוצות על פי קטע זה?

בלילות ימי חמישי התקיים אצל נחמה שיעור תנ"ך. התלמידים היו אסופים סביב השולחן העתיק, שעליו היו מונחים תמיד ספרי מקורות, עטים ופתקים לכתיבת תשובות לשאלותיה. כמו כן היו שם מאמרים, חוברות וכתבי קודש רבים שאנשים שלחו לה וגם כיבוד קל. פעמים רבות קרה שבאמצע השיעור נשמע צלצול טלפון ואחד התלמידים היה מרים את השפופרת ומעביר לנחמה. "כאן נחמה!" היא הייתה קוראת כדרכה. כשהייתה מקשיבה, הייתה מניעה ראשה מעלה ומטה, ואחר כך אומרת: "שמע, אנחנו באמצע שיעור עכשיו. תתקשר בעוד חצי שעה". אז הייתה מניחה את השפופרת ונאנחת בשמחה: "מישהו מאלסקה / מטקסס / מבלגיה מבקש איך להבין פירוש אחד של הרמב"ם..."

מתוך סיפורי נחמה: מעשים ומעשיות לדמותה של נחמה ליבוביץ / לאה אברמוביץ, עמ' 116-117

קטע ד'

מה ניתן ללמוד מלימוד
התורה של נחמה ליבוביץ על
פי תלמידיה?

האם ניתן ללמוד מהסיפורים
הללו גם על דרך הלימוד
שנקטה?

הרב יוחנן פריד: לדעתי היא המורה החשובה ביותר לתורה שקמה במאה השנים האחרונות. אין מי שישווה לה בטווח השפעתה, בדרכה המיוחדת, בהוראה ובאופן שבו פתחה את הפרשנות להמונים. כמו הרב פנחס קהתי, שאפשר את לימוד המשניות להמון העם בדורנו, כך הביאה נחמה את לימוד התורה לידי רבבות, לאנשים שאחרת לא היו ניגשים כלל ללימוד תנ"ך.

ד"ר בן הולנדר: נחמה לימדה אותי להפעיל את התלמידים, להביא אותם לשאול שאלות. היא נהגה להגיד "לא נוכל ללמד אף אחד דבר, נוכל רק לעזור לתלמידים לגלות את הדברים בעצמם" והיו לה טכניקות מצוינות להגיש לתלמידים את העזרה הזו.

ציפורה עופרי: היא התייחסה אלי כאל בת. במיוחד למדתי ממנה איך להתייחס לאנשים. היא תמיד הייתה בעלת סבלנות, אפילו אל אנשים טיפשים או מעצבנים. בכל זמן שהתקשרו אליה תלמידים, לא משנה אם ביום או בלילה, או אפילו באמצע ארוחה, תמיד ענתה מיד. מעולם לא אמרה "תגידי להם להתקשר אחר כך". נחמה הייתה אדיבה מאוד, אולי יותר מדי... היא האמינה בכל אדם... אין כמוה בעולם.

דבורה תא שמע: חברה אמרה לי "יש שיעור של נחמה ליבוביץ הערב, בואי נלך". כבר שמעתי אז על נחמה, אך אף פעם לא הזדמן לי לשמוע אותה מדברת. היה זה אמצע החורף, השיעור נערך בבית ספר 'חורב' הישן, בצריף רעוע. הרגשתי כמו הלל - לא שמתי לב לקור ולגשם שחדרו פנימה. הייתי מהופנטת. למרות שכבר הייתי אז מורה מנוסה, מעולם קודם לכן לא שמעתי אדם מלמד שיעור תנ"ך בכזו צורה. מאז הייתי הולכת לכל מקום שבו נתנה שיעור.

מתוך סיפורי נחמה: מעשים ומעשיות לדמותה של נחמה ליבוביץ / לאה אברמוביץ, עמ' 9-13, 22

מה המסקנה של התלמיד
לגבי לימוד התנ"ך בשיטה של
נחמה ליבוביץ?

חידושיה של נחמה בנושא רש"י קירבו אליה, בין השאר, את פרופסור חיים סולובייצ'יק, בנו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק, שביקש ללמוד איתה חומש עם רש"י. "חיים, אתה לא מתבייש לזלזל באישה זקנה? אתה, חיים סולובייצ'יק צריך ללמוד אצל נחמה?" שאלה אותו. "כל מי שלא לומד חומש עם רש"י לפי השיטה שלך, לא יודע ללמוד גמרא עם רש"י", ענה לה חיים. בלימוד עם נחמה הפנים חיים סולובייצ'יק כי "האישה הזו יודעת להקשיב גם לצלילים העדינים בפסוקיו של רש"י". הוא לחץ ללמוד אצלה והיא הקדישה לו זמן ללימוד פרטי מדי רביעי בערב בביתה.

על פי "נחמה", סיפור חייה של נחמה ליבוביץ / חיותה דויטש, עמ' 262-265

קטע ה'

הצג את החידוש ביחסם של הרבנים לנחמה ליבוביץ.

בשעריה של ישיבת מרכז הרב אף פעם לא נכנסה אישה. הרב צבי יהודה קוק העמיד את הרב צפניה דרורי (שהיה אז עוד בחור צעיר) בראש תוכנית המיועדת לבנים מחוץ לארץ. חשב הרב צפניה דרורי על גיוון עם שיעורי תנ"ך של נחמה ליבוביץ. בדחילו ורחימו פנה הרב צפניה דרורי לראש הישיבה, הרב צבי יהודה קוק, ושאל אותו אם מותר לו להזמין את הגברת ד"ר נחמה ליבוביץ ללמד את הבחורים. "בהחלט כן" הייתה תשובתו של הרב צבי יהודה. "נמצא לה מקום מתאים". נחמה ליבוביץ נתנה שיעורים בסניף בני עקיבא שהיה סמוך לישיבה. נחמה ליבוביץ הכירה להם תודה על כך שפתחו לה צוהר ואפשרו לה ללמד את תלמידי הישיבה.

בשנת 1975 דפק רב צעיר על דלת ביתה של נחמה, אורי כהן שמו, ובפיו הצעה: באחרונה הוקם כולל לאברכים צעירים במבשרת ציון על יד ירושלים. הוא ביקש ממנה לבוא וללמד תנ"ך בבית המדרש מדי יום שישי בשבוע. "אתה יודע שאינך הראשון לבקש ממני ללמד בישיבה. קדם לך הרב צפניה דרורי מישיבת מרכז הרב", ענתה נחמה. "אני יודע שלימדת בחורים מחוץ לארץ שהיו קשורים למרכז הרב, אבל אני הראשון שמציע לך ללמד בין כותלי הישיבה, בבית המדרש שלנו..." ענה לה הרב אורי כהן.

מדי יום שישי הגיעה נחמה לישיבה והעבירה שיעור. לא רחק היום ובאו אל הרב אורי כהן בשאלה: "איך ייתכן שאישה מלמדת בישיבה?" הלך הרב אורי להתייעץ עם אחד מגדולי פוסקי ההלכה, וכך ענה לו: "אם אי אפשר למצוא מורה גבר באותה הרמה - מותר שתלמד מורה אישה, ולהפך - אם אי אפשר למצוא לתלמידות מורה אישה - שילמד מורה גבר". המסקנה של הרב אורי הייתה חד משמעית. עד מהרה ביקשו גם נשות האברכים להשתתף בשיעורים של נחמה, והנהלת הישיבה הסכימה.

(שם, עמ' 273-275)

אילו עקרונות עמדו בבסיס גישתה של נחמה בהוראת התנ"ך?

[מהפכת התנ"ך](#) / אראלה ידגר (כתבה בערוץ 7)

מהם עקרונות הלימוד שנחמה הדגישה ע"פ סרטון זה?

[שיטת נחמה ליבוביץ ללימוד פרשנות התנ"ך](#) (3:04)

איזו מהפכה בעולם לימוד התורה הנשי חוללה נחמה, ומדוע היא לא ראתה בכך מהפכה?

[ד"ר חיותה דויטש על נחמה ופמניזם](#) (החל מ-1:16:54)

שאלות לסיכום

- האם נחמה ליבוביץ היא פורצת דרך? נמקו את תשובתכם.
- ציינו שני ערכים שהייתם רוצים לאמץ או שלמדתם מדמותה של נחמה ליבוביץ. הדגמו בעזרת הסיפורים השונים.

חלק ד: סיכום

להלן כמה הצעות לסגירת השיעור במעגל שיח.

1. ריאיון: אילו שאלות היינו שואלים את נחמה לו הייתה באה אלינו לכיתה? אילו שאלות היא הייתה שואלת אותנו?
2. רלוונטיות: אילו דמויות אנחנו מכירים בדור שלנו הממשיכות את מורשתה של נחמה? הסבירו במה מתבטאת המשכיות זו.
3. נשים לומדות: חשבו על דמויות נשיות תורניות בדור שלנו. האם תופעת הנשים התורניות התרחבה?
4. משחקי סיכום: נציע לתלמידים להכין משחק בקיאות אינטראקטיבי לסיכום היחידה ([קרוס / WikiSwitch](#))

מהלך השיעור

- נקרא את הסיפור מתחילתו ועד המילים: "כדי להלעיג לה ולהתלוצץ בה".
- הסיפור מתחיל במתח בין יושבי בית המדרש ובין אישה תלמידת חכמים, שלומדת כל היום תורה ומתמצאת בכל חלקיה. הבחורים בבית המדרש רוצים להיפטר ממנה, והם מחליטים לקחת כריכה נאה מאוד, לשים בפנים דפים ריקים ולקרוא לספר "חכמות נשים". הבחורים יושבים בבית המדרש ומחכים שהאישה תגיע. היא פותחת את הספר ומגלה שכריכתו מהודרת אבל עמודיו ריקים.

- כאן יפסיק המורה את הקריאה וייתן לתלמידים תרגיל כתיבה:

– כתבו בלשון הדומה ללשונו של עגנון או בלשונכם: מה תעשה האישה בשלב זה?

- נמשיך לקרוא את הסיפור, עד המילים: "הרי שלא קיפח הקב"ה חכמתן של נשים".
- מסופר שם שהאישה באה אל ביתה, ואחרי מחשבה מגיעה למסקנה שאומנם שום אישה לא כתבה ספר תורני משמעותי בדורות הקודמים, אבל בכל התקופות היו נשים בולטות, חשובות ומנהיגות. היא מזכירה את הנשים הללו:

– בתקופת התורה: מרים ובנות צלפחד

– בתקופת השופטים: דבורה

– בתקופת המלכים: חנה, רצפה בת איה, מיכל, אשת יונה, חולדה הנביאה

– בתקופת הכתובים: רות, אסתר

- בתקופת המשנה: יהודית, שושנה, בתו של נחוניא חופר שיחין, צפנת בת פניאל, ברוריה
- בתקופה מאוחרת יותר (המאה ה-16): אסנת בראזני, בתו של ר' שמואל ראש ישיבת בבל
- כל הנשים שהוזכרו למדו או לימדו בדרך כלשהי הלכה, הנהגה או אפילו שירה, כלומר האישה מזכירה דווקא נשים הקשורות לדיבור, ללימוד, לחוכמה ולשירה, שהרי זהו נושא הסיפור.

כתיבה: מירב ראובינוף עריכה: חניתה לרנר

קהל היעד

חטיבת ביניים וחטיבה עליונה

משך הזמן

שלושה שיעורים

מבוא

מערך השיעור מתמקד בסיפור הקצר "חכמת נשים" מאת ש"י עגנון.¹ סיפור זה נבחר מכיוון שנחמה ליבוביץ הייתה במשך שנים רבות המורה לתנ"ך, בה"א הידיעה, ומלבד נשים לימדה גם גברים במכוני הוראה שליד הישיבות.² סיפורו של עגנון עוסק אף הוא באישה תלמידת חכמים וביחסם של יושבי בית המדרש אליה.

1 ש"י עגנון, חכמת נשים, מעצמי אל עצמי, ירושלים: שוקן, תשל"ו, עמ' 294.
מערך השיעור מתבסס ברובו על מערך השיעור של מירב ראובינוף על הסיפור "חכמת נשים" באתר "לב לדעת": <http://www.levladaat.org/lesson/4673>
הסיפור נכתב לכבודה של גב' שושנה פרסיץ. ניתן לקרוא עליה ועל פועלה כאן: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%95%D7%A9%D7%A0%D7%94_%D7%A4%D7%A8%D7%A1%D7%99%D7%A5

2 "לא אוכל להודות לך על שנתת לעם הארץ כמוני להסתופף באווירה של למדנים ולומדי תורה ומרביצי תורה והנה גם אני בתוכם ותלמידים מקשיבים ללקחי!" (מתוך מכתב פרידה לראש הכולל בבר אילן שבו לימדה נחמה; מובא בספר "נחמה", חיותה דויטש, ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2008, עמ' 276)

– תרגיל בזוגות באמצעות מחשבים:

כל זוג יחפש מקורות ברשת ויקרא על דמותה של נחמה ליבוביץ ועל דרכי פרשנותה. התלמידים יחפשו במחשב תמונות מתאימות (לאו דווקא תמונות שלה, אלא חפצים סמליים וכד'), ייצרו קולאז' של דמותה וידפיסו אותו בצבע. כל זוג יסביר במליאה ממה מורכב הקולאז' שיצר, ומה משמעותן של התמונות שבחרו להבנות דמותה של נחמה ליבוביץ.

* בכיתות שבהן אין אפשרות לעשות את התרגיל באופן זה, אפשר להביא לכיתה מידע ביוגרפי על נחמה ליבוביץ וליצור קולאז'ים מעיתונים צבעוניים.

• בשלב זה נמשיך בקריאה עד סוף הסיפור, ולאחריו נערוך דיון:

- מהו הפתרון שנותן עגנון למיצוי יכולות האישה?
- האם אתם מסכימים עם פתרון זה? מה השתנה מאז כתב עגנון את הסיפור?
- איך אתם משלבים לימוד תורה בחייכם?
- איך אתם רואים את עצמכם בעתיד משלבים לימוד תורה או קריירה עם חיי משפחה?
- במהלך הקריאה או בסופה ישלב המורה ניתוח ספרותי של היצירה:

מילים מנחות:

- סמנו מילה מנחה בקטע המתחיל במילים: "אישה אחרת הייתה מטיחה דברים כלפי מעלה" ומסתיים במילים: "נתברכה בבינה יתרה" (השורש החוזר פעמים רבות הוא השורש ב-ר-ך).
- מה משמעות המילה הזאת בהקשר שבו נכתבה?
- סמנו מילה מנחה בקטע המתחיל במילים: "נכנסו בניה הקטנים ומצאוה בוכה" ומסתיים במילים: "שכן דרכו של תינוק, אתה נותן לו דבר מתוק והוא מבקש יותר" (השורש החוזר פעמים רבות הוא השורש ס-פ-ר).
- מה משמעות המילה הזאת בהקשר שבו נכתבה? מה משמעותה לסיפור כולו?

ארספואטיקה:

בהמשך לגילוי המילה המנחה מהשורש ס-פ-ר, כדאי להתייחס לכמה אמירות ארספואטיות שמכניס עגנון, כגון: "שסיפורים טובים מלמדים את מספריהם", או "ועדיין היו התינוקות מבקשים לשמוע עוד, שכן דרכו של תינוק אתה נותן לו דבר מתוק והוא מבקש יותר".

חריזה:

בשלב מסוים עובר עגנון לחרוזים, ואנו יכולים ממש לשמוע את האם המספרת:

- כך הייתה יושבת עם הילדים
- ופיה מושך כל מיני מגדים
- על מה שהיה ועל מה שעבר
- ואתכם הסליחה אם שכחתי דבר
- וכל סיפור נחמד וכל סיפור נעים
- ודבריה ידידי בנחת נשמעים...

מבנה מעגלי:

קטע הסיום של הסיפור מקביל בצורה הפוכה לקטע הפותח את הסיפור:

לעומת הספר היפה מבחוץ וריק מבפנים שהכינו לה הבחורים בתחילת הסיפור כדי לצחוק לה, ולא כדי לקרוא בו, על ספריה כותב עגנון כך: "ולפי שהספרים שכתבה נאים מבפנים ונאים מבחוץ חשקה נפשם של בנים לקרות בהם".

ונקמתה בבחורים: "שמותיהם בלבד תפסו כל אותו הכרך שעשו חובשי בית המדרש"; "גדלו הבנים והצליחו בחכמה ובדרך ארץ, ומכאן לחכמת התורה..."

בניגוד לחובשי בית המדרש, שחלקם לא התנהגו כלפיה בדרך ארץ, למרות שכביכול עסקו בתורה - "יש שהיו מתייקרים בה ומגידים שבחה, ויש שהיו עיניהם צרות בה ואומרים לא נאה תורה לנשים" - הבנים "היו מייקרים את אמם ומשתבחים בה", על אמם הם קוראים את המקרא: "רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה, ואומר חכמות נשים בנתה ביתה".

• נערוך בכיתה דיון על שם הסיפור:

"חכמות נשים" - עגנון אינו קורא לגיבורת סיפורו בשם, מכיוון שהוא מתייחס בסיפורו יותר לרעיון, לבעיה, לדיון בשאלות: מהי באמת חוכמת הנשים? לאן הן צריכות לכוון את כישרונותיהן? האם לתורה או לדברים אחרים?

האם "חוכמת הנשים" מיועדת רק לתפקידיהן המסורתיים, שמשפיעים בעיקר על בני-ביתן, או שעליהן לממש את כישרונותיהן גם במרחבים שנחשבו "גבריים" בלבד בתקופה שבה כתב עגנון את הסיפור, כגון חידושי-תורה?³

³ יכול להיות ששאלת הדיון נראית תמוהה במאה ה-21, כך שדיון זה הוא לשיקול-דעת המורה - הן ביחס לעבר והן ביחס להווה.

אפשר לראות את סיום הסיפור בשתי דרכים:

מהצד האחד -

הפתרון שנותן עגנון הוא הכוונת האישה להשתמש בכישורונותיה בתוך ביתה, להנחיל לבניה את סיפוריה ולחנכם. לפיכך בסוף הסיפור הוא חושף את הפסוק: **"חֲכָמוֹת נָשִׁים בְּנֵתָה בֵּיתָה; וְאוֹלֵת בְּיָדֶיהָ תִּהְרָסְנִי"** (משלי יד, א).

לכן ספר "חכמות נשים" שהכינו הבחורים, שמיועד לחידושי תורה שכתבו נשים, הוא ריק, ואילו ספר הסיפורים שכתבה האישה לצורך חינוך הבנים מלא עד אפס מקום.⁴

ראייה זו של סיום הסיפור יכולה להתאים לדמותה של נחמה ליבוביץ, כי למרות שהפכה למודל נשי נערץ של תלמידת חכמים התנגדה לפמיניזם ואמרה: "מעולם לא חסר היה לי דבר כאישה, ולא מפריע לי לשבת אחר המחיצה בבית הכנסת... אני לא בעד ונגד משהו מפני שאני אישה, אני בעד או נגד משהו מפני שאני חושבת שזה בעד או נגד רצון הבורא".⁵

מהצד השני -

"סיום הסיפור חושף את הביקורת של המחבר המובלע כלפי יחסם המתנשא של יושבי בית המדרש אל האישה. הגברים, שלא רצו את האישה בקרבתם, זלזלו בכישוריה וביכולותיה והשחירו את פניה, יוצאים כשידם על התחונה. גיבורת הסיפור אומנם יוצאת מבית המדרש ולא שבה אליו, אך בה בעת היא נכנסת לטריטוריה גברית אחרת - הכתיבה. באמצעות כתיבתה החלוצית היא מבקשת למלא את הדפים החסרים בספר ובכך ליצור מסורת של כתיבה נשית בעלת ערך והשפעה. היא מצליחה בתוכניתה והופכת את חוכמתה לסיפורים ולספרים רבים, ובכך מפריכה את תפיסתם השוביניסטית של הגברים שלפיה חוכמתה של אישה נאה מבחוץ וריקה מבפנים. בכתיבתה היא מערערת על הסדר החברתי הגברי ויוצרת דיאלוג מחדש עם הטקסטים הישנים השייכים לקנון היהודי המסורתי, ובכך מטעינה אותם במשמעות חתרנית ורב-קולית. דפי ספרה מתמלאים עד אפס מקום, נאים מבחוץ ונאים מבפנים - מהודרים בחיצוניותם ושופעים חוכמה בתוכם.

הסיפור 'חכמת נשים', שפורסם יותר משלושים שנה לאחר פרסום הסיפור 'אגדת הסופר', מעיד על התחזקות תפיסתו הפמיניסטית של עגנון בנוגע למקומן של נשים במרקם החברתי והתרבותי. עגנון מעודד את כניסתן למרחב הכתיבה הגברי ורואה את החשיבות שבכתיבתן".⁶

גם ראייה זו של הסיום יכולה להתאים לדמותה של נחמה ליבוביץ, כי למרות ענוותנותה היא אכן שלטה בתורה שבכתב, בפרשנות ובדברי חז"ל, פרסמה גיליונות של שאלות על פרשת השבוע ואף כתבה ספרי פרשנות שזכו להצלחה רבה.

ארמזים:

בסיפור זה ישנם ארמזים רבים.

הצעה לפעילות:

בקבוצה קטנה אפשר לשחק את משחק הזיכרון.

כל תלמיד יקבל כרטיס (נספח) - מחצית מהתלמידים יקבלו כרטיס עם הארמז שבסיפור ומחציתם יקבלו כרטיס עם המקור.

יש להוציא שני תלמידים, וכאשר הם נכנסים הם מבקשים מתלמיד אחד בכל פעם לקרוא את הכתוב בכרטיס שלו ולהסביר מה שהבין ממנו.

כל אחד מהמתחרים מנסה להתאים בין שני כרטיסים ולקבל לידיו כמה שיותר זוגות.

בכל פעם שאחד מהמתחרים מקבל "זוג", המורה קורא את ההסבר מתוך הטבלה (שבנספח) ומרחיב.

4 ראובינוף, מירב: התשתית המקראית והמדרשית לסיפור חכמת נשים / עגנון, מתוך [אתר האינטרנט של בית עגנון](#).

5 חיותה דויטש, "נחמה" ידיעות אחרונות ספרי חמד, 2008, עמ' 252.

6 על פי קורן-מיימון, יאיר: דמויות נשים וייצוגן ביצירת ש"י עגנון, עלון המכללה האקדמית חמד, כרך י"ד, עמ' 7-8.

הצעות לסיום השיעור:

1. נביא את השיר "רשות" / סיון הר-שפי

רשות

סיון הר-שפי

את המלים שאמרתי היום
לא בקשתי מלפניך
וראיתי נופים לא שאולים מעמך
והאוטובוס צפונה הלך והתרחק מירושלים
ועם זאת הייתי בחצר קדשך
ונרדמתי על ספסל-הגן
וכל הדברים שאמרתי היו שמך
וכל הנופים שקראיתי - פרושו

אין צורך לנתח את השיר באופן מדוקדק, אלא לדון באופן שבו הדוברת בשיר מתבוננת בנופים (בטבע ובעולם) ברגישות, ורואה בטבע את מי שמבאר ומפרש את גדולתו של ה', בבחינת "מה רבו מעשיך". מתוך כך, ניתן לקשור את השיר לדרכה הפרשנית של נחמה ליבוביץ, שדגלה בקריאה רגישה, שבאמצעותה ניתן להבחין בדקויות של הטקסט, ומתוך כך לפרשו.

2. מה יכיל הספר שלי?

נחזור לתרגיל כתיבה שבו פתחנו את השיעור ונשווה אותו לפתרון שנותן עגנון - הכוונת האیשה להשתמש בכישרונותיה בתוך ביתה, להנחיל לבניה את סיפוריה ולחנכם.

- מה דעתכם על הפתרון של עגנון?
- לו הייתם כותבים ספר בשם "חכמת נשים", מה הוא היה מכיל?

להרחבה אפשר לצפות עם התלמידים [בסרטון על דרכה הפרשנית של נחמה ליבוביץ](#), בהפקת הספרייה הלאומית.

נספח:

משחק זיכרון עם ארמזים

הארמז בסיפור	המקור	משמעותו
אישה גדולה... הייתה בעיר.	"וַיְהִי הַיּוֹם וַיַּעֲבֹר אֱלִישָׁע אֶל-נָשִׁים, וְשֵׁם אִשָּׁה גְּדוֹלָה וַתִּחַזְקֶנּוּ, לֶאֱכֹל-לֶחֶם; וַיְהִי מִדֵּי עֶבְרֹן, יָסַר שָׁמָּה לֶאֱכֹל-לֶחֶם". (מלכים א' ד, ח)	אשה אמידה ממעמד גבוה. אישה זו חשוכת בנים הייתה, ולפיכך ייתכן שעסקה בדברים חשובים אחרים, וגדולתה קשורה למעשיה. מהפסוקים עולה שמדובר באישה פעילה ויוזמת, מציעה את האירוח, בונה עליית גג, לוחמת על השבת בנה לחיים.
אישה גדולה בת טובים הייתה בעיר.	שרה בת-טובים (שמה נהגה: "שׁוֹרָה בַּסַּ טוֹבִים"), סוף המאה ה-17 - ראשית המאה ה-18), מחברת שניים מספרי התחינות הנפוצים ביותר בקרב נשות יהדות אשכנז.	רמז מטרים לנושא שבו יעסוק עגנון בהמשך הסיפור, והוא: אפשרות כתיבה של חיבור תורני בידי נשים.

משמעותו	המקור	הארמז בסיפור
הדבר מביע את הזלזול שיש לחובשי בית המדרש באפשרותה של האישה ללמוד תורה.	1. "דתני ר' חייא אין אשה אלא ליופי, אין אשה אלא לבנים". (בבלי, כתובות נט ע"ב) 2. "שאלה אישה חכמה את רבי אליעזר: מאחר שמעשה העגל שווין מפני מה אין מיתתן שווה? אמר לה: אין חכמה לאשה אלא בפלך, וכן הוא אומר וכל אישה חכמת לב בידיה טוו". (בבלי, יומא סו ע"ב)	לא נאה תורה לנשים שאין אישה אלא לבנים ואין חכמה לאישה אלא בפלך.
כפי שאומרים המלאכים למשה במדרש: "מה לילוד אישה ביננו?", ואינם רוצים לתת לו את התורה, כך אין יושבי בית המדרש מבינים מה לאישה ביניהם, ואינם רוצים לתת לה ללמוד תורה בבית המדרש. וכפי שלבסוף המלאכים "הודו לו", כלומר השתכנעו בכך שצריך "לתת לו את התורה", כך בסיום הסיפור תמצא גם האישה פתרון מסוים ללימוד התורה שלה.	"ואמר רבי יהושע בן לוי: בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: רבנו של עולם, מה לילוד אשה ביננו? אמר להן: לקבל תורה בא... מה כתיב בה לא תרצח לא תנאף לא תגנב, קנאה יש ביניכם, יצר הרע יש ביניכם? מיד הודו לו". (בבלי, שבת פח, ע"ב)	ריננו עליה יושבי בית המדרש ואמרו: "מה לאישה בתוכנו?"
כלומר ככל שיש לו יותר ספרים חוכמתו יותר גדולה. לפיכך היא רגילה לבוא לבית המדרש ולמשמש בספרים. למשמש זהו ביטוי למשהו מוחשי, כפי שאדם ממשמש בכיסיו. והיא כביכול נוגעת בספרים, אך לא ממש לומדת מהם.	אמרה של יצחק קנפנטון: רב, רופא ומתמטיקאי, בן המאה ה-15.	אין חכמתו של אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעים.

משמעותו	המקור	הארמז בסיפור
יש כאן ביקורת חריפה של עגנון על הבחורים, שעושים עצמם לומדים בקול גדול, אבל בצורה חיצונית ולא אמיתית, רק כדי לעשות רושם על הבריות, אבל כאשר הם רואים את רצונה הכן של האישה בלימוד הם מזלזלים. והאישה, בעצם היותה בבית המדרש, "הייתה מגידה להם פשעם".	"עקיבא או' המנענע קולו בשיר השירים בבית המשתאות ועושה אותו כמין זמר אין לו חלק לעולם הבא" (תוספתא מסכת סנהדרין [צוקרמאנדל] פרק יב).	הייתה מגידה להם פשעם שעושים את התורה כמין זמר, ומראים עצמם לומדים להטעות את הבריות שיהיו סבורים שהם עוסקים בתורה.
כמו שבמשכן הכול היה מהודר כך מנסים הבחורים לשוות לספר מראה חשוב וקדוש, הם עושים אותו גדול כמו גמרא, וחוקקים עליו באותיות של זהב: "ספר חכמות נשים". מראהו המהודר של הספר בא כמובן להנגיד אותו בצורה קיצונית לתוכנו: חבילה של דפי נייר ריקים. וזאת כדי "לומר לך שכל חכמתה של אשה נאה מבחוץ וריקה מבפנים", להראות ששום ספר חשוב לא נכתב בידי אישה, ואולי יש כאן רמז לכך שעדיף לאישה להתרכז ביופייה החיצוני ולא להתעסק בתורה.	"וְזֹאת הַתְּרוּמָה אֲשֶׁר תִּקְחוּ מֵאֲתָם זָהָב וְכֶסֶף וְנַחֲשֶׁת: וְתַכֵּלְתָּ וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ וְעִיִּים: וְעֹרֹת אֵילִם מְאֻדָּמִים וְעֹרֹת תְּחָשִׁים וְעֹצֵי נְפֹתִים." (שמות כה, ג-ה)	קשור לנו ניירות אלו בעורות אילים מאדמים, בטבלאות של עץ וחוקק על הגב ספר חכמות נשים.

משמעותו	המקור	הארמז בסיפור
כאן נכנסים לתמונה בניה של האישה והיא הופכת מאישה לאם.	מיד נתגלגלו רחמיו של הקדוש ברוך הוא ואמר בשבילך רחל אני מחזיר את ישראל למקומן הדא הוא דכתיב (ירמיה לא) כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי איננו, וכתיב (שם) כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעולתך וגו' וכתיב (שם) ויש תקוה לאחריתך נאם ה' וישבו בנים לגבולם". (איכה רבה [וילנא] פתיחות)	נכנסו בניה הקטנים ומצאוה בוכה התחילו אף הם בוכים... נתגלגלו רחמיה על בניה.
האם מוכשרת מאוד ומספרת סיפורים מז'אנרים רבים.	"אמרו עליו על ר' יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא ומשנה מדרש תלמוד הלכות והגדות דקדוקי תורה דקדוקי סופרים קלין וחמורין גזרות שוות תקופות וגימטריא ממשלות כובסין ממשלות שועלין שיחת דקלים שיחת שידין שיחת מלאכי השרת כל מדות חכמים כל מדות סופרים כל דבר ודבר שבתורה שלא למדו לקיים".	ישבה וסיפרה כל מה שנתן הקב"ה בפיה: סיפורי הימים ומעשי חכמים, שמים וארץ, שמש וירח, תנין ואדם, חי וצומח, שיחות עופות ושיחות דקלים, משלי הבריות, משלות ומשלים.
הפתרון שנותן עגנון הוא הכוונת האישה להשתמש בכישרונותיה בתוך ביתה, להנחיל לבניה את סיפורה ולחנכם.	"חֲכָמוֹת נָשִׁים בְּנִתָּה בֵּיתָה; וְאַלֶּת בִּידֶיהָ תִּהְיֶה רִסְנוֹ". (משלי יד, א)	ואומר חכמת נשים בנתה ביתה...

אפשר לסכם את החלק הזה באמירה שכל אחד אוהב ללמוד באופן אחר וכל הדרכים טובות ומקובלות, ובשיעור הזה אנחנו רוצים לגלות כיצד בחרה נחמה ללמוד תנ"ך.

פעילות 1 - במליאה

היכרות עם נחמה ליבוביץ

- נכתוב על הלוח חמש עובדות על אופן הלימוד של נחמה. נבקש מהתלמידים לבחור עובדה אחת שמעניינת אותם או שהפתיעה אותם / עובדה שהם רוצים לשאול עליה שאלה או להביע התנגדות כלפיה. נעורר בכיתה דיון על כל עובדה ונחשוב מה אפשר ללמוד מנחמה.

- נחמה העדיפה לשאול את תלמידיה שאלות ולא לסכם להם את התשובות.
- נחמה למדה מכל מדרש, פרשנות, מחקר או תרגום.
- נחמה כתבה את הפסוקים בשורות קצרות.
- נחמה לימדה נשים וגברים, בישיבות ובאוניברסיטאות.
- נחמה למדה תנ"ך מכל אדם, דתי או חילוני.

פעילות 2 - בקבוצות

- נחלק את הכיתה לזוגות או לקבוצות של עד ארבעה תלמידים.
- כל קבוצה תקבל פסוק שונה מספר תהילים. הקבוצה תלמד את משמעות הפסוק (בעזרת הנספח) ואחר כך יתבקשו לקרוא אותו בקול ובהטעמה בפני כל הכיתה.
- לפני שהתלמידים עולים לקרוא את הפסוקים נגלה להם שזה שיעור שנחמה העבירה דרך הרדיו וביקשה משני קריינים לקרוא את אותו הפסוק, ולסיכום לימדה:

"בבית הספר **אנו לומדים** תורה. בבית הכנסת **אנו קוראים** בתורה.

ולגבי תהילים... **אנו אומרים** תהילים... ה'קורא' בספר קורא את דבריו של המחבר, של מישהו זולתו. ה'אני' בספר הוא האני של המחבר. לעומתו ה'אומר' תהילים, אומר דברי עצמו".

כתיבה: עדיאל שושני | מדריך ארצי, בתי הספר המשלבים

קהל היעד

תלמידי כיתות ד'-ה'

משך הזמן

שיעור אחד

מבוא

מטרת השיעור היא להעביר לתלמידים את החוויה שבלימוד תנ"ך, דווקא במקום שבו אנשים שחושבים אחרת ממני. נראה כי נחמה ידעה ללמוד מכל אדם בענווה ולהתעקש על אמונתה באומץ.

פתיחה

- נציג בפני התלמידים את המשפטים שלהלן, הנוגעים לאופן הלימוד המועדף עליהם, ונבקש את התייחסותם - עם אילו משפטים אתם מזדהים? מדוע?

- אני מעדיף ללמוד לבד.
- אני מעדיף ללמוד עם חבר.
- אני אוהב להתווכח על דברים שאני מאמין בהם.
- אני אוהב להקשיב וללמוד בשקט.
- אני אוהב לשמוע רק דברים שאני מסכים איתם.
- בלימוד אני רוצה לגלות את האמונות והדעות שלי.
- בלימוד אני רוצה להכיר עוד דעות ששונות מדעותיי.

נחמה לימדה אותנו דרכים שונות להתחבר אל הפסוקים, ועכשיו כשנקשיב לקריאת הפסוקים כל תלמיד יכתוב איזה רגש הוא הרגיש מקריאת הפסוק (אפשר להדגיש שגם אם לא מבינים את משמעות המילים עדיין אפשר להעביר רגש באופן הטעמת הפסוקים).

כִּאֵל תַּעֲרַג עַל אֶפִיקֵי מַיִם בֶּן נֶפֶשׁ תַּעֲרַג אֵלֶיךָ אֶ-לֵקִים" (תהלים מב, ב)
 "צִמְאָה נֶפֶשׁ לֵאלֹהִים לֹאֵל חַי: מִתִּי אָבוֹא וְאֶרְאֶה פָנֵי אֱלֹהִים". (תהלים מב, ג)
 "אֲמַרְהָ לֹאֵל סִלְעִי לָמָּה שָׁכַחְתִּנִּי לָמָּה קָדַר אֵלֶךְ בְּלִחְצֵי אוֹיֵב". (תהלים מב, י)
 "תְּהוֹם-אֵל-תְּהוֹם קוֹרֵא לְקוֹל צְנוּרִיה; כָּל-מְשַׁבְּרִיה וְגִלְיָה עָלֵי עֶבְרֹו" (תהלים מב, ח)

סיכום השיעור

- נבקש מהתלמידים לשתף: מה עוזר לכם ללמוד? כיצד אתם אוהבים ללמוד?
 (אפשר לעזור על ידי מתן דוגמאות: אני אוהב ללמוד לבד / עם חבר, אוהב ללמוד בשקט או לקרוא בקול, אוהב לסכם במחברת או לשנן בעל פה, אני אוהב לשאול שאלות ואז לחפש את התשובות, אוהב לקרוא... וכדו')
 נערוך על הלוח רשימה של רעיונות ללמידה ונעודד את התלמידים להכיר עוד דרכים ייחודיות ללמידה, ממש כפי שלמדנו מדרכה המיוחדת של נחמה בלימוד.

דפי עזר ללימוד פסוקי תהילים בקבוצות

1. תהילים מב, ב

"בְּאֵיל תַּעֲרֹג עַל אֲפִיקֵי מַיִם
כֵּן נַפְשִׁי תַעֲרֹג אֱלֹהִים אֱ-לֹהִים".

מלבי"ם:

כאיל האיל הוא צמא למים מצד טבעו [...]

תערג על אפיקי מים והיא צמאה למים
כן נפשי תערג אליך אלהים אל גילוי השכינה והנבואה ורוה"ק כמו בימי קדם.

שאלות על הפסוק:

- איזו תחושה גופנית מתוארת בפסוק?
- מהו המשל ומהו הנמשל?

2. תהילים מב, ג

"צִמְאָה נַפְשִׁי לֹא-לֵהִים לְאֵל חַי
מִתִּי אָבֹא וְאֶרְאָה פָּנֵי אֱלֹהִים".

ר' אברהם אבן עזרא:

צמאה - המים ירוו האדם רגע ויחיה ותשוב נפשו אליו ולא כן הלחם [...]
ובעבור כי חיי בני אדם תלויים במים, על כן לאל חי.

שאלות על הפסוק:

- איזו תחושה גופנית מתוארת בפסוק?
- מהו הדמיון בין המים לאלוקים?

3. תהילים מב, י

"אֹמְרָה לֵאל סִלְעִי לְמָה שְׁכַחְתָּנִי
לְמָה קִדַּר אֱלֹהִים בְּלִחְזִן אוֹיֵב".

שאלות על הפסוק:

- איזו צרה מתוארת בפסוק?
- מהי השאלה העולה בפסוק?

4. תהילים מב, ח

"תְּהוֹם אֶל תְּהוֹם קוֹרָא לְקוֹל צִנּוּרִי;
כָּל-מִשְׁבְּרִי וְגִלְיָה עָלֵי עֵבְרוֹ".

שאלות על הפסוק:

- איזו מצוקה מתוארת בפסוק?
- מהי הצעקה והתפילה המופנית כלפי ה'?

קישור ליחידת ההוראה המתקשבת

הערה למורים: היחידה פתוחה לכלל התלמידים. אם תרצו ליצור עותק מותאם לכיתה שלכם, נא צרו קשר בכתובת: yifatmo@education.gov.il

שיעור 1: היכרות עם מפעל הגיליונות

פרשת השבוע ואנחנו

◀ **שאלה לדין:** בשיעור זה נכיר יחד מפעל חשוב ומעניין שקשור בלימוד פרשות השבוע.

מדוע לפי דעתכם חשוב ללמוד פרשת שבוע?

◀ **שאלת סקר:** באילו הזדמנויות יוצא לך ללמוד פרשת שבוע?

- ☐ בבית הספר
- ☐ בתנועת נוער
- ☐ לבד במשך השבוע
- ☐ בשולחן השבת
- ☐ בדרשה בבית הכנסת
- ☐ עם חברים במפגש שבועי
- ☐ בקבוצת ברשת
- ☐ הלואי והייתי לומד/ת יותר

כתיבה: יפעת מור ואושרית פרידמן

קהל היעד

על-יסודי

משך הזמן המומלץ

ארבעה שיעורים

פרופ' נחמה ליבוביץ הייתה מורה פורצת דרך לתנ"ך, שניסתה לקרב את התנ"ך לעולמם של הילומדים. נחמה ראתה חשיבות גדולה באהבת התורה ולימדה ופעלה רבות כדי להנחיל אהבה זו באמצעות דרכי הוראה שהקנתה לרבים. בארבעת השיעורים המובאים ביחידת לימוד זו נעסוק בתרומתה להפצת לימוד התנ"ך באמצעות מפעל הגיליונות, וכן נלמד כיצד ניתן להשתמש בעושר הגלום במפעל חשוב זה.

- **בשיעור הראשון** נחשוף את התלמידים למפעל הגיליונות ונלמד על חשיבותו ותרומתו להנגשת התורה לכל אדם.
- **בשיעור השני** התלמידים יפגשו את אתר "גיליונות נחמה", יבצעו משימות שיטוט באתר וייחשפו דרך המשימות לגודל המפעל, חשיבותו ומשמעותו בלימוד תנ"ך. התלמידים ירכשו מיומנויות לשימוש באתר גם בהמשך.
- **השיעור השלישי והשיעור הרביעי** יוקדשו ללימוד באמצעות אתר "גיליונות נחמה". נלמד מצוות בין אדם לחברו שבהן עוסקת נחמה בגיליונות: **בשיעור השלישי** יעסקו התלמידים במתנות עניים וב**שיעור הרביעי** ילמדו על מצוות "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן".

◀ **שאלת סקר:** בלימוד עצמי של פרשת השבוע (הפסוקים עצמם), מה יכול היה לעזור לך?

- ☐ אדם זמין לשאלות
- ☐ עיון עצמאי בפסוקים
- ☐ לימוד פרשנים
- ☐ קריאה של הפסוקים בקול רם

גיליונות נחמה

שאלת סקר: האם שמעתם על מפעל הגיליונות של נחמה ליבוביץ?

◀ **משימה:** קראו את הקטע שלפניכם. הקטע לקוח מתוך האתר "גיליונות נחמה ליבוביץ".

הקטע מופיע ב**קובץ המצורף**.

◀ **חשוב:**

- מה יהיה בגיליון שמטרתו להנגיש את פרשת השבוע?
- מה הייתם כוללים בו? למה הייתם מתייחסים?

אתר "גיליונות נחמה" החל לפעול ברשת האינטרנט בשנת 2008 מתוך צורך לשמר ולהנגיש את שיטת הלימוד והעיון בתנ"ך של פרופ' נחמה ליבוביץ ע"ה. האתר מאגד בתוכו את כל הגיליונות לעיון בפרשת השבוע.

מה השאלה?

בשיעור זה ובשיעורים הבאים נכיר את דרכה המיוחדת של נחמה ליבוביץ בלימוד תורה ובהוראתה.

כדי להכיר את המאפיין הראשון שבו נעסוק, נבקש מכם להתבונן בצילומים מתוך כמה גיליונות.

המשימה מופיעה ב**קובץ המצורף**.

לפניכם פנייה של נחמה לתלמידה, מתוך מכתב שכתבה להם עם תום השנה השנייה למפעל הגיליונות.

דבריה מצוטטים ב**קובץ המצורף**.

◀ **חשוב:** איך מרגיש תלמיד ששואלים אותו על השאלות שנשאלות במהלך הלימוד?

אילו שאלות אתם הייתם רוצים שישאלו אתכם בשיעורי תנ"ך?

קראו גם את **הקטע שלפניכם** מתוך מכתב מנחמה אל הלומדים עם תום השנה השנייה של מפעל הגיליונות.

◀ **משימה:** בחרו משפט אחד שהיה משמעותי בעיניכם. צטטו אותו והסבירו מדוע בחרתם בו ומה אתם לומדים ממנו.

לסיכום, קראו את הדברים שכתבה נחמה עם תום שלושים שנה לגיליונות - תשרי תשל"ב. הדברים מצוטטים ב**קובץ המצורף**.

◀ **משימה:** כתבו כאן תחושות שעולות בכם בעקבות הדברים שכתבה נחמה, בנוגע למפעל הגיליונות ולימוד תורה בכלל.

שיעור 2: מטיילים באתר

אלו הדברים שתוכלו למצוא באתר הגיליונות:

בכל שלב בשיעור נתבונן במרכיב אחד.

שלב ב: על נחמה ליבוביץ

עיינו באתר [בעמוד שבקישור זה](#).

ציינו עובדה מעניינת שלמדתם על נחמה ליבוביץ.

שלב א: כל הגיליונות

עיינו באתר [בעמוד שבקישור זה](#).

השלימו את הטבלה:

שלב ג: על הפרשנים

עיינו באתר [בעמוד שבקישור זה](#).

השלימו את המשימות בטבלה ביחס לשישה מהפרשנים:

שניים מן הנושאים שבהם עוסקת נחמה ליבוביץ בפרשת נח	
נושא בפרשת וישלח שחוזר בשני גיליונות משנים שונות	
שניים מן הנושאים שבהם עוסקת נחמה ליבוביץ בפרשת במדבר	
אחת השאלות שמופיעות ב: דף ראשי < גיליונות > ספר במדבר < פרשת שלח > שנת תשכ"ה	
שני פרשנים שמובאים באחד הגיליונות על חומש שמות	
שני פרשנים שמובאים באחד הגיליונות על חומש דברים	

שם הפרשן	השנים שבהן חי	עובדות מרכזיות

שלב ד: קיצורים וראשי תיבות

עיינו באתר [בעמוד שבקישור זה](#).

השלימו את הטבלה מתוך רשימת הקיצורים וראשי התיבות:

הקיצורים / ראשי התיבות	הביטוי השלם	האם הכרתי את הקיצור לפני העיון באתר?
ביהמ"ק		כן/לא
ע"ג		כן/לא
ד"א		כן/לא
ת"ל		כן/לא
עכו"ם		כן/לא
זש"ה / זשה"כ		כן/לא
יו"ט		כן/לא
עיה"ק		כן/לא
שו"ע		כן/לא
כ"ש		כן/לא
סת"ם		כן/לא
רבש"ע		כן/לא

שיעור 3: לומדים בעזרת הגיליונות

מתנות עניים

שאלת סקר

בשיעור זה נעסוק במצוות **מתנות עניים**.

לפני שנתחיל בלימוד מתוך הפסוקים, חשבו על השאלה שלפניכם:

מי מרוויח יותר מנתינה לאחר - הנותן או המקבל?

☐ הנותן

☐ המקבל

☐ קשה להחליט

← **משימת עיון בפסוקים ובגיליונות - בקובץ המצורף.**

סיכום

כיום רובנו לא בעלי שדות. באילו דרכים ניתן לסייע לעניים היום?

חשבו על העקרונות שלמדתם בעקבות העיון בגיליונות בנוגע לטעם המצווה ולדרך שבה יש לקיים אותה.

שתפו את חברי הכיתה ברעיונות ובדוגמאות.

מטיילים באתר - סיכום

← **משימה** (ענן מילים): כתבו במילה עד שתי מילים תחושות שעלו לכם בעקבות השיטוט באתר.

← **דיון:** [הנחיות בקובץ המצורף](#).

שיעור 4: לומדים בעזרת הגיליונות

מפני שיבה תקום והדרת פני זקן

◀ **דיון:** בשיעור זה נעסוק במצוות **מפני שיבה תקום והדרת פני זקן**. לפני שנתחיל בלימוד מתוך הפסוקים, חשבו על השאלה שלפניכם:

- כיצד ניתן לקיים את מצוות "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן"?
- העלו רעיונות - כיצד תוכלו לקיים את המצווה כלפי מבוגר שאינכם מכירים? כיצד תוכלו לקיים את המצווה כלפי אדם מבוגר שאתם מכירים (שכן מבוגר, סבא וסבתא)?
- אחרי ששמעתם את הרעיונות שהעלו החברים בכיתה, בנוגע לדרכים לקיום מצוות "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן", ענו על שתי השאלות:

1. מה נדרש מהאדם כדי לקיים את המצווה?
2. האם יש סיבות שיגרמו לאנשים לא לקיים מצווה זו?

◀ **משימת עיון בפסוקים ובגיליונות - ויקרא יט - בקובץ המצורף.**

סיכום

כיצד תוכלו ליישם את הרעיונות שמביאה נחמה בנוגע למצוות "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" גם בדברים אחרים בחיים? שתפו את החברים בכיתה במחשבותיכם.

מפמ"ר: אילה רייכרט | מפקחת ארצית על החינוך המוזיקלי
בחמ"ד וממונה קוריקולרית ותו"ל אומניות
כתיבה: רונית יעקבי ואודיה מויאל

קהל היעד

רב גילאי

משך הזמן המומלץ

שיעור אחד

הקשר הוראה

במסגרת שיעור מוזיקה במהלך השנה

מבוא

דמותה של נחמה ליבוביץ (1905-1997) צריכה ללמד כל אחת ואחד מאיתנו מהי אהבת התורה ואהבת ההוראה.

"נחמה הייתה תלמידת חכמים גדולה בתנ"ך ומורה יוצאת דופן שייסדה גישה חדשה ללימוד המקורות היהודיים ואישה שהשפיעה על אלפי מחנכים במהלך המאה [...] הצטיינה בעצם בתחום נוסף, ביחסי אנוש" (לאה אברמוביץ מתוך הקדמת הספר סיפורי נחמה).

נחמה הייתה פרשנית, פרופסור למקרא וכלת פרס ישראל בתחום החינוך, אך עם כל זה היא לא פסקה מלהיות "בשטח"; היא לימדה אנשים ומורים רבים שיעורי תורה ובמשך 50 שנה הייתה כותבת מדי שבוע גיליון פרשת שבוע עם שאלות, שעליו היו עונים אנשים מהארץ ומהעולם - הגיליונות של נחמה. עידית איצקוביץ מספרת עליה: "היא הקדישה את כל חייה להעברת אוצרות הקודש לעם ישראל. נחמה אמרה פעם: אני חושבת שאנשים התחילו להתעייף מהטלוויזיה. הם רוצים לחזור ללימוד תורה. עוד אמרה: כל כך הרבה אנשים מגיעים

לפה (לביתה) ללמוד, אף שאינם מקבלים ציונים, תעודות או אפילו גמול השתלמות". (מתוך הספר סיפורי נחמה)

קישור לערך בוויקיפדיה העוסק בדמותה

מטרות היחידה

- ✓ התלמידים יכירו את השיר "נח" וילמדו על המאפיינים המוזיקליים שבו.
- ✓ התלמידים יתוודעו לדמותה של נחמה ליבוביץ ולפרשנות שלה על פסוק ט, פרק ו בספר בראשית:

"אֵלֶּה תּוֹלְדֹת נֹחַ נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדַרְתּוֹ אֶת הָאֱלֹהִים הַתְהַלֵּךְ נֹחַ."

מהלך היחידה

- לצד ההיכרות עם השיר המורה יספר על נחמה ליבוביץ ועל תרומתה ללימוד התורה בארץ.

היכרות עם השיר

אפיונים מוזיקליים:

- מבנה השיר: א ב
 - משפט ראשון נשאר פתוח ומסתיים על הדומיננטה, והמשפט השני נסגר בטוניקה.
 - נפתח בקפיצה של אוקטאבה, כדי להדגיש את המילים "את האלוקים" שחוזר על עצמו שלוש פעמים.
 - החלק חוזר פעמיים: בפעם הראשונה נגמר בדומיננטה, ובפעם השנייה בטוניקה.

• רקע:

רשי: בדורותיו - יש מרבתינו דורשים אותו לשבח, כל שכן שאילו היה בדור של צדיקים היה צדיק יותר.

יש שדורשים אותו לגנאי: לפי דורו היה צדיק ואילו היה בדורו של אברהם לא היה נחשב כלום.

נחמה: הקושי הוא בתוספת המילה "בדורותיו", וחשוב ללמד את תלמידינו דיוק בכל מילה. תשומת הלב **לייתור הלשון** - של מילה אחת, של שתי מילים, של פסוק שלם - הוא אחד מן הקניינים הגדולים שאנו קונים על ידי העיסוק בפרשנים קדמונים. מה רב ערכה של מילה אחת.

כדי להסביר לתלמידים כיצד יש בכוח מילה אחת לשנות את משמעות פסוקנו וכיצד יוכל להסתמך עליה גם דורש לגנאי וגם הדורש לשבח, רצוי שהמורה, בייחוד בכיתות הנמוכות, יקרא את הפסוק לתלמידיו בשתי הטעמות שונות. לפי הדורש לגנאי יש לקרוא את המילה "בדורותיו" בטון של זלזול, כאומר: מילא, מה גבורה יש בדבר להיות צדיק בדורות כאלה? ואילו לפי הדורש לשבח יש לקרוא את המילה "בדורותיו" בהרמת קול, בטון של מתן חשיבות, כאומר: ראו כוחו של אדם זה, שאפילו בדורות כאלה יכול היה לשחות נגד הזרם העכור ולעמוד בצדקתו. (מתוך לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם, ספר בראשית, נחמה ליבוביץ)

הצעות לדרכי עבודה

א. <

1. התלמידים ימנו כמה פעמים חוזרת כל אחת מהמילים: נח, צדיק, איש, תמים.
2. התלמידים יבחרו את אחת המילים שנזכרו וילוו אותה במחיאה, מילה נוספת בטפיחה, עוד מילה ברקיעה, והאחרונה באצבע צרדה.
3. התלמידים ימצאו את הצלילים המודגשים וילוו אותם בתוף או בדרבוקה.
4. הכיתה תתחלק לשתי קבוצות שילוו ויתזמרו במקביל בקולות הגוף ובכלי הקשה לפי ההצעות הקודמות.

ב. <

1. הכיתה תתחלק לשלוש קבוצות. כל קבוצה תשיר גרסה מלודית של "את האלוקים", וכולם ישירו "התהלך נח".

2. אפשר ללוות בכלים מלודיים משפט ראשון בדו, משפט שני בסי במול, משפט שלישי בלה במול ומשפט רביעי בסול.

בפעם השנייה חוזר, אבל בסיום במקום סול (הדומיננטה) יבוא דו (הטוניקה).

התלמידים ימצאו גרסת ראפ לטקסט ויוסיפו גם טקסט משל עצמם, ויבצעו את גרסת הראפ לפני השיר ואחריו.

להלן תווי השיר:

נח

בראשית ו, ט / לחן: לאה אולשר

Music score for the song "Nah" (נח) by Leah Olsher. The score is written for Voice, Soprano Recorder, Glockenspiel, S. Rec. (Soprano Recorder), and Gik. (Glockenspiel). The lyrics are in Hebrew, and the melody is in G major. The score includes a key signature of one flat (F major) and a time signature of 4/4. The lyrics are: תו-ו-ב-י-ה - ה מִיֶּסֶת דִּיק-צַ אִישׁ ח-ג מִים - ת דִּיק-צַ אִישׁ מִיֶּסֶת דִּיק-צַ אִישׁ ח-ג. The score includes a key signature of one flat (F major) and a time signature of 4/4. The lyrics are: תו-ו-ב-י-ה - ה מִיֶּסֶת דִּיק-צַ אִישׁ ח-ג מִים - ת דִּיק-צַ אִישׁ מִיֶּסֶת דִּיק-צַ אִישׁ ח-ג.

- ✓ התלמידים יכירו את **דמותה של המורה נחמה** מתוך חשיפה למסירות נפשה לתלמידה במטרה להרבות את אהבת התורה ולשקוד בה.
- ✓ התלמידים יבחנו כיצד הערכים הנלמדים מדמותה של נחמה ליבוביץ יכולים לבוא לידי ביטוי בחיי היום-יום שלהם, בבחינת "והיו עיניך רואות את מוריק" (ישעיהו ל, כ).

אביזרים נלווים

מצגת, סרטון, מחשב (בכיתות שיש בהן מחשבים)

הכנה מראש

מומלץ למורים להרחיב את הידע האישי על פרופ' נחמה ליבוביץ

הקדמה

השפה היא מרכיב חשוב ביותר בהתגבשות הזהות התרבותית הלאומית של התלמידים. זהות זאת ניזונה ממקורותיה של השפה העברית. הלשון העברית היא בעלת ערך מקודש בשל היותה לשון כתבי הקודש ולשון התפילה.

פרופ' נחמה ליבוביץ ע"ה הדגישה את מרכזיותה של השפה העברית כשפת התורה ואת חשיבות השימוש בה כשפתו של העם היהודי. הדבר בא לידי ביטוי בתולדות חייה ובהוראת התורה לתלמידה הרבים. על כך כתבה בספרה "ללמוד וללמד": "יש רצינות רבה שבה יש להתייחס לכל מילה כתובה, לכל מילה, לא רק למילה גבוהה הרוויה במשמעות עמוקה וטעונה, כמו חסד, צדקה ועוד. אלא גם למילה הקטנה החיוורת - מילת יחס, מילת קישור, וו החיבור, אותו יחס של רצינות, אותו קשב מתוח, לא רק למילים, גם לסדר המילים, למבנה המשפט, לחזרה על מילים, לכפל במילים, לכל הנאמר ולכל הבלתי נאמר [...] כך שיהיו דברי התורה יקרים וחביבים על לב הלומד. שיראה את האור הגדול היוצא מפרשניו שיחם לב תלמידו לאורם".

שם המוביל: יעל נדלר | מפקחת על החינוך הלשוני בחמ"ד כתיבה: זהבה פלד | רכזת תכנית "עופרים"

"החֲשֵׁבָה שֶׁל כָּל מַלְאָךְ, כָּל צִרּוּף מַלְאָךְ, כָּל הוֹסֵפָה וְכָל חֶסֶד [...] יֵשׁ בָּהֶם כְּדֵי לְמַדְנֵנוּ גוּפֵי תוֹרָה. אַחֲרֵי תַפְעָלוֹת נְמֻשָּׁיִם הִלְבָּבוֹת".

(נחמה ליבוביץ, מתוך: **דמות המורה בכתיבה של נחמה ליבוביץ** מאת מרלה פרנקל)

קהל היעד

כיתות ב'-ו'

יחידת הזמן המומלצת

2-3 שיעורים לשיקול דעת המורה עפ"י שכבת הגיל ורמת התלמידים

קהילת זהות נבחרת

מורי העברית בכיתות ב'-ו'

מטרות היחידה בתחום התוכן

מטרות היחידה נגזרות מתוך ההישגים הנדרשים בחינוך הלשוני:

- ✓ הישג 2 - כתיבת סיפור ובו השתלשלות אירועים ומספר דמויות.
- ✓ הישג 3 - הפקת טקסטים כתובים, תקנים מבחינה לשונית והולמים מבחינה תקשורתית - בהתאמה לגיל התלמידים.

מטרות היחידה בטיפול זהות

- ✓ התלמידים יכירו את **תולדות חייה** של פרופ' נחמה ליבוביץ, בדגש על דבקתה בשפה העברית כחלק בלתי נפרד מאהבת התורה והחיים בארץ ישראל.

דרכי למידה

במסגרת שיעורי העברית מומלץ לעסוק בדמותה של נחמה ליבוביץ ע"ה על פי עקרונות תוכנית "עופרים" בהתייחסות ללמידה רגשית, חברתית ואמונית. התוכנית מציעה מודל הוראה חווייתי, ערכי ודידקטי לקידום מטרות תוכנית הלימודים בחינוך הלשוני, בדגש על העשרת השפה וההבעה בכתב ובעל פה.

למידה בדרך עופרים

פרופ' נחמה ליבוביץ מצטטת בהזדמנויות שונות את דברי ספר החינוך: "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות". משפט זה אוצר בתוכו משמעות חינוכית הלכה למעשה, על כך היא כותבת בספרה עיונים בספר שמות (עמ' 136): "החינוך צריך ללכת מתוך המעשה והדמיון שאנחנו עושים קבע".

בתוכנית "עופרים" אנו מרבים בפעילויות המקנות את מיומנויות השפה ומעשירות אותה. התלמיד פעיל - מנהל שיח עם המורה והחברים, ממחזז, משחק, כותב, לומד מתוך סקרנות ועניין ומתוך חדווה ויצירה.

סביבה לימודית

חשוב לשתף את התלמידים בהכנה ובבנייה של הסביבה הלימודית בכיתה. בסביבה הלימודית, המהווה חלק בלתי נפרד מתהליך הלמידה, יוצגו מקורות כתובים ומקוונים. התלמידים יתנסו בחיפוש מידע במקורות האלה ויפיקו מהם מידע על פרופ' נחמה ליבוביץ ע"ה.

השתתפות בתחרות "מרוץ הצבי"

כמדי שנה, מומלץ להשתתף בתחרות כתיבת הסיפורים של ילדי החמ"ד "מרוץ הצבי", ע"ש צבי כורץ ז"ל. את הסיפורים שילדים כתבו ניתן לפרסם דרך רכזת שפה באתר "הסופרים הצעירים".

המורה נחמה - על פי עקרונות תוכנית "עופרים"

חלק א

פתיחה: שיחת חימום - "חיים שתהא בנו אהבת התורה"

חלק ב

ארבע יחידות לימוד. ניתן ללמד כל יחידה באופן עצמאי או לחלק את הכיתה לקבוצות כשכל קבוצה לומדת טקסט אחר ולסיכום כל קבוצה מציגה במליאה את מה שלמדה.

כל יחידת לימוד כוללת:

- **שיחת חימום** - מטרת שיחת החימום היא ליצור בקרב התלמידים סקרנות ועניין לקראת הנושא הנלמד ולעורר בהם ידע קודם.
- **קטע קריאה** - הקטע מזמן תהליכי הוראה מפורשת לקידום מיומנויות הבנת הנקרא בהתאם לגיל התלמידים.
- **שיחה ודיון** - על פי בחירת המורה, בהתאם למיומנויות שנבחרו להוראה. ביחידות יש הצעות לשאלות בהקשר של התוכן.
- **העשרת אוצר מילים** - בכל יחידה יש דוגמאות למילים להוראה מפורשת. מומלץ להכין פעילויות ומשחקים עם המילים הנלמדות: משחקים דיגיטליים, תפזורות, תשבציים, משפטי השלמה, משחקי זיכרון, בינגו, משחקי מסלול ועוד (מתוך: קול קורא - פרקטיקת אוצר מילים).
- **משחק תפקידים** - מטרת משחקי התפקידים היא ליצור הזדהות עם הדמויות ולהרחיב את משמעות הטקסט תוך שימוש באוצר המילים שעלה בדיון ונכתב על הלוח.
- התלמידים יכולים להרחיב את המתואר בסיפור עצמו ו"למלא פערים". מומלץ להזמין את התלמידים להציע רעיונות למשחק תפקידים.
- **כתיבת סיפור** - פעילות הכתיבה מאפשרת לתלמידים להביע את הידע ואת הערכים שהפנימו ולעשות שימוש פעיל באוצר המילים שרכשו. יש לקיים תהליכי הוראה מפורשת בנושא כתיבת הסיפור בזיקה להישגים הנדרשים בהישג 3 ובהתאם לתוכנית ההוראה של המורה והידע הקודם של התלמידים. חשוב לתת לתלמידים לבחור את נושא הסיפור שלהם. ניתן לבחור מהנושאים שעלו במשחק התפקידים או להעלות רעיונות נוספים.
- **הערכת הכתיבה** - תהליך הערכת הכתיבה יעשה ברוח המבדקים להערכת הכתיבה של כיתות ב' ושל כיתות ג'-ד', הכוללים משוב ועקרונות לשיח דיאלוגי עם התלמידים. הכלים מפורסמים [באתר ראמ"ה](#).

פירוט יחידות הלימוד

1. "כל המלמד את בן חברו תורה כאילו ילדו" (סנהדרין יט, ב)
המורה נחמה כאם לתלמידיה המטמיעה בהם את אהבת התורה כאוצר יקר
2. "הלומד תורה על מנת ללמד מספיקין בידו ללמוד וללמד" (אבות ד, ה)
שקידה ללמוד תורה על מנת ללמד - הדרך להצלחה בהגשמת המטרות
3. "תורת חיים"
הפצת לימוד התורה לכל שכבות העם כתורת חיים וכדרך חיים
4. לומדים לפי שיטת נחמה ומגלים את סוד הצלחתה
בהלימה לתוכנית "דור לדור יביע אומר": "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" (ויקרא יט, לב)
 - היחידות ברמות קושי שונות כך שניתן לבחור מה מתאים לכל כיתה.

שיחת חימום - חיים שתהא בנו "אהבת תורה"

הצעה לשיחת חימום המבוססת על הסיפור "מצאתי אוצר" (החלק השני של הסיפור) מתוך הספר "מורה בחסד" מאת נעם ושירה ונגרובר, עמוד 40. הסיפור עוסק בהצלחתה של המורה נחמה להטמיע את אהבת לימוד התורה בתלמידיה.

שיח טרום קריאה

- מה רומז שם הסיפור על עלילת הסיפור?
- מהו אוצר? (חפץ יקר ערך)
- אילו אוצרות הייתם רוצים למצוא?
- האם יש אוצר שאינו חפץ? (משהו שמאוד אוהבים ומשתוקקים אליו, לדוגמה: אימא קוראת לתינוק שלה: אוצר קטן)

מצאתי אוצר

היה זה אחד מימי החורף. רותי הצטננה וחשה ברע. היא שכבה במיטה ובקושי יצאה מן החדר למשך כמה ימים. ביום שלישי בערב התפללה אמה של רותי לראותה בסלון. רותי רכסה את המעיל והתכוונה לצאת מן הבית.

"הכל בסדר, רותי?"

"אימא, עליי להזדרז. אינני רוצה לאחר לשיעור של נחמה!"

"את באמת יוצאת מהבית במזג אוויר שכזה? עוד לא החלמת ממחלתך, עליך להתחזק! אנא הישארי בבית".

"אימא" שאלה רותי, "אם היו אומרים לך שמחוץ לבית, במרחק כמה דקות של הליכה, נמצא אוצר, והייתי מבקשת לצאת לחפש אותו, האם היית דורשת שאישאר בבית?"

"ודאי שהייתי מרשה לך לצאת..."

"ובכן, אני מרגישה שהשיעור של נחמה הוא כמו אוצר, והוא יקר לי מאוד, בבקשה, הרשי לי ללכת!"

השקעתה של נחמה בשיעורים הייתה ניכרת לכול. תלמידיה ותלמידותיה הרבים נהנו מן הלימוד וסירבו בכל תוקף להחמיץ שיעור.

שיח בעקבות הקריאה

- כיצד באה לידי ביטוי אהבת התורה של רותי, תלמידתה של המורה נחמה?
- מדוע התפללה אימא של רותי על התנהגותה של בתה?
- כיצד מצליחה רותי לשכנע את אימה להרשות לה לצאת למרות מחלתה?
- מדוע נקרא הסיפור "מצאתי אוצר"?

דוגמה להעשרת אוצר מילים: אוצר

המילה	אוצר
מקור המילה	"יִפְתַּח ה' לִּי אֶת אוֹצְרוֹ הַטּוֹב אֶת הַשְּׁמַיִם לְתֵת מָטָר אֲרֻצָּה בְּעֵתוֹ וּלְבָרֵךְ אֶת כָּל מַעֲשֵׂה יָדָיו". (דברים כח, יב)
פירוש המילה	חפץ יקר ערך
משמעויות / פירושים נוספים למילה	מטמון
שורש המילה	א-צ-ר
מילים מאותה משפחה	אוצר - אדם השומר חפצים
שיבוץ המילה במשפט	שיעורי התורה של המורה נחמה היו בעיני רותי אוצר יקר ערך.
מילים נרדפות / בעלות משמעות דומה	מטמון
מילים מנוגדות	-
צירופי מילים, מטבעות לשון, ביטויים עם המילה	אוצר מילים, אוצר טבע, אוצר בלום, משרד האוצר

יחידת לימוד 1: "כל המלמד את בן חברו תורה כאילו ילדו" (סנהדרין יט, ב)

כיצד הייתה המורה נחמה כאם לתלמידיה והטמיעה בהם את אהבת התורה כאוצר יקר?

הצעה ללמידה במליאה

על אישיותה המיוחדת של נחמה נקרא קטע מתוך ההקדמה לספר "מורה בחסד", מאת נעם ושיירה ונגרובר.

מורה בחסד

נחמה גדלה בבית הוריה על ברכי מסורת ישראל, אהבת ציון ולשון הקודש. כשבגרה והתחתנה מיהרה לממש את חלומה ועלתה לארץ ישראל. אף שהייתה בקיאה בשפות רבות, קנאית הייתה ללשון העברית.

בארץ התמסרה נחמה להוראת התנ"ך. נחמה התנגדה להרצאות יבשות ודגלה בלימוד חי ומעמיק שמעורר את התלמידים לחשיבה. היא הייתה שולחת גיליונות עם

שאלות ללימוד לאלפי תלמידים ברחבי הארץ, ולכל אחד הייתה עונה באופן אישי. בכך הנחילה את אהבת התורה לציבור הרחב.

גם הרצאותיה היו לשם דבר. היא צברה פרסים רבים, אך אמרה: "אינני רוצה שיקראו לי באף תואר מלבד 'המורה'". רק הוראת התורה והנחלת אהבתה לתלמידיה היו חשובים בעיניה. תלמידיה מספרים שנחמה לא רק למדה ולימדה, אלא הפגינה כלפי תלמידיה הקרובים יחס חם ואוהב. היא הייתה מתעניינת בחייהם של תלמידיה ודואגת להם כמעט כמו אימא.

שיחה ודין

- כיצד באים לידי ביטוי אהבת התורה, אהבת הארץ והשפה העברית בחייה של נחמה?
- אילו תכונות היו למורה נחמה? הוכיחו מהכתוב.
- מדוע מאמר חז"ל "כל המלמד את בן חברו תורה כאילו ילדו" מתאים למורה נחמה?
- האם הייתם רוצים להיות מתלמידיה של המורה נחמה? נמקו את תשובתכם.

העשרת אוצר מילים

תוך כדי שיחה נדגיש מילים מתוך הסיפור בהקשר להליכותיה ופעולותיה כמורה ונסכם בטבלה.

המילה / הביטוי	המשמעות	שיבוץ המילה במשפט	שילוב משפט בהקשר לסיפור
לממש	להוציא לפועל		המורה נחמה מיהרה לממש את חלומה ולעלות לא"י.
לדגול	להאמין		המורה נחמה דגלה בלימוד תורה חי ומעמיק.
להנחיל	להעביר / להוריש ערכים		המורה נחמה הנחילה את אהבת התורה לציבור הרחב.
להפגין	להביע בגלוי		המורה נחמה הפגינה יחס חם לכל תלמיד.
היו לשם דבר	היו מפורסמים וידועים		שיעוריה נודעו ברבים והפכו לשם דבר .

משחק תפקידים

מומלץ להזמין את התלמידים להציע רעיונות למשחק תפקידים, לדוגמה:

- נימוקי השופטים למתן פרס חינוך למורה נחמה
- נחמה משוחחת עם תלמידה כשיחת אם ובת
- הגעתי בזמן לשיעור של נחמה למרות העיכובים בדרך

פעילות כתיבה

חשוב לתת לתלמידים לבחור את נושא הסיפור שלהם. ניתן לבחור מהנושאים שעלו במשחק התפקידים או להעלות רעיונות נוספים.

יחידת לימוד 2: הלומד תורה על מנת ללמד מספיק בידו ללמד וללמד (אבות ד, ה)

כיצד השקעתה הרבה של המורה נחמה ב"ללמוד וללמד" הפכה את לימוד התורה לאוצר יקר ערך?

קטע מתוך הסיפור:

ללמוד וללמד

בשעת ערב התקשר הרב אורי, ראש כולל מר"ץ, אל נחמה. כולל מר"ץ הוקם כדי להכשיר מורים שילמדו תורה בכל מוסדות החינוך בארץ. את התלמידים בכולל לימדו רבנים גדולים וגם מורה אחת ויחידה - נחמה.

"ערב טוב נחמה! מה שלומך?"

"מצין, תודה, הרב אורי. במה אוכל לעזור?" שאלה נחמה, מוכנה לסייע ככל הנדרש, כרגיל.

"אחד הרבנים הודיע לי שלא יוכל להגיע ללמד מחר בבוקר, האם תוכלי להחליפו?"

"מתי השיעור?"

"בשעה שמונה בבוקר."

"אם כך אני מתנצלת, לא אספיק להתכונן לשיעור ולכן לא אוכל לעזור הפעם."

"נחמה", הצטדק הרב אורי, "את הרי מכירה את החומר היטב, לימדת אותו עשרות פעמים, אם לא יותר!"

"הרב אורי, אינני מלמדת שום שיעור בלי להתכונן כראוי, גם אם אני מכירה את החומר בעל פה".

הרב אורי אומנם התאכזב, אך העריך מאוד את הכבוד הגדול ואת הרצינות שרחשה נחמה ללימוד התורה.

נקודות לשיחה

- מהו כולל מר"ץ ומה חשיבותו להפצת לימוד התורה?
- האם תשובתה של נחמה לראש הכולל אכזבה אותו?
- כיצד באה לידי ביטוי השקעתה של נחמה בהוראת התורה?
- אילו תכונות של המורה נחמה משתקפות בסיפור זה?

העשרת השפה

תוך כדי שיחה נדיגש מילים מתוך הסיפור בהקשר להליכותיה ופעולותיה של המורה נחמה ונסכם בטבלה.

המילה / הביטוי	המשמעות	שיבוץ המילה במשפט	שילוב משפט בהקשר לסיפור
לסייע	לעזור, לתמוך		המורה נחמה הייתה נכונה לסייע לכל דורש.
להצטדק	להסביר את הטעות		דוד הצטדק בפני המורה על התנהגותו.
להכשיר	ללמד, לאמן, להכין		סבא הכשיר אותי לקרוא בתורה.
להעריך	להכיר בהישגים ובתכונות		ראש הכולל רחש הערכה רבה למורה נחמה על חריצותה.
רחשי לב	רגשות, תחושות, הרהורים		הבעתי את רחשי ליבי בפני חברי הטוב.

יחידת לימוד 3: "תורת חיים"

שיחת חימום - "מצאתי אוצר"

"הייתה אישה בארץ ישראל, בעיר הקודש ירושלים, ונחמה שמיה, אישה תמה וישרה. והייתה נחמה כל חייה הופכת ומהפכת בכתבי הקודש [...] והיא חדרה לראשיהם של אנשים ונשים בכל מקום"

(פרופ' שאול ליברמן)

ניפגש עם דמותה של פרופ' נחמה ליבוביץ, אישה שחידשה חידוש גדול בדרך לימוד התורה. מטרתה של המורה נחמה הייתה להפיץ את לימוד התורה לכל שכבות העם כתורת חיים.

- המורה יקרא בקול את תולדות חייה של נחמה ליבוביץ וינחה את הלומדים לשים לב איזה ערך מלווה את נחמה בכל שנותיה.

תולדות חייה של פרופ' נחמה ליבוביץ

ילדותה של נחמה

נחמה ליבוביץ נולדה בלטביה ב-ג' באלול התרס"ה (לפני כ-115 שנים) למשפחה ציונית ודתית.

היא התחילה ללמוד תנ"ך ועברית עוד לפני תחילת לימודיה בבית הספר!

כשהייתה בת 14 עברה נחמה עם משפחתה לגור בברלין, ושם סיימה את לימודי התיכון.

המורה נחמה בברלין

כשהייתה בת 20 התחילה ללמד בבית ספר יסודי. היא לימדה בשפה העברית בדרך חווייתית.

לתלמידים שלה הייתה נחמה קונה משחק של האלפבית כדי שישתעשעו בו וילמדו דרכו את השפה העברית בעצמם.

כשהייתה בת 25, תוך כדי לימודי הוראה, קיבלה נחמה תואר דוקטור מאוניברסיטת מרבורג על עבודה שכתבה בחקר תרגום המקרא לידיש.

משחק תפקידים

מטרת משחקי התפקידים היא ליצור הזדהות עם הדמויות ולהרחיב את משמעות הטקסט תוך שימוש באוצר המילים שעלה בדיון ונכתב על הלוח.

המשתתפים יכולים להרחיב את המתואר בסיפור עצמו ו"למלא פערים". הצעות למשחקי תפקידים:

- ראש הכולל מגלה שאחד המורים לא הגיע לישיבה
- לקראת שיעור חונכות מכינים פעילות לחניכים
- מה קרה למדריך בקייטנה שלא התכונן לפעולה עם הילדים

פעילות כתיבה

חשוב לתת לתלמידים לבחור את נושא הסיפור שלהם. ניתן לבחור מהנושאים שעלו במשחק התפקידים או להעלות רעיונות נוספים.

המורה נחמה בארץ ישראל

היא נישאה לר' ליפמן (ידידיה) ליבוביץ, ויחד הם עלו לארץ ישראל.

מיד כשהגיעה לארץ התמסרה נחמה להוראה והתחילה ללמד בסמינר המזרחי למורות בירושלים.

כשהייתה בת 33 התחילה ללמד גם מבוגרים בקורסי השתלמות של מדריכי תנועות נוער, של מדריכי עליית הנוער ושל מורים, ואחר כך גם בקיבוצים ובקרבת הציבור הכללי.

במפגשיה עם המבוגרים באה נחמה לכלל מסקנה שגם המבוגרים צריכים הכוונה וליווי בלימוד שלהם. היא קבעה לה למטרה לסייע ככל יכולתה לכל מי שחשקה נפשו להעמיק וללמוד את פרשת השבוע ביסודיות.

המורה נחמה מפיצה את לימוד תורה

כשהייתה בת 37, בשנת תש"ב, פרסמה נחמה את הגיליון הראשון של מפעל חייה, "הגיליונות של נחמה". הגיליונות הם דפים שמוצגות בהם שאלות על פרשת השבוע ועל דברי הפרשנים. הם הופצו למאות אלפי לומדים במהלך 30 שנה. הלומדים היו שולחים לנחמה את תשובותיהם, והיא הייתה מחזירה לכל לומד מכתב אישי ובו הערותיה.

המורה

נחמה ליבוביץ נפטרה בירושלים ביום ה' בניסן תשנ"ז 12.4.97.

לפי בקשתה לא נחקקו על המצבה שלה תארים ותיאורים זולת המילה - "מורה".

- כדי לדעת האם נחמה השיגה את מטרותיה בהפצת התורה לכל חלקי העם, נקרא קטע ממכתב שכתבה נחמה.

"תחילה היו הלומדים חברים ותיקים - קרובים שנרחקו - מאלה שעוד נשתייר בפיהם טעמו הטוב של לימוד פרשת השבוע עם רש"י ואף עם אור החיים מימי ילדותם ורצו להזכיר לעצמם נשכחות.

אחר כך פנו גם מבני הדור החדש, מאלה שלא למדו בבית ספר תורה עם רש"י ואין צריך לומר שמימיהם לא נגה עליהם אורו הגדול של הרמב"ן - והיה להם הדבר להווייה.

ונתוספו אנשים מבני כל השכבות והמקצועות. והנה אחד תל-אביבי הכותב דברים של טעם במשך שנה ויותר, ולשאלה הסקרנית של עורכת הגיליונות למקצועו עונה הוא בפשטות: מנקה רחובות עירוני.

והנה הבחורה הכותבת בהבנה ובשגיאות כתיב ושואלת בעקשנות כל דבר הקשה לה ואינה מדלגת על שום פרשה והיא מלצרית בבית קפה.

והנה הרופא מהולנד והוא בקיא גדול בענייני דקדוק ומסורת ומקשה על פרשניו מטעמי המקרא. והנה מנהלת הפנקסים של בית ספר גדול והיא חניכת בית הספר בארץ ותשובותיה מפליאות בנימוקן הבהיר ובעומק תפישתה.

והנה המורה-המנהל של ביה"ס בשדה יעקב, הלומד ומלמד על פי הגיליונות 13 שנה.

והעובדת הסוציאלית מגרמניה, בעלת ההשכלה הכללית הגבוהה,

והנה הפיזיקאי באוניברסיטה המתווכח ומתפלפל בחריפות והוא חניך ישיבה בארצות הברית.

ועקרות הבית אשר אחרי יום של עבודה מטרידה במטבח ועמידה בתור בשוק ובחנות מקדישות שעה שעתיים לעיון מעמיק וכתובת תשובות,

וזוגות צעירים בפרדס חנה ופתח-תקוה, בחיפה ובכפר-סבא, המזמינים שכנים ללימוד משותף בחורף בליל שבת ובקיץ בשבת אחרי הצהרים.

וחוגים גדולים של שלושים עד ארבעים איש מבני המשמרת הצעירה של הפועל המזרחי בערים ובמושבות הגדולות המחלקים את הגיליונות בין כל המשתתפים, שואלים ועונים מתוך פלפול חברים.

ובשנות מלחמת העולם חדר הלימוד גם אל הצבא, והיתה פלוגה במשמרת החוף בארצנו אשר למדה בשבתות ושלחה תשובות ושאלות 'בשם הפלוגה'. וחדר הלימוד אל 'הבריגדה' ונתקבלו מכתבים נוגעים עד הלב ממדבר לוב מאחד נהג המחזיק בתוך אוטו המשא שלו חומש מקראות גדולות בצדו של התיק הקטן והמשניות בכרך אחד."

לימוד תורה כדרך חיים

סוגי התלמידים של נחמה	מאפייני הלימוד	ביטוי / מילה להעשרת השפה	משמעות הביטוי	שיבוץ במשפט
חברים ותיקים - קרובים שנותרו	רצו להזכיר לעצמם נשכחות	להזכיר נשכחות		
בני הדור החדש	למדו על רש"י ולא מפרשים אחרים			
מנקה רחובות עירוני	כותב דברים של טעם במשך שנה ויותר	דברים של טעם		
מלצרית בבית קפה	כותבת בהבנה ובשגיאות כתיב ושואלת בעקשנות	שואלת בעקשנות		
רופא מהולנד בקיא גדול בענייני דקדוק ומסורת	מקשה על פרשנינו מטעמי המקרא			
מנהלת פנקסים של בית ספר	תשובותיה מפליאות בנימוקן הבהיר ובעומק תפישתה	נימוק בהיר		
מורה-מנהל של בית ספר	לומד ומלמד לפי הגליונות	גליונות		
עובדת סוציאלית מגרמניה	בעלת השכלה כללית גבוהה			
פיזיקאי באוניברסיטה	מתווכח ומתפלפל בחריפות	מתפלפל בחריפות		
עקרות בית	אחרי עבודה במטבח וקניות בשוק מקדישות זמן ללמוד תורה			
זוגות צעירים	מזמינים שכנים ללימוד משותף			
המשמרת הצעירה של הפועל המזרחי	מחלקים את הגליונות ולומדים ביחד			
פלוגה במשמרת החוף	למדה בשבתות ושלחה תשובות ושאלות 'בשם הפלוגה'	פלוגה		
נהג משאית	מחזיק בתוך המשאית שלו חומש מקראות גדולות			

נחמה השיגה את מטרותיה: היא סייעה למאות אנשים שחשקה נפשם בתורה לעצור לרגע את סדר היום ולזכות להעמיק בפרשת השבוע בעמל אישי ובהכוונה.

משחק תפקידים

תלמידים יבחרו דמות אחת מתלמידיה של נחמה ויציגו אותה.

לדוגמה:

- עקרת בית - ממהרת לסיים את עבודות הבית, מסבירה לילדיה את הסיבה: להספיק ללמוד מתוך גיליונות נחמה.

פעילות כתיבה

הצעה: בחרו דמות אחת מתוך תלמידיה של נחמה וספרו עליה (סיפור דמיוני, בגוף ראשון או בגוף שלישי).

בכתיבה רצוי להתייחס ל: רקע לסיפור, מי הדמות, מעשיה, שאיפותיה בכלל ורצונה ללמוד תורה.

בכתיבה שלבו מילים וביטויים שנלמדו בשיעור.

יחידת לימוד 4: "והדרת פני זקן" - "דור לדור יביע אומר"

נחמה הצליחה לעורר את חשק הלימוד בקרב אנשים שונים ורבים כל כך. מהי דרך הלימוד שלה אשר משכה רבים כל כך ללימוד התורה?

כדי להבין זאת, נבחר נושא ונלמד לפי שיטת הלימוד של נחמה.

"מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" (ויקרא יט, לב)

היחס לזקנים ולזקנה ע"פ התורה במסגרת התוכנית: **"דור לדור יביע אומר"** (השיעור מבוסס על "גיליונות נחמה" **תשי"ז ותשי"ז** ועל **העיבוד של ד"ר מרלה**

פרנקל לגיליונות אלה).

מעובד לביה"ס היסודי בדרך "עופרים"

שיחת חימום

- נצייר שמש אסוציאציות על הלוח עם המילה **"זקן"**. התלמידים יאמרו מהו זקן בעיניהם.
- נערוך שיחה בקבוצות קטנות או בזוגות: חשבו על דמות של זקן/ה הקרוב/ה לליבכם: סבא או סבתא, או מבוגר אחר שהוא משמעותי בעולמכם.

- ספרו לחבריכם:

- מדוע איש/ה זה יקר/ה לליבכם?
- מה המיוחד בו או בה?
- כיצד הגיל משפיע על יחסי הקרבה ביניכם?
- מה הייתם רוצים לאחל לו / לה?

דין ושיח במליאה

- נסביר את הפסוק "מפני שיבה תקום, והדרת פני זקן; ויראת מאלהיך, אני ה'".
- נביא בפני התלמידים את המקור הזה:

חז"ל (ספרא פ' וקידושין לב עמוד ב):

שאלה

תנו רבנן: "לפני שיבה תקום" - יכול אפילו זקן אשמאי (בור ועם הארץ, חוטא)?

תשובה

- 1 - רבי יוסי הגלילי אומר: אין זקן אלא מי שקנה חכמה שנאמר (משלי ח, כב) "ה' קנני ראשית דרכו"...
- 2 - איסי בן יהודה אומר: "מפני שיבה תקום" - אפילו כל שיבה במשמע (כל זקן, לא רק חכם).

המורה נחמה מלמדת אותנו לחשוב / ללמוד בעצמנו ושואלת:

- מהו הנושא העומד במרכז הדיון שמנהלים החכמים?
- כמה דעות מובאות במדרש?
- איזו דעה הכי מחמירה? הסבירו.
- מה דעתכם?

סיכום

הנושא העומד במוקד הדיון הוא: מיהו "זקן" שיש לכבדו? האם יש לכבד כל קשיש? או שמא יש לכבד רק את המבוגרים שהם חכמים ממש? ואולי מדובר באנשים שאינם זקנים אלא אנשים מוכשרים או משכילים?

הדעה המחמירה ביותר היא של איסי בן יהודה, המבין את הציווי כדרישה לכבד כל אדם זקן, בין שהוא חכם ובין שאינו חכם.

מה קשה לרש"י?

(ד"ה מפני שיבה תקום)

- **הקושי** - "יכול זקן אשמאי? (חוטא, עבריין, עושה רע) תלמוד לומר זקן - אין זקן אלא שקנה חכמה". עם מי מהחכמים במדרש מסכים רש"י?

סיכום

רש"י מסכים עם רבי יוסי הגלילי.

קיום מצוות "והדרת פני זקן"

בחלק זה נחמה מבקשת להבין את הציווי "... ויראת מאלוהיך".

למעשה אין עונש למי שאיננו מקיים את המצווה. מה יניע את האדם לקיים מצווה זאת?

מסביר רש"י: **"והדרת פני זקן"**: איזהו **הידור**? לא ישב במקומו, לא יסתור את דבריו. יכול יעצום עיניו... שלא ראהו? (יעשה כאילו אינו רואה אותו)

לכך נאמר: "ויראת מאלוקיך", שהרי דבר זה מסור ללבו של עושהו [...]

וכל דבר המסור ללב - נאמר בו "ויראת מא-לוהיך".

מסביר הרב נפתלי הרץ ויזל:

"אדם המכבד ומהדר את החכמים רק לעיני אנשים אחרים אך **בלבו יבז להם** או יתרחק מחברתם, כדי שלא יצטרך לכבדם, עליו נאמר 'ויראת מאלוקיך' ה' בוחן לבבות ויכול להענישך".

שאלותיה של נחמה:

- ממה חושש רש"י?
- כיצד מבין רש"י את חתימת הפסוק, "ויראת מא-לוהיך"?
- מה משותף לדברי רש"י ולדברי הרב ויזל?
- במה שונה הבנתו של הרב ויזל את הביטוי "ויראת מא-לוהיך" מהבנתו של רש"י?

סיכום

- רש"י

יראה - מצפון, רגש מוסרי המניע את האדם לעשייה ראויה. היראה מפני ה' מדרבנת את האדם למלא את חובתו על הצד הטוב ביותר.

- הרב ויזל

יראה - פחד מהעונש של השופט העליון.

"והדרת פני זקן"

כיצד לדעת רש"י עלינו להדר אדם זקן?

איזהו **הידור**?

לא ישב במקומו - לשמור לו כיסא (בבית המדרש, בבית התפילה או בביתו בכלל).

לא יסתור את דבריו - לא לטעון את ההפך ממנו בפומבי, ברבים.

העשרת השפה

מתוך שפת המפרשים:

המילה	משמעות המילה	ביטוי / צירוף עם המילה	משמעות הצירוף	שיבוץ שבמשפט
הידור	מתן כבוד, קישוט	הידור מצווה		
לסתור	להוכיח את ההיפך	סתירת דברים		
יראה	פחד	יראת כבוד		

מדרך הלימוד של נחמה הבנו את משמעות המצווה:

- כיצד יש לכבד את המבוגרים?
- כיצד אנחנו מקיימים את המצווה? כיצד אנו נוהגים לכבד את סבא וסבתא?

משחק תפקידים

רעיונות לדוגמה:

- מפגש עם סבא וסבתא אחרי הבידוד בקורונה
- הזמנת שכן מבוגר להדלקת נרות חנוכה

פעילות כתיבה

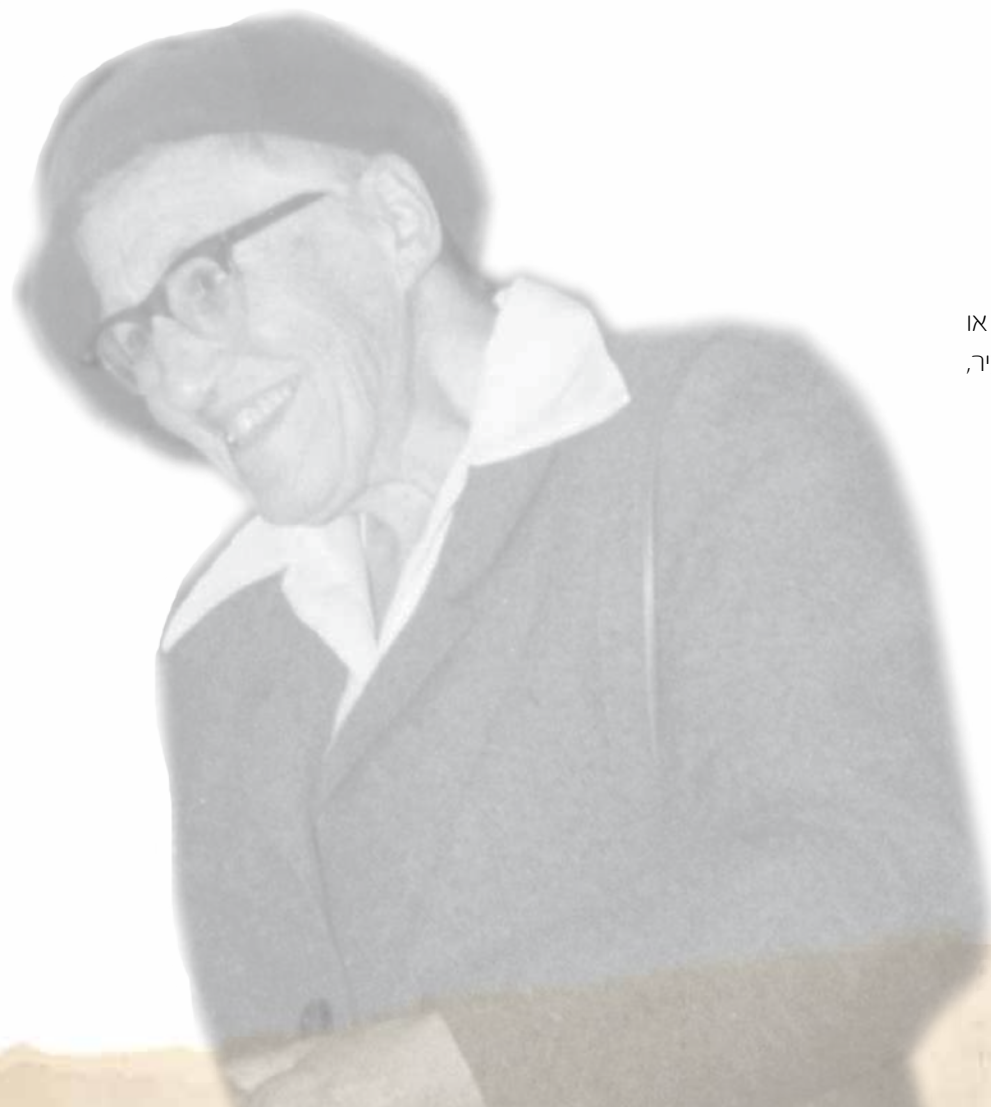
נושאים לדוגמה:

- דודי המבוגר בא להתארח בביתנו
- שימחתי את סבא וסבתא

סיכום

התורה לא מבקשת שנקום מפני המבוגרים כי יש לרחם עליהם, מפני שקשה להם.

כוונת התורה היא הפוכה - עלינו לכבד את הזקן כי הוא העליון. אין זה משנה אם חלש הוא או אם עדיין כוחו במתניו - עלינו להכיר במעלתו ובערכו, כי לאותו זקן יש דבר שאין לאף צעיר, לזקן יש חוכמה. חוכמה שרכש בעמל חייו.

תושבע"פ - מבוסס על מאמרו של הרב זולדן

כתיבה: דוד עצמון

מערך 1: לחטיבת הביניים ומעלה

היחס הראוי לטקסי הביכורים במושבים ובקיבוצים

רקע: במושבים ובקיבוצים רבים (שאינם דתיים) נוהגים עד היום לחגוג בשבועות את חג הביכורים, ובכמה מהם גם את טקס הבאת העומר.

פתיחה במליאה

- המורים יקריאו או יקרינו את תיאור הבאת הביכורים המובא בנספח 1, ויציגו בפני התלמידים את המשימה: חשבו על תיאור זה מנקודת מבטכם כאנשים דתיים, והעלו טיעונים בעד ונגד קיום חגיגת אלה.
- המורים יאספו את הטענות ויכתבו אותם על הלוח בשני טורים.
- המורים ינהלו דיון קצר על הטענות שעלו.

עבודה בזוגות / בקבוצות

- התלמידים יקבלו שלושה ציטוטים (נספחים 2-4):
 - **נספח 2:** הדברים של נחמה ליבוביץ
 - **נספח 3:** המקור מספר החינוך
 - **נספח 4:** דברי הרבנים שמביא הרב זולדן במאמרו
- התלמידים ילמדו בזוגות או בקבוצות את דבריה של נחמה ליבוביץ על טקס העומר ועל טקס הביכורים ואת המקור מספר החינוך.

שאלות

- מה הטענות של נחמה ליבוביץ כנגד טקסים אלה?
- האם הטענות שלה מופיעים ברשימה שלכם?

- כעת ילמדו התלמידים את המקור השלישי מתוך המאמר של הרב זולדן.

שאלות

- מה טענותיהם של הרבנים הנזכרים במאמר?
- האם הטענות שלהם מופיעים ברשימה שלכם?

סיכום במליאה

בעקבות לימוד המקורות חזרו שוב לרשימה שעל הלוח. האם תרצו לשנות אותה? מדוע? ולסיים שאלה לדרך: האם יש לנו כאנשים דתיים מה לקחת וללמוד מטקסים אלה? פרטו ונמקו.

נספח 1

איך חוגגים את חג השבועות בקיבוצים ובמושבים?

אחד המאפיינים הבולטים של חג השבועות הוא טקס הבאת הביכורים, או תהלוכת הביכורים, הנהוגים בהתיישבות העובדת, על הקיבוצים והמושבים שבה.

המראה האופייני של טקס הביכורים הם מבוגרים ובעיקר ילדים, הנושאים בידיהם טנא עמוס בפירות וירקות, לראשם זרי פרחים והם לבושים לבן. אליהם הצטרפו גם ריקודי עם ישראליים, שירים והקראות של שירים וטקסטים תנ"כיים וחילוניים.

ואכן טקס הביכורים נחשב האירוע המרכזי בשנה החקלאית של הקיבוצים והיישובים החקלאיים בישראל.

טקס הביכורים בחג שבועות נחוג מול מבקרים רבים, כשהילדים מציגים בו את ביכורי תנובת הארץ והמבוגרים - את הציוד החקלאי והביכורים, החל מפרי האדמה ועד לתינוקות הצעירים שנולדו במהלך השנה שקדמה לטקס.

מקור מנהג הבאת הביכורים הוא בהיותו של חג השבועות חג תחילת הקציר החקלאי. זמן הבאת הביכורים מתחיל בחג השבועות ונמשך עד מוצאי חג הסוכות.

מקור מצוות הביכורים במקרא הוא בפסוק המקראי בספר שמות, פרק כג, פסוק יט "ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' א-לֹהֶיךָ".

(מתוך האתר אאוריקה)

נספח 3

נחמה ליבוביץ ביחס לטקס הבאת העומר:

א. בימינו אחרי שובנו לארצנו, ארץ הקודש, לעבדה ולשומרה ולאכול מפריה, חשבו רבים שלא משומרי מצוות על פי התורה "להחיות" מצווה זו של קציר העומר ולהפכה ל"טקס" חקלאי. הכוונה היא (כבמצוות אחרות, כגון בחג השבועות, בהבאת ביכורים וכד'), להבליט את אופיו החקלאי הטבעי של טקס זה. יש בזה - ביודעים ובלא יודעים - מגמה לטשטש את אופיה התורני של המצווה, להפכה לשמחה ביש החומרי, ללבות את יצר גאוות האדם בעמלו, בכוחו ובהונו (והלא עקרונית אין כל הבדל אם הון זה דגים מלוחים או קמח או שקלי זהב). בזה שיונף העומר לפני האדם - הפרטי, הציבורי - במקום שלפי המצווה יונף "לפני ה'". משליטים הם את הטבע, את החומר, מעל לרוח, מעמידים הם את הגאוה במקום את הכרת התודה. קשה לראות בזה "ריענון" מצווה עתיקה או "החייאתה". הלא אין בזה אלא העמדת הקמח - פשוטו כמשמעו - במקום התורה, ולא ראיית הקמח כאמצעי הכרחי לקיומה של התורה.

ביחס לטקס הבאת ביכורים:

ב. הרוצים, כרבים בזמננו, להבליט את אופיו הטבעי של החג, ולראותו כחג קציר בלבד, דוגמת חגי קציר של אומות העולם מימי האלילות ועד ימינו, ולטשטש ולהשכיח דמותו של "זמן מתן תורתנו", אינם אלא משליטי טבע וחומר ויצר מעל לתורה ולרוח ולריסון עצמי. ועוד: הבלטת אופי חג השבועות לא כחג הודאה לה' על הקציר, אלא כחג הקציר, כשמחה על הקציר עצמו, והשכחת אופיו של החג כחג מתן תורה, אינה אלא כסגידה לקיבת האדם ותאבונה. מה עלוב ונקלה הוא המראה, שדור אחרון של עם הספר יראה משאת נפשו ביום חגו בקמח ולא בתורה.

נספח 4

הרב יהודה זולדן

רבנים ותלמידי חכמים נאבקו באותם טקסים בעיקר בשל העובדה שפעמים רבות הם התקיימו בשבת או בחג, והדבר היה כרוך בחילול שבת וחג המוני. יחד עם זה היו שאף ראו בחגיגות אלו מעין "זכר לביכורים", והעניקו ערך וחשיבות לטקסים אלו בשל העובדה שלאחר שנות גלות ארוכות ארץ ישראל מאירה פנים למתיישבים בה, ומוציאה יבול חקלאי יפה.

לימוד בזוגות / בקבוצות

- התלמידים ילמדו את תשובת הרמב"ם לרבי עובדיה הגר (נספח 1).

שאלות

1. מה הייתה שאלתו של רבי עובדיה הגר?
2. מה הייתה תשובתו של הרמב"ם לשאלה?
3. מה הנימוקים של הרמב"ם לתשובתו?
4. מה אפשר ללמוד מנימוקיו של הרמב"ם על היחס הראוי לגרים?

- התלמידים יקבלו את המסקנה של נחמה מתשובת הרמב"ם (נספח 2) ואת דבריו של הרב זולדן (נספח 3).

שאלות

1. מה לומדת נחמה מדברי הרמב"ם?
2. מה טוען כנגדה הרב זולדן?
3. נסו לבסס את אחת הדעות (או את שתיהן).
4. נסו לנסח תובנה משלכם לאור הדברים שלמדתם.

איסוף במליאה

מה אפשר ללמוד מהדברים שלמדנו על היחס הראוי לגרים?

ולסיים שאלה לדרך: במדינת ישראל חיות היום קבוצות גדולות של אנשים שאינם יהודים (בלי להתייחס לערבים): עולים מברית המועצות לשעבר שלא התגיירו, עובדים זרים ועוד.

האם מתוך מה שלמדתם אפשר ללמוד משהו על היחס הראוי לאנשים אלה?

◀ **למעוניינים:** עיינו בדברי ספר החינוך סוף מצווה תלא, מצוות אהבת הגרים (נספח 4).

נספח 1

שו"ת הרמב"ם סימן רצג

שאלה

הגיע אלינו שאלות [...] עובדיה המשכיל המבין גר הצדק [...] על עסקי הברכות והתפלות ביין לבין עצמך או אם תתפלל בצבור היש לך לומר אלהינו ואלהי אבותינו ואשר קדשנו במצותיו וצונו ואשר הבדילנו ואשר בחר בנו ושהנחלת את אבותינו ושהוצאתנו מארץ מצרים ושעשה נסים לאבותינו וכל כיוצא באלה הענינים.

תשובה

יש לך לומר הכל כתקנם ואל תשנה דבר אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מישראל כך ראוי לך לברך ולהתפלל בין שהתפללת יחידי בין שהיית שליח צבור. ועיקר הדבר שאברהם אבינו הוא שלמד כל העם והשכילים והודיעם דת האמת וייחודו של הקדוש ברוך הוא ובעט בעבודה זרה והפר עבודתה והכניס רבים תחת כנפי השכינה ולמדו והורם וצוה בניו ובני ביתו אחריו לשמור דרך ה' כמו שכתוב בתורה "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט). לפיכך כל מי שיתגייר עד סוף כל הדורות וכל המיוחד שמו של הקדוש ברוך הוא כמו שהוא כתוב בתורה תלמידו של אברהם אבינו ע"ה ובני ביתו הם כולם והוא החזיר אותם למוטב כשם שהחזיר את אנשי דורו בפיו ובלמודו כך החזיר כל העתידים להתגייר בצואתו שצוה את בניו ואת בני ביתו אחריו. נמצא אברהם אבינו ע"ה הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר. לפיכך יש לך לאמר "אלהינו ואלהי אבותינו" שאברהם עליו השלום הוא אביך, ויש לך לומר "שהנחלת את אבותינו" שלאברהם נתנה הארץ שנאמר: "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה" (בראשית יג, יז).

נספח 2

נחמה ליבוביץ

לפנינו כאן המחאה החריפה ביותר לכל תורה גזעית, להעמדת ערך האדם על מוצאו הביולוגי. הרמב"ם מעמיד את ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד.

נספח 3

הרב יהודה זולדן

המעין בתשובת הרמב"ם יראה שעיקר התשובה היא שאברהם אבינו "הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר". ההשלכה היא לא רק בנגוע לכך שהארץ ניתנה גם לגרים והם קוראים מקרא ביכורים, אלא הרמב"ם הורה לגר איך עליו להתפלל בכל התפילות. היות ערכו של כל אדם וחביבותו לפני בוראו על דרכיו ומעשיו בלבד, לא הודגש בדברי הרמב"ם הללו בתשובה.

נספח 4

ספר החינוך פרשת עקב מצווה תלא

[...] ויש לנו ללמוד מן המצוה היקרה הזאת לרחם על אדם שהוא בעיר שאינה ארץ מולדתו ומקום משפחת אבותיו, ולא נעביר עליו הדרך במצאנו אותו יחידי ורחקו מעליו עוזריו, כמו שאנו רואים שהתורה תזהירנו לרחם על כל מי שצריך עזר, ועם המדות הללו נזכה להיות מרוחמים מהשם יתברך, וברכות שמים ינוחו על ראשנו. והכתוב רמז טעם הציווי באמרו כי גרים הייתם בארץ מצרים, הזכיר לנו שכבר נכינו בצער הגדול הוא שיש לכל איש הרואה את עצמו בתוך אנשים זרים ובארץ נכריה, ובזכרנו גודל דאגת הלב שיש בדבר וכי כבר עבר עלינו והשם בחסדיו הוציאנו משם, יכמרו רחמינו על כל אדם שהוא כן.

מחשבת ישראל - זהות ציונית-דתית לאור משנתה ואישיותה של נחמה

כתיבה: הרב ד"ר יוחאי רוזדיק

"ידיעת ה' היא תנאי לירושת הארץ וההבאה אליה".

(נחמה ליבוביץ)

קהל היעד

על-יסודי

יחידת הזמן המומלצת

שני שיעורים

מטרת היחידה בתחום התוכן

✓ פיתוח מודעות להגות נחמה כמבססת זהות

מטרת היחידה בטיפול זהות

✓ פיתוח מודעות למגוון הדעות בציונות הדתית וחיזוק יסודותיה הרעיוניים

הקדמה

לימודי הקודש - תנ"ך, תושב"ע ומחשבת ישראל - מעצימים את יסודותיה הרעיוניים של הזהות הציונית-דתית ומחברים אותם לחיי יום יום.

מהלך השיעור

פתיחה

המורה יכתוב על הלוח שתי אמרות ויבקש להבין את משמעותן הרעיונית:

א. "לך לך מארץ וממולדתך ומבית אביך" (בראשית יב, א)

דין: מהי הבעיה בסדר הכרונולוגי? מה התלמידים חושבים כתשובה?

ב. "הפלא הזה קם וירא לעינינו [...] קול דודי דופק" (הרב קוק)

דין:

- א. איזו גישה מוצגת במקור בהקשר לתהליך הגאולה?
- ב. הציגו גישה הפוכה לגישה המתוארת בקשר לגאולת ישראל.

גוף השיעור

- התלמידים יקבלו משימה לכתוב מכתב לאחת מהדמויות התנ"כיות על רקע האזור הגאוגרפי כיום בארץ ישראל. לדוגמה: מכתב לרחל אימנו על רקע קברה בבית לחם. המכתב יתאר תחושות, שאלות, מחשבות, תקוות... דוגמה נוספת: מכתב לדוד המלך על רקע עמק האלה.
- מטרת הפעלה זו היא לייצר מודעות לזיהוי "גיאוגרפיה מקראית" כחיזוק לזהות הציונית-דתית בבחינת "כאן צעדו אבותינו..."
- משחק תפקידים: אחד התלמידים ייצג את הציונות החילונית ואת יסודות זיקתה לארץ ישראל (בעיקר טריטוריה או ארץ אבות) ותלמיד אחר ייצג את זיקת הציונות הדתית לארץ ישראל (קדושה, בחירת ה' וכד').
- בתום משחק התפקידים המורה ירשום על הלוח את דברי נחמה: "לפני הפסוק 'והבאתי אתכם אל הארץ' אמר הקב"ה **וידעתם** כי אני המוציא אתכם. ידיעת ה' היא תנאי לירושת הארץ".
- **דין:** כיצד אנו מבטאים את ידיעת ה' בחיי היומיום בהיותנו ציונים דתיים?
- **עיון כיתתי ב"גיליונות נחמה"**
- המורה יבחר מתוך "גיליונות נחמה" נושאים הקשורים לארץ ישראל או מבטאים השקפת עולם של הציונות הדתית (שמיטה, לך לך, ערכה של ארץ ישראל וכד').
- הכיתה תחולק לקבוצות שילמדו את המאמרים, ואחר כך במליאה יסכמו נציגי הקבוצות את התכנים של המאמרים לטובת כולם.

סיכום

המורה יציג את הנקודות המרכזיות שהוצגו בשיעור בעקבות השקפתה של נחמה. התלמידים יתבקשו לבחור אחת מהנקודות ולנמק מדוע בחרו דווקא בעניין זה. כמו כן ישמיעו גם את התייחסותם לנושא הנידון.

מתמטיקה - "היא הייתה אומרת" - דמות המורה (למתמטיקה) כפי שמתקף בכתביה של נחמה ליבוביץ'

הוראת מתמטיקה	נחמה ¹ - הוראת תנ"ך	
הסרת "פחדי מתמטיקה", חיוב הלימוד	חיוב התורה ²	מטרת-על רגשית
להקנות דרכים של גישה חכמה ולוגית לחומר עיוני כללי ובפרט לחומר כמותי ומספרי	להקנות את ההבנה ש"הפוך בה והפוך בה דכולה בה" ³	מטרת-על עיונית
עיון מדוקדק במשמעות הפעולות המתמטיות בכלל והמספריות בפרט ובקשר ביניהן	עיון מדוקדק בפרק כיחידה בפסוק כיחידה ובמילה הבודדת	דרכים כלליות בהוראה
הקניית שפה לדין ולהבעת רעיונות מתמטיים	הקניית שפה לעיון במקורות ובמה שלומדים מהם	מטרות הוראתיות כלליות
הבניית ידע חדש על ידע קודם	הבניית ידע חדש על ידע קודם	
הקניית מיומנויות מתמטיות תוך שימוש בהבנת המושגים והפעולות, לימוד התפקידים של הפעולות השונות והמושגים השונים והקשר ביניהם	הקניית מיומנות קריאה במפרשים לימוד השוואת מקורות ופירושים ניתוח הבדלים	מטרות הוראתיות ייחודיות למקצוע

כתיבה: ד"ר מריט דרעי | מדריכה ארצית למתמטיקה בחמ"ד אידה שלום ומירב דדון | מדריכות למתמטיקה במחוז ירושלים
* תודה רבה לד"ר מירה עופרן על תרומתה לחשיבה, לדיוק ולחידוד הכתיבה.

"אין הרצאת הדברים לפני התלמידים - גם אם תהיה סדורה ובנויה כהלכה - דרך הוראה אמיתית.

השמעת דברים לאזני השומעים איננה הדרך לפקחת עיניים ולפתיחת הלבבות לקראת הדברים הנאמרים בכתוב. כבר הורו גדולי מחנכים וחזרו ושיננו לנו, שאין אדם לומד מתוך שמיעה, מתוך מצב של סבילות, מתוך שמושיטים לו דבר בקנה, ואין לימוד ממש אלא מתוך פעילות, מתוך יגיעה, מתוך אימוץ חושים ואימוץ כוחות הרוח והנפש".

(נחמה ליבוביץ, הוראת הפטרת יום ב' של ראש השנה, מתוך מאסף לענייני חינוך והוראה, ירושלים תשכ"ח)

מבוא

כבר בשנות ה-30 של המאה ה-20 הציגה נחמה ליבוביץ תפיסת הוראה שלפיה שיטת הקניית הידע ה"מסורתית" והנפוצה בקרב מורים עד היום, גם אם היא סדורה ובנויה כהלכה, אינה מאפשרת למידה משמעותית ומעמיקה. תפיסתה את ההוראה והלמידה תואמת עקרונות של למידה מתוך הבנה, המובאים בספרות המחקר בחינוך בכלל ובחינוך המתמטי בפרט. עקרונות אלו מבוססים על הגישה של הוראה כהבניית ידע, המדגישה כי על התלמידים להיות פעילים בלמידתם ולבצע את הפעולות המרכזיות בשיעור, תוך שהמורה משמש מומחה בתחום התוכן ומתווך כך מנחה ומשתתף בלמידה.

בטבלה הבאה נציג מטרות-על ואמצעים להוראה מיטבית העולים מתוך כתביה של נחמה ליבוביץ' ואת השתקפותם בהוראת מתמטיקה.

1 פרקי נחמה: ספר זיכרון לנחמה ליבוביץ, עורכים: משה ארנד, רות בן-מאיר, גבריאל חיים כהן

2 "מטרת ההוראה היא חיוב התורה על לומדיה". <https://did.li/A8VfT>

3 "יש להראות ללומד שאין התורה ספר מן הספרים שגומרים אותם, אלא שיש להפוך בה ולהפוך בה, ששבעים פנים לה ובכל פעם שאתה חוזר ולומד אותה, מתגלה פן חדש שבה, שאין באים עד חקר דבריה ואין דולים את מימיה". <https://did.li/A8VfT>

מטרות היחידה

- ✓ התלמידים יתמודדו עם בעיה מילולית הדורשת כפל של שלם במספר מעורב, על בסיס ידע קודם.
- ✓ התלמידים יתנסו במשימה אוריינית, רלוונטית, המשלבת תוכן מתמטי עם מקורות יהודיים וקטע מידע.
- ✓ התלמידים יעמיקו את הידע וההבנה באמצעות התנסות פעילה ושיח מתמטי עם עמיתים ועם המורה במהלך העבודה העצמית והדיון במליאה.
- ✓ התלמידים יקשרו בין דרכים שונות לפתרון הבעיה תוך התייחסות לדרך היעילה ביותר.

ידע קודם

משמעות הכפל, משמעות השבר, מספר מעורב, חוק הפילוג, חישוב שטח מלבן, כפל שלם בשבר פשוט.

"היא הייתה אומרת"

"שיעור הניתן בכיתה [...] לעולם אינו עומד בפני עצמו, כבחלל ריק, מבלי שקדמו לו שיעורים רבים באותו מקצוע המכשירים את התלמיד לקראתו, ומבלי שיבואו שיעורים אחרים אחריו, אשר על המורה להדריך את התלמידים לקראתם".

אביזרים נלווים

שברים בעיגולים / שברים במלבנים, יישומון להמחשת כפל שלם במספר מעורב

משימת פתיחה (חזרה על ידע קודם)

אורכו של שולחן מלבני הוא 5 ס"מ ורחבו 1/2 ס"מ. מהו שטחו?

נחמה ¹ - הוראת תנ"ך	הוראת מתמטיקה	
לימוד מתוך מאמץ המביא להבנה וכך גורם להנאה ⁴	לימוד מתוך מאמץ המביא להבנה וכך גורם להנאה	כללי
המחשה - ויזואלית ומילולית ניתוח מילולי ⁵	המחשה - ויזואלית ומילולית (שיח מתמטי)	אמצעים דידיקטיים

בדוגמה שלהלן תוצג יחידת הוראה אשר תדגים כיצד מטרות-העל העולות מתוך דמות המורה בכתביה של נחמה ליבוביץ באות לידי ביטוי בשיעור מתמטיקה. בשיעור יודגמו מטרות מרכזיות, מובן שניתן להקיש על מטרות נוספות שמשקפות מתוך הטבלה שלעיל בכל שלב בשיעור.

◀ **שימו לב!** הערות השוליים יכללו בין היתר דגשים והמלצות למורה.

נושא יחידת ההוראה

כפל שלם במספר מעורב

שכבת גיל

ה'ו' (אפשר גם בסוף כיתה ד', ולהתאים את הרעיון המתמטי בהתאם

משך הזמן

2 שיעורים (90 דקות)

4 נחמה ליבוביץ, הוראת הפטרת יום ב' של ראש השנה, מתוך מאסף לענייני חינוך והוראה, ירושלים תשכ"ח

5 "ולא ינוח ולא ישקוט [המורה] עד שיבארם לתלמידיו ויציגם לפנייהם לפחות בתמונה או בציור על הלוח [...] אין על המורה להרגיש עצמו פטור מכל מצוות ההמחשה ולהשתמש בביטויים כלליים במילים ריקות וסתמיות כאלה ששום תלמיד לא יצייר". (פרקי נחמה: ספר זיכרון לנחמה ליבוביץ, עורכים: משה ארנד, רות בן-מאיר, גבריאל חיים כהן)

הצגת המשימה המרכזית⁶

"היא הייתה אומרת"

"לחבב את התורה על לומדיה באמצעות פקחת עיני התלמידים לראות ואת ליבם להבין.

יש להראות ללומד שאין התורה ספר מן הספרים שגומרים אותם, אלא שיש להפוך בה ולהפוך בה, ששבעים פנים לה ובכל פעם שאתה חוזר ולומד אותה, מתגלה פן חדש שבה, שאין באים עד חקר דבריה ואין דולים את מימיה".

משפחת לוי ומשפחת כהן בנו סוכה.

מידות הסוכה של משפחת לוי הן: אורך - 4 מטר רוחב - $3\frac{1}{2}$ מטר וגובה - 90 ס"מ.

מידות הסוכה של משפחת כהן הן: אורך - 3 מטר, רוחב - $4\frac{1}{2}$ מטר וגובה מטר $2\frac{1}{2}$.

1. האם שטח הסוכה של משפחת כהן שווה, גדול או קטן משטח הסוכה של משפחת לוי? הסבירו.

2. האם שתי הסוכות כשרות? (העזרו במקור ההלכתי על מידותיה של סוכה כשרה ובקטע המידע על המרת יחידות המידה המקראיות ליחידות המידה של ימינו)

למורה: במסגרת הדיון על דרכי הפתרון של התלמידים מומלץ לחזור על רעיונות מתמטיים שהתלמידים למדו לפני השיעור הנוכחי ומהווים בסיס של ידע קודם לקראת המשימה של שיעור:

- שטח מלבן מתקבל באמצעות הכפלת אורך צלע אחת (אורך) באורך הצלע הסמוכה לה (רוחב): $5 \times \frac{1}{2}$
- משמעות הכפל בתרגיל זה כ"פעמים" (5 פעמים חצי) וביסוס ההבנה מדוע כופלים במונה ולא במכנה (המכנה הוא כינוי (שם) של החלקים שאותם **אנו מונים** (סופרים).
- חוק החילוף מאפשר לבצע שינוי סדר על ידי החלפת המקום של שני מספרים המשתתפים בפעולה, והוא חל אך ורק על פעולת חיבור ופעולת כפל. לכן התרגיל $5 \times \frac{1}{2}$ **שקול לקודמו. בתרגיל הנוכחי משמעות הכפל משתנה ל"של" או "מתוך".** זו אינה משמעות חדשה אלא ניסוח מילולי חדש, כי מבחינת השפה העברית אי אפשר לומר (למשל) שליש פעמים תשע, ובמקום זה אומרים שליש "של" תשע, או שליש "מתוך" תשע.
- כאשר כופלים שלם בשבר אפשר להשתמש בחיבור חוזר.

הרעיון המתמטי של השיעור הנוכחי:

כאשר כופלים שלם במספר מעורב אפשר להפוך את המספר המעורב לשבר גדול מ-1 ולהשתמש באלגוריתם של כפל שלם בשבר.

⁶ **למורה:** מומלץ להקדיש את הבעיה על הלוח, וביחד עם התלמידים לקרוא את המשימה. אחר כך אפשר לתת לתלמידים לשער איזו מבין שתי הסוכות בעלת שטח גדול יותר והאם הסוכות כשרות (התלמידים יכתבו את השערותיהם במחברת או על דף ממו באופן עצמאי, יקפלו וישמרו בצד).

עבודה עצמית⁷

"היא הייתה אומרת"

"כבר הורו גדולי מחנכים וחזרו ושיננו לנו, שאין אדם לומד מתוך שמיעה, מתוך מצב של סבילות, מתוך שמושיטים לו דבר בקנה, ואין לימוד ממש אלא מתוך פעילות, מתוך יגיעה, מתוך אימוץ חושים ואימוץ כוחות הרוח והנפש".

שלבים בעבודה על המשימה:

התלמידים

התלמידים יחשבו לחוד וביחד על דרך הפתרון (ניתן להשתמש בציור, בשברים בעיגולים / מלבנים, בידע קודם או בכל דרך אחרת). התלמידים יתעדו את דרך הפתרון במחברת באופן מפורט.

תלמידים שסיימו את עבודתם יחשבו על דרך פתרון נוספת, שונה, לשאלה.

"היא הייתה אומרת"

"עליו (על התלמיד) להיות יודע לשאול, עליו להיות יודע מהי תשובה נכונה על שאלה שנשאלה".

שלחן ערוך, אורח חיים - הלכות סוכה

סימן תרלד: שלא תהיה פחות מן שבעה על שבעה

א סָכָה שֶׁאֵין בָּהּ שִׁבְעָה עַל שִׁבְעָה, פְּסוּלָה; וְלִעֲנַן גָּדֹל, אֵין לָהּ שְׁעוֹר לְמַעַלָּה.

סימן תרלג: דין גבה הסכה

א סָכָה שֶׁהִיא גְבוּהָה לְמַעַלָּה מִעֲשָׂרִים אַמָּה, פְּסוּלָה, בֵּין שֶׁהִיא גְדוּלָּה בֵּין שֶׁהִיא קְטַנָּה, בֵּין שְׁמֻחָצוֹת מְגִיעוֹת לְסָכָה בֵּין שֶׁאֵין מְגִיעוֹת; אֲבָל עֲשָׂרִים, פְּשָׁרָה אֶפְלוּ כָּל סָכָה לְמַעַלָּה מִעֲשָׂרִים, כִּיּוֹן שֶׁאֵין בְּחֻלְלָה אֶלָּא עֲשָׂרִים.

ח סָכָה שֶׁאֵינָה גְבוּהָה עֲשָׂרָה טַפָּחִים, פְּסוּלָה.

יחידות מידה

טפח (טפחא) - מידה מקראית. בציווי על בניית שולחן לחם הפנים שבמשכן נצטווה משה "ועשית לו מסגרת טפח סביב" (שמות, כה, כה). בארמית לעיתים מכונה 'טפחא'. **משמעות תאורטית:** רוחב אגרוף קמוץ. **הגדרה הלכתית:** 4 אצבעות. לפי החזון איש כ-10 ס"מ (9.6 ס"מ).

אמה - מידה מקראית [בציווי ה' לנח על מעשה התיבה: "שלש מאות אמה ארך התבה, חמשים אמה רחבה, ושלשים אמה קומתה" (בראשית ו, טו)]. **משמעות תאורטית:** אורך ידו של אדם בינוני מהמרפק ועד לקצה האצבע אמה. **הגדרה הלכתית:** אמה רגילה - 6 טפחים. לפי החזון איש כ-60 ס"מ (57.6 ס"מ)

7 למורה: מומלץ לתת לתלמידים הנחיות מדויקות לפני שלב העבודה על המשימה. למשל:

1. עבדו ביחידים / בזוגות / בשלושות / תחילה ביחידים ואחר כך בזוגות.
2. קראו את הבעיה היטב ונסו להבין אותה / נסו לתאר את הבעיה במילים שלכם.
3. כתבו דרך פתרון מלאה במחברת.
4. השתמשו בייצוגים שונים לפי הצורך (ציור, אמצעי המחשה של שברים, ידע קודם).
5. לאחר זמן העבודה שעליו תחליט המורה, זוגות שעבדו יחד יתבקשו להסתובב זה לזה, לשתף ברביעיות בצורה הדדית בדרכי הפתרון ולדון בהן.

המורה

מסתובב בין התלמידים, שואל שאלות מעקב אחר החשיבה שלהם (למשל: האם הבנת את מה ש-א' אמרה? האם את מסכימה עם ב' שבגלל חוק החילוף שטחי הסוכות שווים? מה דעתכם על דרך הפתרון שהציגו בפניכם זוג א'? איך בדקתם אם השטחים שווים או שונים?) ומכוון את מי שצריך להשתמש באמצעי המחשה, לצייר במחברת, לכתוב ועוד.

"היא הייתה אומרת"

"למורה אחריות מיוחדת באשר לידיעת התכן שהרי הוא משמש כמקור ראשוני להבנת הלומד את תחום התכן."

ב. הצגת דרכי הפתרון במליאה⁸

"היא הייתה אומרת"

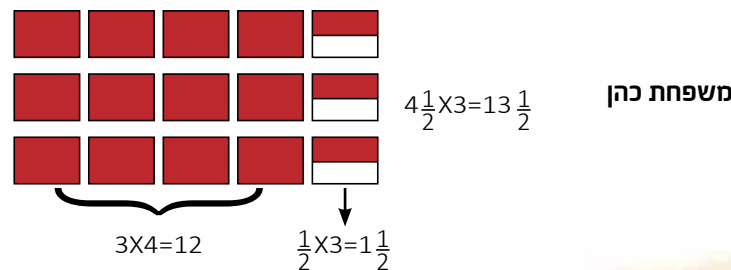
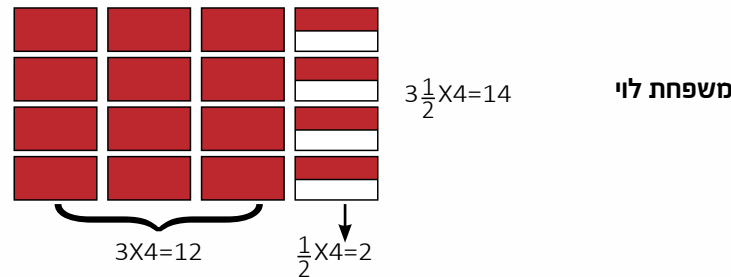
"להכיר בחשיבות השפה, הניסוח והמילה..."

"ולא ינوح ולא ישקוט (המורה) עד שיבארם לתלמידיו ויציגם לפניהם לפחות בתמונה או בציור על הלוח [...] אין על המורה להרגיש עצמו פטור מכל מצוות ההמחשה ולהשתמש בביטויים כלליים במילים ריקות וסתמיות כאלה ששום תלמיד לא יצייר בדמיונו".

"אין ההכרעה חשובה, אלא עצם העבודה".

"לכן אל תשאל בהכנתך: 'איך אומר להם את אשר יש בידיעתי ובלבי לאמר?' אלא זו השאלה אשר תעמיד לפניך: 'איך אובילים ואדריכם עד אשר יאמרו הם את אשר יש לאמר?'"

1. בעזרת אמצעי המחשה קונקרטיים או ציור:

בשלב זה המורה בונה את מהלך הדיון במליאה - מגדיר לעצמו ובוחר אילו פתרונות יוצגו על הלוח ובאיזה סדר יוצגו (למשל בסדר הבא: באמצעות אמצעי המחשה קונקרטיים / ויזואליים, ציור, חיבור חוזר, פילוג, כפל שלם בשבר גדול מ-1). מומלץ לכתוב את סדר הצגת דרכי הפתרון על דף ממו. אם ישנן שגיאות אפשריות לציין אותן ולהפעיל שיקול דעת כיצד להתייחס אליהן במהלך הדיון. לאחר כ-15-20 דקות עבודה עצמית, המורה יבקש מכל זוג תלמידים להסתובב לזוג מאחוריו ולדון ברביעיות בדרכי הפתרון.

איסוף תשובות התלמידים ודיון במליאה

א. אימות ההשערות: פתחו את ההשערות ששיערתם כתשובה לשאלה 1 וכתבתם על דף הממו. האם ההשערות ששיערתם בהתחלה היו נכונות? מי קיבל תשובה שונה ממה ששיער לאחר שפתר? מה בלבד אתכם? מה הטעה אתכם?

⁸ התלמידים יציגו את פתרונותיהם **על הלוח** לפי הסדר שעליו החליט המורה (למשל: פתרון באמצעות אמצעי המחשה ויזואליים, ציור, חיבור חוזר, חוק הפילוג, כפל שלם בשבר גדול מ-1) ויסבירו את דרך הפתרון לכלל הכיתה.

2. בעזרת חיבור חוזר:

$$4 \times 3\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2} + 3\frac{1}{2} + 3\frac{1}{2} + 3\frac{1}{2} = 12 + \frac{4}{2} = 14 \quad \text{משפחת לוי}$$

$$3 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2} + 4\frac{1}{2} + 4\frac{1}{2} = 12 + \frac{3}{2} = 13\frac{1}{2} \quad \text{משפחת כהן}$$

3. בעזרת חוק הפילוג:

$$4 \times 3\frac{1}{2} = 4 \times 3 + 4 \times \frac{1}{2} = 12 + \frac{4}{2} = 14 \quad \text{משפחת לוי}$$

$$3 \times 4\frac{1}{2} = 3 \times 4 + 3 \times \frac{1}{2} = 12 + \frac{3}{2} = 13\frac{1}{2} \quad \text{משפחת כהן}$$

4. בעזרת כפל שלם בשבר גדול מ-1:⁹

$$4 \times 3\frac{1}{2} = 4 \times \frac{7}{2} = \frac{28}{2} = 14 \quad \text{משפחת לוי}$$

$$3 \times 4\frac{1}{2} = 3 \times \frac{9}{2} = \frac{27}{2} = 13\frac{1}{2} \quad \text{משפחת כהן}$$

דין בתשובות לשאלה 1

האם שטח הסוכה של משפחת כהן שווה לשטח הסוכה של משפחת לוי / גדול ממנו / קטן ממנו? הסבירו.

דוגמאות לשאלות לדיון, המקדמות שיח מתמטי להעמקת החשיבה של התלמידים, בעקבות דרכי הפתרון שהוצגו:

1. מי מבין את דרך פתרון 1 ויכול לחזור על הדרך במילים שלו?

2. מי יכול להסביר את הדברים שאמר תלמיד א'?

3. האם אתם מסכימים / לא מסכימים עם אחת מדרכי הפתרון המוצגות? מדוע?

4. האם יש קשר בין דרך פתרון 1 לדרך פתרון 2?

5. האם יש קשר בין דרך פתרון 2 לדרך פתרון 3?

6. האם דרך פתרון 4 מזכירה לכם רעיון שלמדנו בשיעורים קודמים? אם כן, איזה רעיון? (כפל שלם בשבר פשוט)

7. טענה: "שטח שתי הסוכות שווה כי מתקיים חוק החילוף". האם הטענה נכונה? האם מתקיים חוק החילוף בין שני התרגילים: $4 \times 3\frac{1}{2}$ ו $3 \times 4\frac{1}{2}$? אם כן, הסבירו.

אם לא, נמקו מדוע.

8. מהי דרך הפתרון היעילה ביותר ומדוע?

9 **למורה:** אם התלמידים לא הקישו מהידע הקודם (כפל שלם בשבר פשוט) שניתן לפתור בדרך זו, המורה יציג דרך זו כדרך נוספת על אלו שהוצעו וינסה להביא את התלמידים ליצירת קישוריות בין כפל שלם בשבר פשוט לכפל שלם בשבר גדול מ-1 ולהבין את הדומה והשונה בין שני האלגוריתמים (דומה - כפל שלם בשבר, אותה דרך פתרון. שונה - פעם הגורם שאינו השלם קטן מ-1 ופעם גדול מ-1). בשלב זה, לאחר שלב העבודה העצמית והדיון בכיתה, התלמידים יהיו בשלים לקשור בין דרכי הפתרון ולאמץ דרך נוספת הבנויה על ידע קודם שנלמד בשיעורים קודמים.

דין בתשובות לשאלה 2

האם שתי הסוכות כשרות? (שאלה אוריינית המתבססת על קריאה, הבנה ושימוש בשני קטעי המידע שניתנו לתלמידים)

ניתן להציג את התשובה לשאלה בעל פה, ואם יש דרכי פתרון מעניינות שתועדו במחברות - להציגן על הלוח. כמו כן, במידה שיש שתי תשובות סותרות יש לכתוב את שתיהן על הלוח.

דוגמאות לשאלות לדין המקדמות שיח מתמטי, מעמיקות את החשיבה ומתייחסות לשאלה 2:

1. הסבירו כיצד קבעתם האם הסוכות כשרות.
2. אילו ראיות מהטקסט סייעו לכם בדרך לפתרון השאלה?
3. מי הבין את הטיעון של א' ויכול לחזור עליו במילים שלו?
4. מה המשמעות של שבעה על שבעה? הסבירו.
5. א' טוען כי רק הסוכה של משפחת כהן כשרה וב' טוען ששתיהן כשרות. מי לדעתכם צודק ומדוע?
6. מה היה קורה לכשרות הסוכה אילו הייתי משנה את גובה הסוכה של משפחת לוי מ-90 ס"מ ל-100 ס"מ? הסבירו.
7. בכמה, לכל היותר, ניתן להגמיך את גובה הסכך של משפחת כהן ועדיין לשמור על כשרות הסוכה?
8. בכמה ניתן להקטין את שטח הסוכה של משפחת כהן / משפחת לוי ועדיין לשמור על כשרות הסוכה?

דוגמאות לשאלות רפלקטיביות בשלב סיכום השיעור

1. מה למדתי היום שלא ידעתי? מה התחדד לי?
2. מי רוצה לנסח רעיון חדש שלמד בשיעור?
3. מהו הנושא (המתמטי) של השיעור?

דוגמה לשאלת המשך: דני קנה חמישה שקים של אבני חצץ לצורך בנייה. משקל כל שק של אבני חצץ הוא שניים ורבע ק"ג. מה משקל כל שקי אבני החצץ שקנה דני? פתרו בשתי דרכים שונות.

כתיבה: דבורה רוזנברג | הממונה על חינוך לחיים במשפחה בחמ"ד

קהל היעד

על-יסודי

מבוא

נחמה ליבוביץ הייתה דמות מופת בעולם התורה והחינוך הדתי בארץ ישראל המתחדשת. בכתיבתה ובהפצת לימוד התנ"ך היוותה מגדלור תורני, רוחני וחינוכי להמוני תלמידים ותלמידות, צעירים ומבוגרים כאחד. נחמה שימשה דוגמה לאהבת תורה, שקידה על לימוד תורה יומיומי ומסירות נפש לשמירת התורה, להגדלתה ולהרבצתה בכל מרחבי הארץ מתוך ענווה והסתפקות במועט באורחות חייה. ננסה ללכת בעקבות דמותה וללמוד ממנה לתפיסת עולמנו ואורחות חיינו כיחידים וכחברים במשפחה.

"צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיתך על משכנות הרעים" - "כלומר לך לך בדרך האבות, כשם שאברהם יצחק ויעקב בטחו בי ולא עזבתים ולא נטשתים [...] עשי מעשיהם ותושעי [...] בעקבי הצאן ורעי את גדיותך - לאחר שתלכי בדרכיהם ותראי שביליהם שדרכו הצדיקים ותעשי כמעשיהם ותרעי את בניך, על משכנות הרעים - בבתי כנסיות ובבתי מדרשות".

(מדרש לקח טוב על שיר השירים)

ביחידת לימוד זו ננסה להתבונן בפרשנותה ובכתיבתה של נחמה ליבוביץ ע"ה, תוך התייחסות לסוגיות בחינוך לחיים במשפחה. כתיבתה של נחמה ליבוביץ רחבה ועוסקת בכל תחומי החיים באופן מובנה ועמוק. ביחידה זו יוצע מעט מעושר זה לטובת היכרות מעמיקה יותר עם דמותה, הגותה החינוכית וכתיבה¹.

1 הדברים נכתבו על בסיס מאמרים מתוך הספר **פרקי נחמה - נחמה ליבוביץ, ספר זכרון לנחמה ליבוביץ** (הוצאת הסוכנות היהודית, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, ספריית אלינר, ירושלים, תשס"א) עורכים: משה ארנד, רות בן מאיר, גבריאל חיים כהן, בתוספת הרחבות ועיונים.

מסרים חינוכיים²

נחמה ליבוביץ בולטת בכך שפרשנותה ועיוניה על הפרשיות אינם נעצרים רק בניתוח של דברי התורה, אלא ממשיכים גם להעלאת מסרים חינוכיים, ולעיתים עיקר העיונים בפרשה מכוונים למסרים אלו. נחמה ליבוביץ הולכת בזה בדרך הרמב"ם, שכותב בפירושו על המשנה בסוף מסכת ברכות "לולי אשר כוונתי כשיבוא זכר דבר בעניין האמונה לבאר בו מעט, כי יקר בעיני ללמד עיקר מעיקרי הדת והאמונה יותר מכל אשר אלמדוהו". כלומר, לצד החשיבות הרבה שייחס הרמב"ם לפירוש עצם דברי המשנה, הדגיש בכל מקום שהיה שייך ומתאים להקשר הפרשני **לשלב מסרים אמוניים וחינוכיים**. דבר זה מצוי לא רק בפרשנות על המשנה עצמה, אלא גם בהקדמותיו החשובות של הרמב"ם לפירוש המשניות כולן (בהקדמה המכונה "הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה") וכן בהקדמתו האמונית לפרק "חלק" (הפרק האחרון של מסכת סנהדרין) ובהקדמתו היסודית למסכת אבות (המפורסמת בכינויה "שמונה פרקים לרמב"ם").

אחת הדוגמאות לכך היא בהצגת הפרשנות לאיסור "לא תחמוד" המופיע בספר שמות (כ, יג) ולאיסור "לא תתאוה" שבספר דברים (ה, יז). נחמה ליבוביץ מסבירה, לאור דברי רבי אברהם אבן עזרא, שהציווי על הלב נובע מהחובה של האדם לחנך את עצמו לכך שרכוש זולתו הוא "מחוץ לתחום" עבורו, וממילא לא יחמוד את אשר לרעהו. כלומר אלו ציוויים המלמדים על **חובת החינוך האישי**.

לאור דברי בעל "הכתב והקבלה" מוסיפה נחמה ליבוביץ שגם מצוות "ואהבת את ה' אלוהיך" היא מצווה המוטלת **על העולם הרגשי**, וממנה נובעת דרך להתמודד עם תאוות הלב. מי שממלא את ליבו באהבת ה' בכל נפשו ולבבו, לא יעלו על לבבו מחשבות זרות וחומדות.

גם **מצוות אהבת ה'** קשורה ליכולת של האדם **לחנך עצמו לאהבת ה'** על ידי **עיון בתורה ה' ועל ידי הסתכלות בגדולת מעשי ה'**. כך רואים מדברי הרמב"ם בתחילת הלכות יסודי התורה (פרק ב, הלכות א-ב):

2 מתוך: **פרקי נחמה - נחמה ליבוביץ, ספר זכרון לנחמה ליבוביץ**, הוצאת הסוכנות היהודית, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, ספריית אלינר, ירושלים, תשס"א; **"היבטים חינוכיים בפרשנות"**, מנחם בן-ישר, עמ' 351-352, בתוספת הרחבות ועיונים.

"האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו וליראה ממנו, שנאמר: ואהבת את ה' אלהיך ונאמר: את ה' אלהיך תירא. והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאווה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: צמאה נפשי לאלהים לאל חי וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד: כי אראה שמין מעשה אצבעותיך, מה אנוש כי תזכרנו ולפי הדברים האלו אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם. כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם".

וכעין זה בספר המצוות כשהרמב"ם מסביר את מצוות אהבת ה' והדרך להגיע לאהבה זו (מצווה ג):

"לאהוב את ה'". היא שציונו באהבתו יתעלה. וזה שנחשוב ונתבונן במצותיו ומאמריו ופעולותיו עד שנשיגהו ונהנה בהשגתו בתכלית ההנאה. וזאת היא האהבה המחוייבת. ולשון ספרי: לפי שנאמר 'ואהבת את ה' אלהיך', איני יודע - כיצד אוהב את המקום? תלמוד לומר 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך', שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם. הנה בארנו לך שבהתבוננות תעלה בידך ההשגה ותגיע ההנאה ותבוא האהבה בהכרח".

הדגשה חינוכית נוספת היא ביחס לטעמי מצוות - שעל גבי כל הטעמים וההסברים למצוות, הסברים המתחדשים בכל דור ודור - יש **לחנך לקיום מצוות משום שכך ציונו ה'.** שיטה זו מורחבת ומועמקת בדברי המהר"ל מפראג בספר "תפארת ישראל" (בעיקר מפרק ו ובפרקים שאחריו):

"אבל מדברי חכמים נראה שאין לומר כי המצוות שנתן השם יתברך בשביל המקבל - שהוא האדם, רק הם גזירות מצד השם יתברך, הגוזר על עמו גזירות, כמו מלך הגוזר גזירה על עמו. אף כי האמת כי ימשך מזה - מצד שהוא מקיים הגזירה שגזר עליו - הטוב וההצלחה שאין אחריה הצלחה. מכל מקום אין התחלת הגזירה שנתנה לטוב אל המקבל".

נקודה נוספת שמעלה נחמה ליבוביץ היא החובה **לכוון ולסדר את חיינו ואפילו את חיינו המוסריים.** את הדירוג המופיע **במצוות צדקה** שיש להקדים עניי עירו של הנותן לשאר העניים, מכוונת נחמה ליבוביץ להבנה שגם הנטיית המוסריות והכוונות הטובות צריכות להיות מכוונות **ועל ידי פיתוח נכון של המעגלים: משפחה, קהילה, לאום עד לחברה האנושית כולה.**

שאלות תוכן

- כיצד ניתן לקיים את מצוות "לא תחמוד" לפי דברי רבי אברהם אבן עזרא?
- לפי הרמב"ם, מהי הדרך לעורר בלב האדם את אהבת ה' ואת יראתו?
- לפי המהר"ל מפראג, מהו הטעם העיקרי לקיום המצוות?

יישום חינוכי - מה נוכל ליישם בחיינו מתוך הדברים?

- כיצד לדעתכם ניתן ליישם את הדרכותיה של נחמה ליבוביץ במלאכת החינוך במשפחה ובבית הספר?
- הרמב"ם כתב שהדרך להגיע לאהבת ה' היא על ידי התבוננות במעשי ה'. חשבו על כמה אפשרויות שבאמצעותן ניתן לחוות חוויות של "מה רבו מעשיך ה'".
- כיצד ניתן לשלב במשפחה ובבית הספר פעילויות של צדקה ומסרים של מעלת הצדקה?

הקניית הרגלים והזהרות³

נושא חשוב שנחמה ליבוביץ עסקה בו היה הדרך לכוון את התלמידים והמתחנכים **לקיום מעשי של המצוות והליכה בפועל בדרכי התורה.** נחמה דגלה בהתמקדות **בהכוונה לעשייה,** ופחות השקיעה בתחום ההסברה והשכנוע. את הדרך הזאת שאבה מהדרכתו של הרמב"ם בהקדמתו המפורסמת למסכת אבות, המכונה "שמונה פרקים לרמב"ם". נחמה האמינה כי העמדת החניך והילד בדרך מעשית של טוב ויושר תכוון אותו **להזהרות** לצד קיום בפועל של חיי יושר והוספת טוב. הרמב"ם ביאר בהקדמה הנ"ל שפרעה מנע מעצמו את יכולת הבחירה בטוב על ידי כך שהוא בחר פעם אחר פעם ללכת בדרכי רשע ולא לשמוע לרצון ה'. וכדברי הרמב"ם שם:

"ואם תאמר: ולמה דרש ממנו לשלח את ישראל פעם אחר פעם, והוא מנוע מזה, והיו חלות עליו המכות והוא עומד במיאונו - כמו שאמרנו שהוא נענש שיעמוד במיאונו - ולא היה לו לדרוש לשווא מה שאינו יכול לעשותו? הנה זה גם כן היה לחכמה מאת ה', להודיעו, כי אם ירצה ה' לבטל בחירתו - יבטלה. ואמר לו: אני אדרוש ממך לשלחם, ואילו היית משלחם היית ניצול, אבל אתה לא תשלח עד שתאבד. והיה צריך הוא להסכים, כדי להראות הפך טענת הנביא שהוא מנוע מלהסכים, ולא היה יכול. והיה בזה מופת גדול, מפורסם אצל כל בני האדם,

3 מתוך: פרקי נחמה - נחמה ליבוביץ ספר זכרון לנחמה ליבוביץ. הוצאת הסוכנות היהודית, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, ספריית אלינר, ירושלים, תשס"א; "התשובה בעיוניה של נחמה ליבוביץ, עיון במגמת החינוכית של העיונים", מנחם בן-ששון עמ' 361-362, בתוספת הרחבות ועיונים.

כמו שאמר: 'ולמען ספר שמי בכל הארץ', שאפשר שה' יענוש האדם בשימוע ממנו בחירת פועל מה, וידע הוא בזה, ולא יוכל למשוך נפשו ולהשיבה אל אותה הבחירה".

נחמה טענה שאם נכון הדבר לגבי ההולך בדרך שלילית, נכון הדבר גם כלפי ההולך בדרכי המצוות והתורה:

"אם נאמין שלכוח הרע יש השפעה כזו, שהרגל עשיית הרע הפך לטבע בלב האדם, למה לא נאמין שגם למעשים טובים ולמצוות השפעה וכוח לשנות את נפש האדם?"

יסוד זה חוזר רבות גם בדברי בעל "ספר החינוך", שכתב ספר על תרי"ג מצוות והשתדל לתת טעם לכל אחת מהן. הדרך שבה הוא מסביר את רוב טעמי המצוות היא ע"פ העיקרון **ש"אחרי המעשים נמשכים הלבבות"**. לדוגמה מובאים דבריו במצוות "ועצם לא תשברו בו" (מצווה כ):

"ועל כן בתחילת בואנו להיות סגולת כל העמים, ממלכת כוהנים וגוי קדוש, ובכלל שנה ושנה באותו הזמן ראוי לנו לעשות מעשים המראים בנו המעלה הגדולה שעלינו בה באותה השעה. ומתוך המעשה והדמיון שאנחנו עושים נקבע בנפשותינו הדבר לעולם. ואל תחשוב בני לתפוס על דברי לאמור: למה יצווה אותנו ה' יתברך לעשות כל זה לזיכרון אותו הנס, והלא בזיכרון אחד יעלה הדבר במחשבתנו ולא ישכח הדבר במחשבתנו ולא יישכח מפי זרענו? דע כי לא מחכמה תתפסני על זה ומחשבת הנוער ישיאך לדבר כן. ועתה בני בינה ושמעה זאת והטה אוזןך ושמע - אלמדך להועיל בתורה ובמצוות.

דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עוסק בהם, אם טוב ואם רע, ואפילו רשע גמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום - אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו לא לשם שמים, מיד ינטה אל הטוב, ומתוך שלא לשמה בא לשמה. ובכוח מעשיו ימית היצר הרע, כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות. ואפילו אם יהיה האדם צדיק ולבבו ישר ותמים, חפץ בתורה ובמצוות, אם יעסוק תמיד בדברים של דופי - האומר דרך משל שהכריחו המלך ומינהו באומנות רעה, באמת אם כל עסקו כל היום באותה אומנות - ישוב בזמן מן הזמנים מצדקת לבו להיות רשע גמור, כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו כמו שאמר. ועל כן אמרו חכמינו ז"ל: 'רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוות'. כי מתוך הפעולות הטובות אנחנו נפעלים להיות טובים וזוכים לחיי עד. ורמזו על זה כמאמרם (מסכת מנחות דף מג, עמוד ב) 'כל מי שיש לו מזוזה בפתחו וציצית בבגדו ותפילין בראשו מובטח לו שלא יחטא', לפי שאלה מצוות תמידיות ונפעל בהן תמיד. לכן אתה רואה גם רואה מה מלאכתך ועסקיך, כי אחריהם תימשך

ואתה לא תמשכם, ואל יבטיחך יצרך לומר אחרי היות לבו שלם ותמים באמונת אלוקים מה הפסד יש כי אתענג לפעמים בתענוגי אנשים לשבת בשווקים וברחובות להתלוצץ עם הלצים ולדבר צחות וכיוצא בדברים שאין מביאים עליהם חטאות ואשמות, הלא גם לי לבב כמוהם, קוטני עבה ממתניהם - ומדוע ימשכוני הם אחריהם? אל בני, השמר מפניהם פן תילכד ברשתם. רבים שתו מתוך כוס תרעלתם ואתה את נפשך תציל, ואחר דעתך זה אל יקשה עליך מעתה ריבוי מצוות בעניין זכירת ניסי מצרים שהוא עמוד גדול בתורתנו, כי ברבות עסקינו בהם נתפעל אל הדבר כמו שאמרנו".

שאלות תוכן

- מהי הדרך העיקרית, לדעת נחמה ליבוביץ, שבה יש לחנך את החניך - האם על ידי הסברה או על ידי הרגלים מעשיים? מדוע?

יישום חינוכי - מה נוכל ליישם בחיינו מתוך הדברים?

- כיצד הוכיחה נחמה ליבוביץ עיקרון זה מדברי הרמב"ם ב"שמונה פרקים לרמב"ם?"
- סכמו בקצרה את דברי "ספר החינוך" ביחס לעיקרון "אחרי המעשים נמשכים הלבבות". הביאו דוגמה מחיי האדם להליכה על פי רעיון זה.
- לאור הדרכותיה של נחמה ליבוביץ, מהו המקום לדוגמה אישית של ההורים בחינוך בבית ובמשפחה?

תביעה לאחריות אישית⁴

נחמה ליבוביץ עוסקת בנושא **האחריות האישית כמפתח מרכזי לשינוי ולתיקון האדם**. דברי התורה בספר בראשית (ד, ז) **"הָלֹא אִם תִּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטִיב לִפְתָּח חַטָּאת רִבְיָן"** מלמדים על יסוד החירות בחיי האדם. על פי ארבעה מדרשים מעלה נחמה מספר הסברים שעל ידם מנסים החוטאים להצדיק את חטאיהם ונפילותיהם או להתעלם מהם.

דרך אחת להסיר את האחריות מהחטא היא על ידי **התעלמות והתכחשות לחטא**. על כך אומר המדרש שהאדם לא יכול להתחמק מאחריותו, הן מכיוון שנוצר שינוי באדם עצמו על ידי החטא, והן מכיוון שהמצאות השתנתה בעקבות חטאיו. דרכי התחמקות נוספות הן על ידי **הסרת האחריות בטענה שכוח הבחירה אינו נתון לאדם**. האדם טוען להגנתו שהיצרים הטבועים בו גורמים לו לחטוא, ולכן אין להאשימו בחטאיו. לחלופין טוען האדם שה' לא

4 **בתוך: פרקי נחמה - נחמה ליבוביץ ספר זכרון לנחמה ליבוביץ**, הוצאת הסוכנות היהודית, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, המחלקה לחינוך יהודי ציוני, ספריית אלינר, ירושלים, תשס"א, **"תביעה לאחריות אישית"** אראלה ידגר, עמ' 386-381, בתוספת הרחבות ועיונים.

התערב למענו ולא סייע לו להינצל מהחטא. עוד טענות מתייחסות **לחברה המשפיעה** על האדם ומחייבת אותו להתנהל על פי קודים מסוימים ולעשות מעשי חטא, וכן מטילות את האחריות על מנהיגי העם או מנהיגי החברה.

על כל הטענות הנ"ל עונה נחמה ליבוביץ לאור דברי המדרשים ופרשני התורה כי האדם אינו יכול להימנע מאחריותו על מעשיו, כיוון שניתנה לו **הבחירה** שהיא **המפתח** להתמודדות עם יצריו ולשינוי אורחות חייו.

מכוח החירות נובעת ההכרה שמוטלת על האדם חובת ההתמודדות וההתגברות על יצריו והתיקון והכפרה במקרה של כישלון. העמדת כוח הבחירה כיסוד מרכזי היא חלק מרכזי במצוות התשובה - הווידוי.

הבחירה היא גורם מרכזי לכך שעל ידי וידוי וחרטה נטהר האדם ושב אל ה' אלוהיו. הרמב"ם בהלכות תשובה מסביר כיצד מתוודים - "כיצד מתוודין? אומר אנא ה' חטאתי עויתי פשעתי לפניך ועשיתי כך וכך".

אנחנו רואים שהשלב הראשון בתשובה הוא **קבלת אחריות**, הבנה והפנמה שעל האדם מוטלת מלוא האחריות על מעשיו. חיי האדם אינם מוכתבים על ידי גורל, מוצא, אופי קבוע וכדומה, אלא הוא, בחופש רצונו, בבחירתו, נושא באחריות על מעשיו - כדברי רבי אלעזר בן דורדיא "אין הדבר תלוי אלא בי" (מסכת עבודה זרה דף יז עמוד א). רק מתוך כך ישנה יכולת אמיתית לתקן ולשנות - אם אתה מאמין **שאתה** יכול לקלקל תאמין **שאתה** יכול לתקן. האדם יכול לחדש את חייו ומעשיו מכיוון שבידיו היכולת הבלעדית לקבוע מה יהיו אורחותיו. כך גם מסביר הרב קוק בספר "אורות התשובה" את משמעות הביטויים בווידוי "חטאתי, עויתי, פשעתי" - "בזה הוא מברר לעצמו את חופש רצונו ועוצם יכולתו על סדרי חייו ומעשיו". נראה שכך אפשר להבין את הסיבה שבגללה הביא הרמב"ם בתוך הלכות תשובה את הדיון על הבחירה החופשית.

מכיוון שלאדם ישנה בחירה על מעשיו, יש ערך אמיתי להמשך הווידוי, לחרטה - "והרי ניחמתי ובושתי במעשי". אם האדם היה "לכוד" באופיו, בדרכיו ובמעשיו ללא יכולת לשנותם הייתה חרטתו חיצונית, שהרי בסופו של דבר יחזור האדם לחטאו. אך כיוון שיש לאדם חופש ביחס למצבו, יש לחרטה ערך אמיתי. בתהליך התשובה הרי הוא כאומר "אינני קשור כלל לעברי, אין העבר מאפיין אותי באופן מחייב, לא זוהי עצמיותי ורצונותי האמיתיים", ועל כן "עקירת הרצון כעקירת המעשה".

אחר כך עובר הווידוי לשלב נוסף, לקבלה לעתיד - "ולעולם איני חוזר לדבר זה". אחרי שהתברר לאדם שביכולתו לשנות את מעשיו ומעשיו הקודמים לא היו מחויבים, כי כוח שניתן לו מאפשר לו להשתנות, האדם מסוגל לקבל על עצמו שינוי אמיתי כלפי העתיד.

שאלות תוכן

- מהי חשיבותה של אחריות אישית בחיי האדם?
- באילו ארבע דרכים משתמשים בני אדם כדי להסיר מעצמם אחריות אישית על מעשיהם?
- כיצד מתבטאים בנוסח הווידוי מרכיבי האחריות האישית של האדם?
- מדוע המושג "בחירה חופשית" חשוב ליכולת האדם להגיע לתשובה שלמה?

יישום חינוכי - מה נוכל לקחת לחיינו מתוך הדברים?

- מה למדנו מתוך הדברים על האחריות האישית שלנו למעשינו?
- "מיקוד שליטה חיצוני" ו"מיקוד שליטה פנימי" הם מושגים הקשורים ללקיחת אחריות אישית בתחומי חיים שונים. עיינו במרשתת והגדירו מושגים אלו.
- כיצד מתקשרים מושגים אלו ללקיחת אחריות?
- אילו אנשים יתמודדו טוב יותר עם אתגרי החיים וישגו את מטרותיהם בצורה מיטבית יותר? בעלי מיקוד שליטה חיצוני או פנימי? גם וגם? מה הקשר בין הדברים?
- מה נוכל ליישם בחיינו בתחום המשפחה שלנו והחיים בחברה לאור מושגים אלו?
- כתבו דוגמאות מן החיים (אפשר מתקופת הקורונה או מכל אירוע העולה בזיכרונכם).
- תארו אירוע מתחום החיים במשפחה או בחברה שבו נדרשתם להתמודד עם אתגר בחייכם.
- הציעו שתי דרכי התמודדות אפשריות להתמודדות זו: מתוך מיקוד שליטה חיצוני ופנימי.
- כיצד פעלתם?
- מה תוכלו ללמוד על אופן קבלת ההחלטות שלכם לאור האירוע שתיארתם?

עיון נוסף

נסיים בדברי הרב קוק זצ"ל בספרו **עין איה** (ברכות ט, רי):

"אמר רב יצר הרע דומה לזבוב ויושב על שני מפתחי הלב כו' ושמואל אמר דומה לחמץ כו'".

- מהן שתי הגישות שמבאר הרב קוק לאור דברי הגמרא שם?
- איזו שיטה עדיפה בעיני הרב קוק מבין השתיים?
- מה נוכל ללמוד מדבריו לגבי דרכי ההתמודדות שלנו עם אתגרים שונים בחיינו ובחיי משפחותינו?

Nechama Leibowitz

Sample Lesson for Elementary Level

by Nicole Broder | National Counselor for English at Chemed Elementary Schools

I D Card of Lesson

Grade:	5-6
Topic:	Nechama Leibowitz
At the end of this lesson, students ...	1. ... can identify the main information in simple articles in which figures, names, illustrations and titles play a prominent role and support the meaning of the text.
At the end of this lesson, students ...	2. ... can express agreement or disagreement using simple formulaic expressions to explain why.
At the end of this lesson, students ...	3. ... can write basic descriptions of events, past activities and personal experiences.
Reading Rules to be Reviewed	The 2 vowels rule e.g. near, hear, tear, fear etc.

The Lesson Plan:

Name of Activity	Description of Activity	Individual / pair / group / whole class work Objectives per Activity	Required Materials and Resources
1. Teach and practice new vocabulary.	– Use quizlet flashcards to teach the new vocabulary. Play the games on quizlet to practice the new vocabulary. • New Vocabulary: parents, a brother, to begin, to teach classes, a husband, they never left, to write many books, to travel everywhere, by bus, by taxi, very clever, a big heart, to visit Review the two vowels reading rule e.g. near, hear etc.	whole class Vocabulary Instruction and Practice	Quizlet Between the Lions: "When Two Vowels Go Walking"
2. Icebreaker	Teacher screens photos of Miriam the Prophetess (Moshe and Aron's sister), Queen Esther and Nechama Leibowitz. In pairs, write what you see in the three photos. • Start your sentences with one of the following sentence starters: – I see a / an / some ... – I can see a / an / some ... – There is a / an ... – There are some ... – She is ... – She has ... – They are ... – They have ... After 5 minutes the teacher says: "All change!" Each pupil sits next to a different pupil. They check how many of their sentences are the same and how many are different. The teacher asks the class to vote (can be by raising hands or using a mentimeter or zoom poll): Which of these women do you know about? Which of these women do you want to know more about? On the board, teacher writes the topic of the lesson: NECHAMA LEIBOVITZ and explains that today, we are going to learn about a very special woman.	• pairwork x2 • Spoken and Written Production • Interaction • Mediation	Women in Tanach and Nechama Leibowitz.png • pencils and notebooks

Name of Activity	Description of Activity	Individual / pair / group / whole class work Objectives per Activity	Required Materials and Resources
3. Pre-reading activities.	Teacher screens the text and hands one out to each student. Then she asks: • Where would you find this text? • What do you know from the picture and the title of the text? • Circle the numbers. • Underline words that begin with capital letters but are not at the beginning of sentences. Why do you think they are capitalized? • Take another look at the list of new vocabulary. • Let's skim the reading comprehension questions (but not answers) together. Can you see any key words there? • Can you predict what the text will be about? Teacher says she will read the text aloud. While reading, the students should think about the answer to this question: • Why is Nechama Leibowitz important? • The question is asked by the teacher orally and is also written on the board.	• whole class • Written Reception	Who Was Nechama Leibowitz? • pencils and printed texts for each student
4. Read the Text	– The teacher reads the text aloud slowly with no interruptions. – The pupils read it aloud alternately in pairs. – Finally, each pupil reads the text to himself silently. The teacher repeats this question while pointing at it on the board: • Why is Nechama Leibowitz important?	• whole class • pair work • individual work Written Reception	Who Was Nechama Leibowitz? • printed text for each student

Name of Activity	Description of Activity	Individual / pair / group / whole class work Objectives per Activity	Required Materials and Resources
5. Reading Comprehension	The students answer the questions on the worksheet . Advanced students answer exercises A, B and C. Average students can complete activities A and B and then can be encouraged to answer exercise 3. Struggling students can answer exercise A.	- individual work Written Reception and Production	- Reading Comprehension Worksheet: Who Was Nechama Leibowitz? - a printed worksheet per student
6. Personal Response	- Choose one writing activity. - Imagine you are a taxi driver. Nechama Leibowitz gets into your taxi and asks you politely to drive her to Haifa University where she will teach a Torah lesson to 500 students. The journey will take an hour. In pairs, write 5-7 questions and answers. Then turn this into a role-play. One of you is the taxi driver and the other is Nechama Leibowitz. - Your mother comes home from a talk by Nechama Leibowitz. It's the first time she has ever seen her and listened to her speak. What does your mother tell you? How does she feel and how does she make you feel? Once the students have finished writing, they should turn to a friend and tell him about this conversation with his mom.	- pair work Written and Spoken Production	- Personal Response Activity - pencils and worksheets

Name of Activity	Description of Activity	Individual / pair / group / whole class work Objectives per Activity	Required Materials and Resources
7. Assessment How will I know if I have achieved my lesson objectives?	- The teacher hands out small pieces of paper (exit tickets) to the students. Each student must write his name on it and complete the following sentence, then hand it back to the teacher as he leave the class: - At the end of this lesson: - I can say ... - I can read ... - I can listen to ... - I can write ...	Written Production	exit tickets on small, colorful pieces of cardboard.
8. Summary: At the end of this lesson, students can ...	... identify the main information in simple articles in which figures, names, illustrations and titles play a prominent role and support the meaning of the text.	... express agreement or disagreement using simple formulaic expressions to explain why.	... write basic descriptions of events, past activities and personal experiences.

"מה שנראה לכאורה
כדברי דרש,
אינו אלא עומק פשוט
של מקרא."

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של **נחמה ליבוביץ** ע"ה

שער ה' | אוכלוסיות מיוחדות

יחידת לימוד על דמותה של **נחמה ליבוביץ** עבור תלמידי החינוך המיוחד

1

מערך לעולים חדשים

2

יחידת לימוד על דמותה של נחמה ליבוביץ - עבור תלמידי החינוך המיוחד

המלצרית שהגשימה חלום

נחמה כבר התרגלה לקבל תשובות לגיליונות מאנשים שונים ומשונים, אך אישה אחת שהתחילה לענות על הגיליונות בקביעות הפליאה אותה במיוחד. שמה היה אסתר והיא התגוררה בתל אביב. שבוע אחר שבוע נהגה אסתר לשלוח תשובות שגויות בעברית משובשת לחלוטין. "מדוע טורחת אסתר לענות על הגיליונות? עדיף שתעזוב את הגיליונות ותעסוק בדברים שבהם היא טובה יותר..." הרהרה נחמה.

אך המעטפות מאסתר המשיכו להגיע אל נחמה בקביעות. יום אחד הביטה נחמה בכתובת שרשמה אסתר על גבי המעטפה והחליטה: "הרי פעם בשבוע אני נוסעת להעביר שיעור באוניברסיטת תל אביב. בפעם הבאה שאסע לשם אגש אל הכתובת הרשומה על המעטפה ואראה מי היא אותה אסתר..."

אמרה ועשתה. בשבוע שלאחר מכן, לאחר השיעור באוניברסיטה, צעדה נחמה ברחובות תל אביב. למרבה ההפתעה, הכתובת המצוינת על המעטפה הייתה של המסעדה על חוף הים, ולשם נכנסה נחמה. אסתר שמחה מאוד לראות את מורתה פנים אל פנים בפעם הראשונה, והזמינה אותה לשבת.

נחמה שאלה את אסתר בפשטות: "אני רואה שפתרון הגיליונות קצת קשה לך, לא?" אסתר נשמה עמוק והחלה לדבר: "נחמה, אני ניצולת שואה. עברתי את המלחמה הקשה באירופה וב"ה זכיתי לעלות לארץ. תמיד חלמתי ללמוד תורה, אך לצערי אף פעם לא זכיתי להיות בבית ספר או בכל מסגרת אחרת. לכן חיפשתי בארץ עבודה פשוטה שאין צורך בהשכלה בשבילה והתחלתי לעבוד כאן כמלצרית. אני עובדת קשה, אבל הרצון שלי ללמוד תורה לא נעלם. הגיליונות שאת כותבת משמחים אותי! בפעם הראשונה אני זוכה ללמוד! תודה לך, נחמה."

נחמה התרגשה. במקום להציע לאסתר להפסיק את ההתכתבות ביניהן, הציעה נחמה בחיבה: "אסתר יקרה, אני מלמדת בתל אביב מדי שבוע. מה דעתך שאבוא אלייך ואלמד אותך קצת עברית? נשב ונלמד ביחד ובעזרת ה' תשלימי פערים". אסתר הנרגשת לא ידעה מה לומר, היא נדהמה משוב ליבה של נחמה.

כתיבה: יפה ליברטי ויונית שלום, בית ספר סיני רמלה

מטרות

- ✓ התלמיד יפיק מידע מהטקסט.
- ✓ התלמיד יערוך היכרות עם דמותה של נחמה ליבוביץ דרך הסיפור "המלצרית שהגשימה חלום".
- ✓ התלמיד ילמד מדמותה של נחמה ליבוביץ וישאף להיות מעורב ולתרום לחברה.

קהל היעד

- תלמידים בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית קלה

משך הזמן

3 שיעורים

- שיעור ראשון: קריאת הטקסט ובניית התבנית הסיפורית
- שיעור שני: אפיון הדמויות, פירושי מילים והרעיון המרכזי
- שיעור שלישי: כישורי חיים, רגשי

ספר בקצרה את ההתרחשות:

כל הזכויות שמורות לדברי שיר

"רק תנאי אחד יש לי", הוסיפה נחמה, "עלייך לקבל אישור מהמעסיק שלך לקחת הפסקה באמצע היום. אינני רוצה, חלילה, לגזול מזמן העבודה שלך, שהרי את מקבלת עבור עבודתך תשלום". אסתר חייכה והבטיחה להסדיר את העניין.

מאז אותו יום הגיעה נחמה אל המסעדה בכל שבוע. היא ישבה עם אסתר והן למדו יחד. אסתר השקיעה את כל כוחותיה כדי להשתפר, ועמלה נשא פירות. בתום תקופה לא קצרה השתפרה מאוד העברית של אסתר, וגם תשובותיה לשאלות המופיעות בגיליונות היו מדויקות יותר. אסתר אהבה ללמוד, וכעת, כששלטה סוף-סוף בשפה העברית, נפתחו בפניה אפשרויות אין-ספור.

ברבות השנים הגשימה אסתר חלום. היא הפכה למורה ותלמידים רבים נהנו משיעורי התנ"ך שהעבירה. קשה היה להאמין כי המורה הידענית הייתה בעברה מלצרית שכמעט לא ידעה עברית!

(מורה בחסד - נחמה ליבוביץ' / נעם ושירה ונגרבר, איורים: יאיר ביטון. מתוך סדרת גדולי האומה לילדי ישראל. כל הזכויות שמורות לדברי שיר)

2. אפיון דמויות

השלם בטבלה את המילים והתכונות המתאימות לכל דמות.

אסתר המלצרית	נחמה ליבוביץ

ניצולת שואה, מרצה, מחנכת, חרוצה, מסורה, מתמידה, אוהבת ללמוד, רצון עז, קושי לימודי, מסורה לתלמידיה, ישרה והגונה, רבנית, טובת לב, רחמנית.

1. תבנית סיפור

זמן:

דמויות:

מקום:

3. שאלות

מדוע נפגשה נחמה עם המלצרית בפעם הראשונה?

.....

.....

.....

לשם מה נפגשה נחמה עם המלצרית בכל שאר הפעמים?

.....

.....

.....

מה היה התנאי של נחמה למלצרית?

.....

.....

.....

איזה חלום הגשימה אסתר?

.....

.....

.....

כתוב במילים שלך מה למדת מהסיפור על נחמה.

.....

.....

.....

כתוב במילים שלך מה למדת על האישיות של המלצרית.

.....

.....

.....

4. פירושי מילים

מתח קו בין המילה לפירושה.

- 1. "תשלימי פערים" (פסקה 5) ● ● הרבה מאוד
- 2. "עמלה" (עמל) (פסקה 7) ● ● השלמת חוסר
- 3. "נשא פרות" (פסקה 7) ● ● עבודה, מאמץ
- 4. "אין ספור" (פסקה 7) ● ● הצליח, השיג את התוצאה הרצויה

5. רעיון מרכזי

התאם לכל פסקה את הכותרת המתאימה. גזור והדבק את הכותרות מהרשימה.

הכותרת המתאימה	הפסקה
	1.
	2.
	3.
	4.
	5.
	6.
	7.
	8.

המלצרית היקרה מבקשת לכתוב מכתב תודה לרבנית נחמה. עזור לה!

7. רגשי

מה מרגישה כל אחת מהדמויות?

- נחמה:
- המלצרית:

דאגה, אושר, חרדה, כעס, בלבול, אהבה, שנאה, פחד, קנאה, עליזות, לחץ, פגיעה, בושה, אכזבה, גאווה, סבלנות, אחריות, עצב

איזה חלום שלך היית רוצה להגשים?

.....
.....

להעשרה צפה [בסרטון זה](#).

אסתר מספרת על עברה
נחמה מחליטה לגלות מי היא אסתר
נחמה מציעה ללמד את אסתר עברית
אסתר משתפרת
נחמה מקבלת תשובות שגויות לגיליונותיה
החלום של אסתר
נחמה מגיעה למסעדה לפגוש את אסתר
התנאי של נחמה

6. כישורי חיים

נחמה ליבוביץ עסקה במעשי חסד ותרמה לקהילה.

ניתן לתרום לקהילה בדרכים רבות. כתוב במה:

.....
.....

כתוב בלשונך כיצד אתה בוחר לתרום לקהילה:

.....
.....
.....

כתיבה: חגית עובדיה

קהל היעד

תלמידים עולים מהחטיבה ומהתיכון ברמת מתקדמים

קווים לדמותה

- ✓ פרשנית ופרופסור למקרא
- ✓ מורה ומחנכת
- ✓ כלת פרס ישראל בתחום החינוך
- ✓ עסקה בהוראת תורה, נביאים וכתובים
- ✓ חידשה דרך לימוד חדשה בתנ"ך

שמות עצם

שם עצם	אנגלית	צרפתית
סוחר	merchant	Marchande
עשיר	rich	Riche
מהפכה	revolution	Révolution
הרצאה	lecture	Conférence
תואר	Degree	Diplôme
גיליונות	Sheets	Feuilles
תיקונים	Repairs	Réparations

פעלים

פועל	אנגלית	צרפתית
התמנתה	Was appointed	A été nommée
פרסמה	Published	Publié
מסיימת	Finishing	Finition
לזכות	To win	Gagner

נחמה ליבוביץ (1905-1997)

מטרות

- ✓ התלמידים יכירו את דמותה הייחודית של נחמה ליבוביץ באמצעות מכתבה ופעילויות הרבות.
- ✓ התלמידים יעשירו את עצמם באוצר מילים הקשור לאורח החיים של נחמה ליבוביץ.
- ✓ התלמידים יתנסו במשימות לשוניות הקשורות לנלמד.

העלייה לארץ ישראל

נחמה נישאה לדודה (אחי אביה) ליפמן ליבוביץ, לבני הזוג לא נולדו ילדים. בשנת 1930 עלתה נחמה לארץ ישראל יחד עם בעלה. השניים התגוררו בירושלים בשכונת קריית משה. נחמה ליבוביץ החלה ללמד בסמינר המזרחי למורות, שם לימדה ספרות, מקרא והיסטוריה של עם ישראל. בשנת 1956 התמנתה למרצה בתנ"ך באוניברסיטת בר אילן ובשנת 1957 התמנתה למרצה באוניברסיטת תל אביב.

טרומ צפייה

– התבונן בסרטון ותאר את מנהגיה של נחמה בהפצת דפים או גיליונות פרשת השבוע.

נחמה ליבוביץ סרטון

- שיח - המורה ישוחח עם התלמידים על גיליונות פרשת השבוע.

מה קרה אולי?

כך נפתחו הדפים של נחמה ליבוביץ, שבהם ניסתה לרדת אל המניעים של הפרשן. התשובות נשלחו אליה והיא החזירה אותן עם תיקונים.

האם הציבור שיתף פעולה עם הדפים האלו? מהי ההוכחה לכך?

להגיב	To respond	Répondre
להזמין	To order	Commander
לתקן	To correct	Corriger
התגוררו	Lived	Vivaient

ילדותה

נחמה נולדה בלטביה ב-1905 לפריידיה ומרדכי קלמן ליבוביץ, שהיה סוחר עשיר. אביה היה אחד ממלמדיה הבולטים בילדותה. הוא היה ציוני ודיבר עם ילדיו עברית. נחמה ליבוביץ למדה מפי מורים פרטיים עברית ותנ"ך עוד טרם החלה ללמוד בבית הספר.

ב-1925 עברה משפחתה לברלין בעקבות המהפכה הבולשביקית. שם סיימה נחמה את לימודי התיכון וגם את הלימודים באוניברסיטת היידלברג. היא לימדה עברית ותנ"ך בבית ספר תיכון יהודי של "עדת ישראל" וכן הרצתה בדיקטטיקה ופרסמה מאמרים על הוראת העברית כשפה חיה. היא לימדה בבית מדרש גבוה ללימודי יהדות שבברלין ובשנת 1930 קיבלה תואר דוקטור מאוניברסיטת מרבורג.

– מתח קו בין התאריכים / המקומות למאורעות.

נחמה ליבוביץ קיבלה את תואר דוקטור מאוניברסיטת מרבורג.

ב-1925

נחמה ליבוביץ נולדה ב-1905.

בלטביה

נחמה ליבוביץ לימדה עברית ותנ"ך.

ב-1930

נחמה ליבוביץ סיימה את לימודיה באוניברסיטת היידלברג.

תיכון עדת ישראל ישראל

שאלות על המכתב

- למי שולחת נחמה ברכת תודה במכתבה?

- צטט מתוך מכתבה משפט המביע את אהבת התורה.

- מיהם האנשים שכתבו לנחמה בגיליונות?

- כיצד מתייחסת נחמה ליהודים בגולה / בנכר?

פעלים מתוך מכתבה של נחמה

השלם את הטבלה:

הפועל	שם פועל	עבר	הווה	עתיד
זכיתי				
מסיימת				
האירו				
הגיבו				
ענו				
	לפתוח			
	להזמין			
	לתקן			

בתום שלושים שנה שבהן זכיתי בע"ה לערוך את "הגיליונות לעיון בפרשת השבוע", אני מסיימת עבודה זו.

תודתי נתונה בזה לכל הלומדים - הקרובים והרחוקים, בארץ ובחו"ל, אשר בתגובותיהם ובשאלותיהם, בהתמדתם ובאהבת התורה שבהם העשירו את ידיעותי, הוסיפו לי כח בעבודה, שמחו את לבי והאירו את עיני לראות את התורה. והתקיים בי במלוא משמעותו "ומתלמידי יותר מכלם".

תודתי נתונה במיוחד לאלה שענו לשאלות והגיבו בקושיות, בין אלה שכתבו מכתביהם ללא לאות מדי שבוע במשך שנים רבות, בין אלה שהתמידו שנה או שנתיים, ובין אלה שכתבו רק כפעם בפעם או שטלפנו או שטלגרפו (!) שלא הצליחו לרדת לעומקו של איזה מקום ברש"י.

הערצתי נתונה לכל אלה אשר כתבו לי בתנאים קשים לאחר עבודה מפרכת, לפעמים - ובמיוחד לחיילים שענו לי בנסיבות שלא אוכל לתאר להביא לי תשובה (באשר דואר אינו פועל) במלחמת השחרור, ועד לכותבים לי מן התעלה אף בימי מלחמת ההתשה ומכל העומדים על המשמר בכל גבולות ארצנו, וכן לכותבים הרחוקים היושבים עדיין על אדמת נכר (ולמה, למה הם עוד יושבים שם?) ושולחים תשובותיהם מעבר לימים ויבשות.

אני משקיפה ברגשי כבוד ושמחה על פני כל החיל הזה, זקנים ונערים, אמהות ונערות צעירות, מורים ומורות, פקידים ופועלים, ותיקים ועולים חדשים, בני כל העדות והגילים עשרות, מאות, אלפים (כן!) הלומדים תורה לשמה, כי לא היו בלמודנו זה לא תעודות ולא בחינות, לא ציונים ולא פרסים, אלא רק שמחת הלב למי שלומד תורה "שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול".

כל הרוצה להמשיך בלימוד זה או לפתוח בו מעתה יכול להזמין אצלי שנתונים מן השנים שעברו (תש"ב-ל"א), וכל מי שיענה לתשובות בכתב, אמשיך לתקן ולהחזיר לו כאשר עשיתי שלושים שנה.

ונא אנא, אל יבושו המתחילים מפני טעויות, כי לא הבישן למד, ואל יחששו מהטרידני ואל יחוסו על זמני וכוחי, כי אדרבא: כל "המטרידני" בשאלות וכל "המטרידני" בתיקוני תשובות ישמח את לבי ויוסיף לי כח בעבודתי.

גמר חתימה טובה
נחמה ליבוביץ

משימה

השלם את הפועל המתאים במשפט:

1. נחמה ליבוביץ' לערוך את גיליונות פרשת השבוע במשך 30 שנה.
2. לימוד התורה את עיני הלומדים בה.
3. נחמה ליבוביץ' לכל הכותבים לה בגיליונות.
4. נחמה ליבוביץ' את הכותבים להמשיך לה בשאלות על הפרשנים.
5. נחמה ליבוביץ' נהגה לצטט את המשפט "לא הבישן"
6. "מה לרש"י", כך נפתחו הדפים של נחמה.
7. אנשים רבים הגיבו לדפים של נחמה ושלחו אליה את תשובותיהם, ונחמה החזירה להם מכתב עם

הרחבה - תמצית שיטתה של נחמה

שיטתה של נחמה השפיעה עמוקות על דורות של מורים ושינתה את דרכי ההוראה בתוכנית הלימודים של משרד החינוך ובמבחני הבגרות. להלן עקרונות שהנחו אותה בלימוד:

- ✓ כשהפרשן מפרש את מה שנראה מובן מאליו, הלומד צריך לעצור להתעכב על הפסוק ולחשוב יותר מדוע כתב הפרשן את דבריו.
- ✓ קריאה סתמית של הפסוקים מחמיצה את הבנת התורה לעומקה. כדי ללמוד באמת יש לסגל כלים של הקשבה רגישה ויכולת להבחין בדקויות.

פטירתה

נחמה ליבוביץ' נפטרה בירושלים ביום ה' בניסן תשנ"ז (12 באפריל 1997).

על המצבה ביקשה שיכתבו רק: "נחמה - מורה". על אף שעסקה במחקר ברמה אקדמית, נהגה להופיע רבות בציבור הרחב כמרצה עממית. גם כפרופסור הייתה ידועה בפשטות הליכותיה ומכונה "נחמה" בפי תלמידיה. היא העדיפה את התואר "מורה" על פני "פרופסור".

הגיבה לכתוב היה מאיר ענתה הזמינה ללמד תיקונים זכתה קשה

נחמה ליבוביץ' שימשה במשך שנים רבות גם פרשנית תנ"ך בשידורי הרדיו של "קול ישראל". על פועלה בחקר התנ"ך והפצתו ברבים זכתה בפרס ישראל לחינוך בשנת 1956.

תורת חיים

טיפול זהות ציונית-דתית לאור דמותה של **נחמה ליבוביץ** ע"ה

שער ו' | דמותה של נחמה ליבוביץ לאני הילדים

מכתב מנחמה / תמר זקס

1

גם אני לומד תורה בשיעור של נחמה / רחל סלייטר

2

השמים הכחולים התכסו עננים לבנים. רוח סתיו נעימה הניעה מצד לצד את צמרות העצים. מתיבת הדואר שבכניסה הציצה מעטפה ארוכה.

חגית ידעה: אימא ואבא ישמחו במכתב שהגיע. הם חיכו לו כל השבוע. חגית התרוממה על קצות האצבעות, מתחה את ידה עוד ועוד, תפסה את המעטפה והוציאה אותה מתוך תיבת הדואר.

היא דילגה על שביל האבנים, קיפצה על המדרגות ופתחה את דלת הכניסה. "אימאא! אבאא! תראו מה הבאתי לכם!" "אני כאן, ליד שולחן העבודה", קראה אימא, נשקה לחומש שממנו למדה, סגרה אותו והחזירה אותו למקומו.

אימא חיבקה את חגית והתבוננה במעטפה. "סוף סוף הגיע המכתב השבועי מנחמה!" "מי שלח את המכתב?"

"נחמה, נחמה ליבוביץ, היא מורה, היא מלמדת תורה ויש לה תלמידים רבים." "אבל למה היא שולחת לכם מכתב בכל שבוע?" "זהו אינו מכתב רגיל. נחמה שולחת לנו את ה..."

אימא החלה להסביר, אך לא סיימה את דבריה. היא הניחה את המעטפה על השולחן ומיהרה לקחת מידיו של חנן חרוז קטן שניסה להכניס לפיו.

"את זה... את זה..." בכה חנן, הצביע על החרוז הקטן ולא הפסיק לבכות. אימא נשקה על מצחו, הניחה לפניו סלסלת קוביות צבעוניות וישבה לרגע על הכורסא בסלון.

"אמא, לא סיפרת לי, מה יש במכתב של נחמה?" "נחמה אוהבת ללמוד וללמד תורה. בכל שבוע היא שולחת לנו במעטפה את גיליון פרשת השבוע..." המשיכה אימא להסביר, אך שוב לא הספיקה לסיים את דבריה.

על דלת הכניסה נשמעו ארבע נקישות, אחת חזקה ושלוש מהירות. אימא נתנה את המעטפה לחגית ופתחה את הדלת.

"שלום וברכה, וסליחה על ההפרעה", אמרה הדסה השכנה. "ברוכה הבאה, כמה טוב לראותך! אינך מפריעה כלל וכלל. שבי איתנו כמה דקות. התכבדי בתה חם ובעוגת פירות".

"תודה רבה על ההזמנה! אולי בפעם אחרת, היום אני מאוד ממהרת. אולי יש לכם דבק וכמה ברגים? הווילון בחלון נפרם. אני רוצה לתקן אותו לפני שיצא ממקומו." אימא נתנה להדסה דבק, מספריים, מברג וברגים, נפרדה מהדסה לשלום וחזרה לשבת על הכורסא בסלון.

"אמא, עדיין לא סיפרת, מה יש במעטפה?" אימא חיבקה את חגית, הוציאה את הדפים מתוך המעטפה והסבירה:

"בכל שבוע נחמה שולחת לאבא ולי את גיליון פרשת השבוע, שבו היא מלמדת את הפסוקים ושואלת שאלות על הפרשנים. אנחנו לומדים, עונים על השאלות ושולחים לנחמה את התשובות. נחמה מעיינת במה שכתבנו, ואם צריך היא מעירה, מסבירה ומתקנת, ושולחת לנו את הגיליון בחזרה.

לא רק אנחנו מקבלים מנחמה את גיליונות פרשת השבוע, כל מי שרוצה ללמוד איתה את פרשת השבוע מקבל ממנה גיליון מדי שבוע.

נחמה שולחת את גיליונות הפרשה לאיתן ולאפרת מצפת, ליחיאל ומרים מבתי ים, לדניאל ונורית מחיפה, לדפנה ואלון מאשקלון, לחיילים בצפון ובדרום. גם לתלמידים מחוץ לארץ ישראל - בצרפת לג'אק ורפאל, בספרד לקארלוס ומיגאל, ברומניה לדליה, אדלה ואדינה. אך יותר מכל אוהבת נחמה ללמד מורים וגננות, שמלמדים את הילדים בגנים ובכיתות".

גם אני לומד תורה בשיעור של נחמה / רחל סלייטר

יעל עומדת על המגלשה הצהובה שבגן השעשועים.

"תראו", היא מצביעה על השביל. "כל ההורים הולכים לשיעור של נחמה".

"גם אבא ואימא שלי הולכים", אומר נועם. "ואני מכיר את נחמה ליבוביץ. הרבה פעמים היא באה אלינו בשבת".

"למה כולם הולכים לשיעור שלה?" שואלת רחלי. "מה היא עושה שם?"

"אימא שלי אומרת שהיא יודעת לספר סיפורי תורה הכי טוב בכל הארץ", מכריז נועם. "אפילו בכל העולם".

כשנגמר השיעור, רואים הילדים את נחמה הולכת בשביל.

"הנה נחמה!" קורא נועם, רץ אליה ומחבק אותה.

"נחמה ליבוביץ", הוא אומר לה. "אני אוהב אותך".

"מדוע?" היא שואלת בחיוך.

"כי השבת תלמדי תורה גם את ילדי הגן שלנו. נכון?"

נחמה מביטה בו ועונה: "השבת לא אוכל ללמד את ילדי הגן. אבל... בשבת פרשת 'מקץ' אגיע שוב אל הכפר, ואז אלמד אתכם".

עברה שבת ועוד שבת, וכרגיל ילדי הגן נפגשים בגן השעשועים.

"אימא שלי אומרת שבשבת הבאה יקראו את פרשת 'מקץ' על יוסף והאחים שלו", קוראת יעל כשהיא עומדת בראש המגלשה.

"ואז נחמה תגיע ללמד אותנו", מוסיפה רחלי שעומדת לידה.

הבנות מתגלשות יחד ונופלות לארגז החול בצחוק גדול.

"אתמול הגננת סיפרה לנו על האחים של יוסף", נזכרת יעל.

"בטוח שנחמה תמשיך את הסיפור הזה בשיעור שלה", אומר נועם.

"אני רוצה לדעת מה נחמה תביא איתה לשיעור..." אומרת רחלי.

"אני חושב שהיא תעשה לנו הצגה ותביא גביע גדול כמו הגביע של יוסף", אומר אלקנה.

"אולי... אולי היא תביא כתונת פסים ועוד תחפושות בארגז גדול", מציעה יעל.

"איך היא תוכל להביא ארגז גדול מירושלים עד כפר מימון?" שואלת רחלי. "זה כל כך רחוק. נוסעים... נוסעים... ונוסעים..."

חלף שבוע. ביום שישי הולכים הילדים לגן השעשועים וצופים משם בהתרגשות אל הכביש. "הנה המונית של נחמה!" קורא אלקנה בקול חזק ומצביע על המכונית שעוצרת במרכז הכפר.

נחמה יורדת מהמונית לבושה בשמלה חומה ועל ראשה כובע חום.

מה היא מוציאה מהמונית?

ארגז?

שקית גדולה?

לא ולא.

היא אוחזת בידה האחת מזוודה קטנה ובידה השנייה ספרים.

יעל ונועם מתקרבים לשפת המדרכה, ויעל מציעה אל תוך המונית. אולי הארגז נשכח שם.

"אין שום ארגז", היא אומרת באכזבה ורצה לספר לחברים.

"נחמה ליבוביץ!" קורא נועם ומתקרב לנחמה. "אני רוצה לעזור לך לסחוב את הספרים".

נחמה מסתובבת לאחור ועיניה צוחקות מבעד למסגרת המשקפיים החומה. היא מוסרת לו את הספרים ומודה לו.

"רחלי אומרת שירושלים מאוד רחוקה", אומר לה נועם כשהם פוסעים לאט בשביל. "ואת..."

את זקנה כמעט כמו סבתא שלי! אז איך יש לך כוח לנסוע עד הכפר שלנו?"

"אני נוסעת ללמד תורה בהרבה מקומות בארץ ישראל האהובה עליי", עונה נחמה. "פעם אחת נסעתי רחוק רחוק למדבר סיני כדי ללמד חיילים. אני מאוד אוהבת ללמוד וללמד את

התורה", היא אומרת "כשהייתי ילדה בגילך, הכנתי הצגה על יוסף ואחיו והצגתי אותה לבני הדודים שלי".

נועם מנופף לשלום ורץ לספר לחבריו שנחמה מספרת סיפורים גם לחיילים. בשבת בצוהריים גן השעשועים מתרוקן מילדי הגן. כל הילדים ממהרים לשיעור התורה של נחמה.

נחמה יושבת מול הילדים ובידיה חומש בראשית. "שבת שלום, ילדים!" היא פונה אליהם בחיך. "השבת קראו בתורה את פרשת 'מקץ'. אני רוצה לקרוא לכם פסוק אחד מהפרשה. 'ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו', קוראת נחמה. "זה יוסף", עונה אלקנה. "האחים זרקו אותו לבור".

נחמה מספרת את הסיפור על יוסף והאחים שלו. כל הילדים יושבים בדממה ומקשיבים. הם מתכופפים קדימה כדי לשמוע כל מילה שנחמה אומרת. הם מרגישים כאילו הם עומדים עם נחמה ליד האחים בשדה ורואים את האחים האוכלים לחם.

"כתוב בתורה שיוסף התחנן לאחיו. מה, לדעתכם, הוא אמר להם?" הילדים שותקים. נחמה מביטה בכל אחד ואחד.

"מותר לנו להגיד דברים שלא כתובים בחומש?" שואל אלקנה בחשש.

"בוודאי", עונה נחמה ומצפה לתשובות הילדים.

"אני יודע", קורא נועם. "לא טוב לי בבור. תוציאו אותי מהר".

"יש פה נחשים ועקרבים. אני פוחד מהם", מוסיפה יעל.

"אני צמא ורעב", אומרת רחלי.

"אוהו", מתפעלת נחמה. "אלה בדיוק התשובות שאמר תלמיד חכם גדול".

אלקנה נעמד במקומו. "תוציאו אותי!" הוא צועק, "אני מבטיח לכם שלעולם לא אלבש יותר את כתונת הפסים!"

"טוב מאוד", משבחת אותו נחמה, "זכרת שהאחים קינאו בו בגלל הכתונת".

"מה תגידו לאבא כשתחזרו הביתה בלעדיי?" שואלת יעל.

נחמה מקשיבה לתשובות הנפלאות של הילדים. "אתם ממש תלמידי חכמים", מתפעלת נחמה.

הילדים יוצאים שמחים מהשיעור.

"אמרתי לכם שנחמה מספרת סיפורי תורה הכי טוב בארץ", אומר להם נועם בדרך לגן השעשועים.

"הכי טוב בעולם..." הם עונים לו.